

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE ERZURUM VİLAYETİNDE
DOĞAL AFETLER
(19.Yüzyıl)**

Doktora Tezi

**Hazırlayan
Yunus Emre POLAT**

**Danışman
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL**

HAZİRAN 2026, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Osmanlı Devleti’nde Erzurum Vilayetinde Doğal Afetler (19. Yüzyıl)’ başlıklı “Doktora” tezim tarafımda incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Yunus Emre POLAT

T.C.

ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Tarih

Program Adı : Doktora

Tez Başlığı : Osmanlı Devleti'nde Erzurum Vilayetinde Doğal Afetler
(19. Yüzyıl)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 231 sayfalık kısma ilişkin 29.03.2026 tarihinde Turnitin intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı %18'dir.

Filtrelemeye tırnak içerisindeki alıntılar dâhil edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 29/06/2026

Danışman: Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

Öğrenci: Yunus Emre POLAT

KILAVUZA UYGUNLUK

“Osmanlı Devleti’nde Erzurum Vilayetinde Doğal Afetler (19. Yüzyıl)”
başlıklı Doktora tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım
Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Yunus Emre POLAT

Danışman

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL danışmanlığında **Yunus Emre POLAT** tarafından hazırlanan “**Osmanlı Devleti’nde Erzurum Vilayetinde Doğal Afetler (19. Yüzyıl)**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzurum Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora** tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

03/06/2026

JÜRİ:

Danışman	: Prof. Dr. Abdulkadir GÜL	(imza)
Üye	: Prof. Dr. Nurettin BİROL	(imza)
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Rukiye ÖZDEMİR	(imza)
Üye	: Prof. Dr. Ümit KILIÇ	(imza)
Üye	: Doç. Dr. Aziz ALTI	(imza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu’nun /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.... /.... /.....

Doç. Dr. Müge MANGA

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Afet en geniş manası ile insanlara zarar veren olaylar şeklinde tanımlanmaktadır. Doğal afetler ne zaman ortaya çıkacağı öngörülemeyen can ve mal kaybına sebebiyet veren hadiselerdir. Doğal afetler olarak tanımlanan doğa olaylarından ilk akla gelenler deprem, salgın hastalıklar, heyelan, sel, çığ, don ve kuraklık sayılabilir. Bu afetlerden deprem gibi bazılarının sonuçları hem görülürken, kıtlığa sebebiyet veren don, aşırı yağış, kuraklık gibi afetlerin sonuçları ise uzun bir süreden sonra ya da dolaylı olarak görülmektedir.

Doğal afetler neticesinde kıtlık hadiselerinin yaşandığı tespit edilmektedir. Birçok insanın ölümüne sebep olması, toplumu olumsuz yönde etkilemesi ve büyük acılara neden olması itibariyle kıtlık hadiseleri afet olarak nitelendirilmektedir. Kıtlık afeti nerede, ne zaman ve hangi koşullarda meydana geleceği önceden tahmin edilememektedir. Bu nedenle verdiği zararlar bakımından afetlerin en önemlileri içerisinde yer almaktadır. Tarihi dönem içerisinde birçok devlet ve toplum doğal afetlerden ve kıtlık afetinden etkilenmiştir. Osmanlı arşiv kayıtları incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan coğrafyalarda belli dönemlerde doğal afetlerin yaşandığı belgelerde ifade edilmektedir..

İşte bu çalışmada 19. yüzyılda Erzurum vilayetinde meydana gelen doğal afetler konusu araştırılmıştır. Doğal afetler arşiv kayıtlarına göre kronolojik olarak sıralanmıştır. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nde görülen kıtlık olayların başlıca sebeplerine değinilmiştir. İkinci bölümde ise çalışmanın konusu olan 19.yüzyılda Erzurum vilayetinde meydana gelen doğal afetler konusu yer almaktadır. Sonuç bölümünde ise arşiv belgelerinde elde edilen bilgiler üzerinde genel değerlendirmeler yapılmıştır.

Yunus Emre POLAT, Erzincan, 2026

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERZURUM VİLAYETİNDE DOĞAL AFETLER (19. YÜZYIL)

Yunus Emre POLAT

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Haziran 2025

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

ÖZET

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin bir yandan idari, askeri ve bürokratik alanlarda yapısal modernleşme süreçlerini yürüttüğü, diğer yandan ağır krizler ve dönüşümlerle mücadele ettiği kritik bir zaman dilimidir. İmparatorluğun doğu sınırındaki en stratejik merkezlerinden biri olan Erzurum vilayeti, bu dönemde yalnızca siyasi çalkantılarla değil, sosyo-ekonomik yapıyı derinden sarsan yıkıcı doğal afetlerle de yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu tez çalışması, XIX. yüzyılda Erzurum vilayeti ve mülhakatında meydana gelen deprem, salgın hastalık (özellikle kolera ve veba), kıtlık, yangın, sel felaketlerini bütüncül bir yaklaşımla incelemekte; bu afetlerin bölgenin demografik, ekonomik ve iktisadi yapısı üzerindeki yapısal etkilerini analiz etmektedir.

Araştırmanın temel kaynağını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivi belgeleri oluşturmaktadır. Diğer taraftan nitel araştırma ve doküman analizi yöntemleriyle elde edilen bulgular, XIX. yüzyılda devletin afet yönetimi reflekslerinde belirgin bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir. Merkezileşme ve bürokratikleşme çabalarının bir sonucu olarak, afetlere müdahale ve yardım süreçlerinin (iaşe temini, vergi muafiyetleri, yeniden inşa) önceki yüzyıllara kıyasla çok daha sistematik ve kayıtlı bir şekilde yürütüldüğü tespit edilmiştir. Özellikle kolera gibi sınır ötesi salgın hastalıklarla mücadelede modern karantina teşkilatının kurulması ve uluslararası tıp uzmanlarından destek alınması, Osmanlı devlet yapısının kriz yönetiminde bilimsel eksene kaydığını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma; doğal afetlerin yalnızca anlık yıkımlar ortaya çıkaran doğa olayları olmadığını, aksine Erzurum vilayetinin tarımsal ekonomisini daraltan, büyük çaplı göç hareketlerini tetikleyerek demografiyi değiştiren ve yerel idare ile merkez arasındaki güç/koordinasyon dengesini yeniden şekillendiren temel tarihsel kırılma noktaları olduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Vilayeti, Doğal Afetler, Kriz Yönetimi, XIX. Yüzyıl, Salgın Hastalıklar, Osmanlı Arşivi.

NATURAL DISASTERS IN ERZURUM PROVINCE DURING THE OTTOMAN EMPIRE (19TH CENTURY)

Yunus Emre POLAT

Erzincan Binali Yıldırım University

Graduate School of Social Sciences

Doctoral Thesis, June 2026

Supervisor: Prof. Dr. Abdulkadir GÜL

ABSTRACT

The 19th century was a critical period for the Ottoman Empire, marked by both structural modernization processes in administrative, military, and bureaucratic fields, and struggles with severe crises and transformations. Erzurum province, one of the most strategic centers on the empire's eastern border, faced not only political turmoil but also devastating natural disasters that profoundly shook its socio-economic structure. This thesis examines, from a holistic perspective, the earthquakes, epidemics (especially cholera and plague), famine, fires, and floods that occurred in Erzurum province and its surrounding areas during the 19th century; and analyzes the structural impacts of these disasters on the region's demographic, economic, and financial structure.

The primary source for this research is the Presidential Ottoman Archives documents. Furthermore, findings obtained through qualitative research and document analysis methods demonstrate a significant transformation in the state's disaster management reflexes during the 19th century. As a result of centralization and bureaucratization efforts, disaster response and aid processes (provision of food, tax exemptions, reconstruction) were found to be much more systematic and documented compared to previous centuries. The establishment of modern quarantine organizations and the use of support from international medical experts, particularly in combating cross-border epidemics such as cholera, reveal a shift towards a scientific approach in Ottoman crisis management.

In conclusion, this study argues that natural disasters are not merely natural events causing instantaneous destruction, but rather fundamental historical turning points that shrink the agricultural economy of Erzurum province, trigger large-scale migration movements, alter the demographics, and reshape the power/coordination balance between local and central administration.

Keywords: Erzurum Province, Natural Disasters, Crisis Management, 19th Century, Epidemics, Ottoman Archives.

İÇİNDEKİLER

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERZURUM VİLAYETİNDE DOĞAL AFETLER (19. YÜZYIL)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	x
TABLolar LİSTESİ	xii
GİRİŞ.....	1
A. Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Doğal Afetler.....	14
B. 19. Yüzyıl Erzurum İdari Yapısı.....	40
C. Erzincan Sancağı.....	43
D. Bayezid Sancağı.....	47
E. Bayburt Sancağı	47

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİNDE DOĞAL AFETLER (DEPREM,KOLERA,SEL FELAKETİ)

1.1. Deprem Afeti (Jeolojik Afetler)	49
1.2. Kolera Salgını	70
1.3. Sel Felaketi (Meteorolojik Afet).....	98
1.4. Yangın Afeti	105

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİNDE GÖRÜLEN KURAKLIK, KITLIK VE GÖÇ HAREKETLERİ

2.1. Kuraklık ve Kıtlıklar.....	116
---------------------------------	-----

2.2. Göçler	129
-------------------	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFET YÖNETİMİ

3.1. Devletin Afet Yönetimi ve Aldığı Tedbirler	138
3.2. Ayni ve Nakdi Yardım	161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFET YÖNETİMİNDE DEVLETİN BAZI YARDIMLARI

4.1. Zahire Yardımı	183
4.2. Tohum Yardımı	185
4.3. Yol Islahı	186
SONUÇ	191
KAYNAKÇA.....	195
EKLER	209
ÖZGEÇMİŞ	234

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVN.MHM	: Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri
A.DVNS.MHM.d.	: Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri
A.MKT.	: Sadaret Mektubi Kalemi
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet
BEO	: Bab-ı Ali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH.İ.UM.EK.	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri
DH.MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH.MTV.	: Dâhiliye Nezareti Mütenevvvia
DH.ŞFR.	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.TMIK.	: Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu
DH.TMIK.S.	: Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Islahat (ıslahat,/reform) Kısmı
HR.C.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR.İM	: Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.SFR	: Hariciye Nezareti Sefaretnameler
HR.TH.	: Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.AZN.	: İrade Adliye ve Mezahib
İ.HUS.	: İrade-i Hususiye
İ.DH.	: İrade Dâhiliye
İ.MBN.	: İrade-i Mabeyn-i Hümayun

İ.ML.	: İrade-i Maliye
İ.MMS.	: İrade-i Meclis-i Mahsus
İ.MVL.	: İrade Meclis-i Vala
İ.RSM.	: İrade Rüsümat (Resmi Harçlar/Vergi ve Gümrük Rüsümü)
MF.İBT.	: Maarif Nezareti İbtida-i (İlköğretim)
MF.MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
ML.EEM.	: Maliye Nezareti-Emlak-ı Emriyye Müdüriyeti
MV.	: Meclisi Vükela Mazbataları
MVL.	: Meclis-i Vala
ŞD.	: Şura-yı Devlet
Y.A.HUS.	: Yıldız Hususi Maruzat
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askeri
Y.PRK.HR.	: Yıldız Perakende Hariciye Nezareti
Y.PRK.PT.	: Yıldız Perakende Posta ve Telgraf
Y.PRK.UM.	: Yıldız Perakende Umum
Y.PRK.ZB.	: Yıldız Perakende Zaptiye

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1882 senesinde Erzurum Vilayetine bağlı sancak ve kazalar	46
Tablo 1.1: 1892 Senesi Bazı Vilayetlerde Görülen Kolera Salgınına Yakalanan Hasta ve Vefat Sayıları	87
Tablo 2.1: Erzurum Vilayetinde Görülen Kıtlık Afetinin Değerlendirilmesini	119

GİRİŞ

Toplumların sosyal ekonomik ve kültürel yapılarını etkileyen önemli unsurlardan birisi de doğal afetlerdir. Genel bir ifade ile toplumun normal yaşam düzenini bozarak bu düzeni tekrar sağlanması için dış yardıma ihtiyaç duyulan ekolojik hadiseler doğal afet denmektedir. Doğal afetler toplumun iktisadi, sosyal ve kültürel hayatını olumsuz yönde etkileyen önemli ölçüde can ve mal kayıplarına sebep olan olaylar olarak da açıklanabilir.¹ Meydana gelen doğal afetler toplum hayatını istikrarsızlığa sürüklemekte ve insanların yaşadıkları çevreyi terk etmelerine neden olmaktadır. Bu doğrultuda yaşanan afetler neticesinde bazen insanlar hayatlarını devam ettirebilmek için vatanlarını terk ederek yeni yurtlar edinmeye çalışmışlardır. Bu durum insanlık tarihinin her safhasında görülmüş ve netice itibarıyla bazı yerleşim birimleri nüfus kaybederken bazıları ise gelen göçler sonucunda demografik açıdan değişim yaşamıştır.²

Afetler zirai faaliyetleri de etkilemiş ve meydana gelen kuraklıklara karşı insanlar hayatlarına devam ettirebilmek için iklime daha elverişli farklı ürünler yetiştirmeye başlamışlardır. Afetlerin hayat koşullarına bir başka etkisi mimari alanda olmuştur. Coğrafi yapının da etkisiyle bazı afetler sonucunda insanlar aynı durumları yaşamamak ve aynı zararları görmemek için afetlere karşı tedbir alma ihtiyacı duymuşlardır. Bu sebeple kendilerini korumaya çalışmışlardır. Buna paralel daha korunaklı ve daha sağlam yapıların yapılması gibi ihtiyaçlar doğmuştur. Bu gibi örneklerden de anlaşıldığı gibi insan yaşamının birçok noktasında doğal afetler direkt etkiye sahip olmuştur. Doğal afetlerin tarihi süreç içerisinde tam olarak nasıl meydana geldiğinin, hangi bölgelerde ağırlıklı olarak ne tür afetlerin görüldüğü ve ne gibi sonuçlar doğurduğunun bilinmesi alınacak önlemler ve olumsuz etkilerini en aza indirme açısından önem arz etmektedir.³

¹ Abdullah Yılmaz, *Afet Yönetimi*, (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2003), 13.

² Selahattin Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, (Erzurum: Akademik Araştırmalar Yayınevi, 1998),17–18.

³ Alparslan Demir, Esat Aktaş, “Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1888-1910) ”, *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*,24(2008),22.

Afetler doğal ve beşeri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Beşeri Afetler/Doğal olmayan, büyük oranda insanların neden olduğu afetlere beşeri afet ismi verilmektedir.⁴

Doğal afet: İnsan eliyle engellenemeyen doğal olayların sebep olduğu yıkımlara doğal afet denilmektedir. Doğal afet toplamda 31 adet bulunmaktadır. Bu afetlerin 28 tanesi meteorolojik afetleri teşkil etmektedir. Volkan, fırtına, toprak kayması, çığ, deprem, kuraklık, şiddetli soğuk gibi örnekler sıralanmaktadır.⁵

Doğal Olmayan/Beşeri Afetler: İnsan müdahalesi neticesinde meydana gelen, toplumları ve çevreyi olumsuz yönde etkileyen afetlerdir. İnsan eliyle ortaya çıkan yangınlar, terörist faaliyetleri, savaşlar neticesinde ortaya çıkan ölümler ve toplu göçler doğayı ve insanları geri dönülemez veya uzun süreli etki altında bırakan kimyasal, biyolojik ve nükleer kazalar doğal olmayan afetlere örnek olarak gösterilebilir. Yangın afeti insan kaynaklı afetlerin en başında gelmektedir.

Deprem, yıldırım düşmesi, aşırı sıcaklıklar her ne kadar yangına neden olsa da günümüzde yeryüzünde meydana gelen orman yangınlarının %95'i insan kaynaklıdır. Kundaklama ya da ihmal şeklinde meydana gelen yangınlar, ahşap yapılaşmanın olduğu yerlerde afet haline gelmektedir. Bu durumda can kayıpları olmakta, ekilebilir arazilerin tahrip olmasına, hayvan sayısının azalmasına ve kıtlığa sebep olmaktadır.⁶ “İhrak-ı azim”, “harik-i kebir”⁷, “harik⁸-i ekber” olarak isimlendirilen büyük yangınlar şehirleri harap hale getirmiştir. Sosyal ve ekonomik yönden devleti uzun süre uğraştırmıştır. Savaşlar, eşkıyalık hareketleri, idarecilerin hata ve suistimalleri kıtlık ortamının oluşmasına zemin teşkil etmiştir. Aynı zamanda göç olaylarının artmasına ve demografik yapının bozulmasına sebep olmuştur. Büyük Kaçgun ve Celali İsyanları esnasında Anadolu'nun birçok yerinde üretim oranı düşmüş ve kıtlık hadiseleri baş göstermiştir. Köylüler topraklarını terk etmiş ve yaşanan iktisadi darlık sebebiyle çiftçiler vergilerini ödemekte zorluk çekmiştir.

⁴ Abdulkadir Gül, “Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/9(2009). 144. ”

⁵ Emel Sarıkoca, Ersin Topçu, “Sosyal Bilgiler ve Doğal Afetler”, *Temel Eğitim Dergisi*, 21(2024),58.

⁶ Salih Coşgun, “Yukarı Fırat Bölgesinde Yaşanan Kıtlık Hadiseleri (19. Ve 20. Yüzyıl) ”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2023),2-3.

⁷ BOA, *DH.EUM.AYŞ.*,H.27.11,1337,19/58.

⁸ BOA,*ML.EEM.*,R.19.03.1328, 912/7.

Savaşlar ve eşkıyalık hareketleri neticesinde taşra da yaşayan halk kendilerini güvende gördüğü şehir merkezlerine yerleşmiş, büyük şehirlerin nüfusu da kaldıracabileceği kapasitenin üzerine çıkmıştır. Kıtlik ve salgın hastalıklarda birbirleriyle ilişkilidir. Kıtlik hadisesi bazen salgın hastalıkların sonucu olarak ortaya çıkarken bazen de kıtlığın bir sonucu olarak salgın hastalıklar toplumsal hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. Kıtlığın hâkim olduğu bir ortamda temel yiyecek maddelerine erişimde güçlük çekilmektedir. Yetersiz beslenme neticesinde hastalıklara yakalanma riski de artmaktadır.⁹

Çalışmanın Zaman Bakımından Sınırlılığı: Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin en uzun ve en buhranlı asrı olarak nitelendirilen 19. yüzyılı kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Doğal afetler tarihsel süreçte her dönem yaşanmış olsa da, 19. yüzyılın tercih edilmesinin temel nedeni, bu asrın afet yönetimi ve devlet-toplum ilişkileri açısından yapısal bir kırılma noktası olmasıdır. Tanzimat Fermanı ile ivme kazanan merkezileşme çabaları, taşrada modern idari ve sıhhi kurumların (belediyeler, karantina teşkilatları, meclis-i idareler) tesis edilmesini beraberinde getirmiştir. Aynı dönemde telgraf ağının yaygınlaşması, taşrada meydana gelen bir afetin İstanbul'daki merkezi idareye hızla ulaşmasını sağlamış, afet kriz yönetimi reflekslerini değiştirmiştir. Ancak devlet bir yandan bu modernleşme ve merkezileşme adımlarını atarken, diğer yandan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) gibi ağır mali ve askeri yıkımlar, devasa mülteci akınları ve kronik bütçe açıklarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyıl, devletin modern kriz yönetimi aparatlarını kurmaya çalıştığı ancak siyasi ve ekonomik buhranlar sebebiyle kapasitesinin sürekli sınındığı bir laboratuvar niteliği taşıdığı için araştırmanın odak noktasını oluşturmuştur.

Mekân Bakımından Sınırlama: Araştırmanın mekânsal sınırları, 19. yüzyıl idari taksimatına göre coğrafi genişliği ve demografik yoğunluğu itibarıyla Osmanlı vilayetleri içerisinde kilit bir öneme sahip olan Erzurum vilayeti olarak belirlenmiştir. Tarihsel süreç içerisinde çeşitli idari değişikliklere sahne olan vilayet; araştırılan dönemde genel itibarıyla Erzurum merkezin yanı sıra Bayburt, Erzincan ve Bayezid sancakları ile bu birimlere bağlı Pülümür, İliç, Kemah, Refahiye, İspir, Narman, Tercan, Hınıs, Keskim ve Tortum kazalarından teşekkül etmektedir.

⁹ Coşgun, “Yukarı Fırat Bölgesinde Yaşanan Kıtlik Hadiseleri (19. Ve 20. Yüzyıl) ”, 2-3.

Erzurum'un araştırma sahası olarak seçilmesi salt idari bir tasniften ibaret değildir. Vilayet, stratejik konumu itibarıyla Doğu Anadolu'nun uluslararası ticaret yolları üzerindeki en önemli kavşak noktalarından biri konumundadır. Bu yoğun ticari/demografik hareketlilik ve Kafkasya ile İran'a olan sınır komşuluğu, söz konusu dış bölgelerde ortaya çıkan salgın hastalıkların seyahatler aracılığıyla kolayca Osmanlı topraklarına nüfuz etmesine ve Erzurum vilayetini doğrudan etkileyerek sınır aşan bir pandemiye dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Öte yandan bölgenin sahip olduğu çetin karasal iklim, 19. yüzyıl boyunca yıkıcı kuraklık ve kıtlık felaketlerinin sıklıkla yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır¹⁰

Hem bu iklimsel zorluklar ile salgın hastalık döngüsü hem de bölgenin bir sınır (serhat) vilayeti olarak önemli bir askeri/lojistik merkez konumunda bulunması, bölgede meydana gelen doğal afetleri yerel birer trajedi olmaktan çıkarmıştır. Bu bağlamda tez çalışması; devletin Erzurum özeline uyguladığı afet yönetimini, hangi tür afetlerin yaşandığını ve bu afetlerin vilayetin idari/sosyo-ekonomik yapısına olan çok yönlü etkilerini, imparatorluğun doğu sınırlarındaki kriz yönetimi refleksleri ekseninde ele alıp değerlendirmektedir.

Çalışmadan Müracaat Edilen Bazı Kaynakların Tanıtımı: Çalışmada kullanılan kaynaklarda özellikle Osmanlı arşivleri dosya usulü kayıtlarının belirli tasnifle bulunan kayıtlardan istifade edilmiştir. 19. yüzyıl ve coğrafi bölgeye ait olan kayıtlar araştırılıp bulunmuş ve incelemesi yapılmıştır. 19. yüzyılda doğal afetler ile ilgili belge klasik döneme göre daha fazla olduğu tespit edilmektedir. Daha fazla belgenin arşivlerde mevcut olmasının nedeni ise 19. yüzyılda bürokrasinin büyümesi ve gelişmesi olduğu gözlenmektedir. Osmanlı arşivlerinden elde edilen doğal afetlere ait belgeler çalışmanın ana kaynağı durumundadır. Çalışmanın ana kaynağını oluşturan Osmanlı arşiv belgeleri metin içerisinde ve kaynakça bölümünde künyeleri ile beraber belirtilmiştir.

Yapılan çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinden 271 belge araştırılmıştır. Bu araştırmalar neticesinde doğal afetler konusunda 1. el kaynak olarak tezin oluşumuna katkı sağlamıştır.

¹⁰ Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Erzurum Vilayeti Örneği: (1892-1893) ve (1906-1908) Yılları", 147.

Orta ve Yakın Doğu, Balkan ve Akdeniz ülkeleri içerisinde kudretli ve kuvvetli devlet olabilme vasfını uzun süre devam ettiren Osmanlı Devleti'nde arşiv fikri çok eskilere kadar uzanmaktadır. Arşiv, bir milletin tarih ve kültür hazinesi olduğunu idrak eden ecdadımız, bunun içindir ki kurduğu arşiv teşkilatına “Hazine-i Evrak” adını vermiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatını meydana getiren Divan-ı Hümayûn, Bâb-ı Defterî ve Bâb-ı Âsafî / Bâb-ı Âlî'ye ve bunların çeşitli daire ve kalemlerine ait sicil, defter ve vesikaları, yani Osmanlı Devleti'nden intikal eden en zengin ve çeşitli arşiv malzemesini içermesi sebebiyle Osmanlı Devleti'nin ana arşivi hüviyetini taşımaktadır.¹¹

Erzurum'da meydana gelen deprem afetinde Dahiliye Nezaretinin merkez ile taşranın yapmış olduğu yazışmalarda Dahiliye Nezareti Mektubi Kaleminin yaptığı yazışmalardan istifade edilmiştir.¹²

Sadaret Mektubi Kaleminde devlet için önem arz eden konular hakkında emirler, buyurulduklar ve risaleler kaydedilirdi. Yapılan araştırmada Sadaret Mektubi kaleminin yazmış olduğu belgelerden de faydalanılmıştır.¹³

Osmanlı Arşivinde bulunan Sadaret Mektubi Kalemi tarafından nezaretlerle (bakanlıklarla) yapılan yazışmalarda da doğal afetler konusu yer almaktadır.¹⁴

Osmanlı Arşivinde bulunan Maliye Nezaretine ait devlet mülkleri ilgili belgelerde devlete ait arazilerin kiraya verilmesi, gelir getiren mülklerin kayıtları, miri arazilerin satışı ve tahsisi, emlak giderlerinin hesaplanması, vilayet ve sancaklar ile yapılan yazışmalarda doğal afetler konusu yer almaktadır. Maliye Nezaretine ait devlet mülkleri ile ilgili yazışmalardanda bu çalışmadan faydalanılmıştır.¹⁵

Maarif Nezareti Osmanlı Devleti'nin eğitim ve öğretim işlerinden mesul bakanlığıdır. Okullar müfredatı, medreseler, modern eğitim kurumları ve öğretmenler bu nezaret tarafından idare edilirdi. Maarif Nezaretinin resmi yazışmaları olan mektubi

¹¹ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük vd. , *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010), 6-7.

¹² BOA, *DH.MKT.*, H.05.04.1311, 150/37.

¹³ BOA, *A. }MKT.*, H.02.11.1264, 152/5.

¹⁴ BOA, *A. }MKT.NZD.*, H.20.07.1278, 47/28.

¹⁵ BOA, *ML.EEM.*, R.03.08.1310, 196/96.

kaleminde de doğal afetler konusu yer almaktadır. Yapılan çalışmada Maarif Nezaretinin yapmış olduğu yazışmalardan faydalanılmıştır.¹⁶

19. yüzyılda devlet adamı ve tarihçi olan Ahmet Cevdet Paşa tarafında teşkil edilen bir tasnif edilen eski belgelerde ve mali,¹⁷ askeri¹⁸ ve dahili konuları ele alan belgelerdede doğal afeti konusu yer almıştır. Yapılan çalışmada bu belgelerden de faydalanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde bulunan Dahiliye Nezaretine ait Tahrirat Mektubi Kalemi ne ait belgeler taşra yönetimi ve iç idareyi anlamak için çok değerli belgeleri ihtiva etmektedir. Vilayetlerden merkeze gönderilen raporlar, salgın hastalık, göç ve çözüm önerileri gibi meseleleri içermektedir. Yapılan çalışmada bu kalemin ele aldığı belgelerdende istifade edilmiştir.¹⁹

Osmanlı arşivinde bulunan Hariciye Nezaretine ait Mektubi kalemi yazışmaları; elçi raporları, Avrupalı devletlerle diplomatik yazışmalar, konsolosluk işlemleri, savaş ve barış süreçlerine dair yazışmalar ve uluslar arası krizleri ve antlaşmaları kapsamaktadır.Doğal afetler konusu Hariciye Nezareti Mektubi kalemine ait belgelerde de yer almıştır. Yapılan çalışmada bu belgelerdende yararlanılmıştır.²⁰

Şûrâ-yı Devlet,²¹ 1868 senesinde, Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye'nin kaldırılmasından sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ile birlikte teşkil edilmiş olan istişarî, icraî ve adlî bir teşekküldür. Çeşitli temayül, meslek ve bölgelerden gelen yüksek rütbeli devlet görevlileri, Şûrâ-yı Devlet'e üye olmuşlardır. Şûrâ-yı Devlet'i meydana getiren dairelerin en önemlilerinden birisi, Anayasa Mahkemesi durumunda olması bakımından Tanzimat Dairesi iken, Sultan 2. Abdülhamid Han zamanında, eski adı Dahiliye Dairesi olan Mülkiye Dairesi olmuştur. Mahkeme-i Temyiz ile birlikte diğer yüksek mahkemeler, Başsavcılığı, yani Muhâkemât Dairesi'ni oluşturmuştur. Görüldüğü gibi Temyiz ve İstinâf Mahkemeleri, Adliye Nezâreti'ne değil Şûrâ-yı Devlet'e bağlı idiler. Şûrâ-yı Devlet'in, yalnızca bugünkü Danıştay gibi idarî bir mahkeme olmadığı,

¹⁶ BOA, *MF.MKT.*, H.28.11.1319, 2596/73.

¹⁷ BOA, *C...ML.*,H. 01.06.1205, 657/26884.

¹⁸ BOA, *C..AS.*, H. 23.12. 1309, 70/47.

¹⁹ BOA, *DH.TMK.M*, H.17. 06.322,180/04.

²⁰ BOA, *HR.MKT.*, H.25.01.1283, 547/26.

²¹ BOA, *ŞD.*, H.18.02.1311, 2605/08.

Meclis-i Vâlâ'nın en önemli görevi olan kanun yapmaya da izinli olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada Şura-yı Devlet'e ait belgelerden yararlanılmıştır.²²

Osmanlı Devleti'nde sadaret makamına gelen ve oradan çıkan resmi yazışmaların kaydedildiği, sınıflandırıldığı ve korunduğu arşiv birimi olan Bab-ı Ali Evrak odasındaki belgelerden doğal afetler ile ilgili belgeler yerini almaktadır.²³ Dahiliye Nezaretinin merkez ile taşra arasında göndermiş olduğu şifreli telgraflarda da Erzurum vilayetinde meydana gelen afet konusuna yer verilmiştir.²⁴

Osmanlı Arşivinde bulunan padişahın iradesine bağlanmış, Dahiliye Nezareti ile ilgili balgelerde asayiş ve güvenlik kararları, göç ve iskan düzenlemeleri, iç güvenlik meseleleriyle alakalı padişah onaylı emirler, vilayetlere vali ataması, nüfus ile ilgili önemli kararlar yer almaktaydı. Dahiliye Nezareti ile ilgili olan bu belgelerde Erzurum Vilayetinde yaşana doğal afetler ile ilgili meseleler yer almaktadır. Yapılan çalışmada be belgelerden istifade edilmiştir.²⁵

Yıldız Sarayı Arşivi, Sultan İkinci Abdülhamid Han devrinde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda biriken belge, defterler ve gazetelerden oluşmaktadır.²⁶ 2. Abdulhamid döneminde Yıldız Sarayı'na sunulan ya da saraydan çıkan belgelerde de doğal afetler konusu yer almaktadır. Yıldız Perakende Umumi Evrakı kayıtlarında da Erzurum Vilayeti'nde meydana gelen doğal afetler konusu yer almaktadır.²⁷

Osmanlı Devleti'nde Bakanlar Kurulu niteliği taşıyan Meclis-i Vükelada yapılan yazışmalarda 19. yüzyılda Erzurum vilayetinde meydana gelen doğal afetler konusu yerini almaktadır. Salgın hastalıklar uluslararası mesele halinede gelmiştir.²⁸ Hariciye Nezaretinin merkez ve taşrada yaptığı yazışmalarda bu konuya değinilmiştir. Hariciye Nezareti Mektubi kalemine ait belgelerden de bu çalışmada faydalanılmıştır.²⁹

22 Genç, Mustafa Küçük vd. , Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 224.

23 BOA.,*BEO.*,H.22.11.1311,409/30650.

24 BOA.,*DH.ŞFR.*, H.12.10.1317, 277/116.

25 BOA.,*İ.DH.*, H.25.04.1270, 312/20072.

26 Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük vd. , *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* , 229.

27 BOA.,*Y...PRK.UM.*,H.15.01.1309,22/69.

28 BOA.,*MV.*,H.24.03.1311,76/83.

29 BOA.,*HR.MKT.*,H.05.03.1279, 409/5.

Osmanlı Devletinde mühim niteliğinde gördüğü yazışmaların olduğu Sadaret Mektubi kalemünde de Erzurum vilayetinde meydana gelen doğal afetler konusu yer almaktadır.³⁰

Yapılan çalışmada faydalanan eser ve makalelere bakıldığında; Özcan Tatar, Süha Oğuz Baytimur'un, "1789-1808 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Deprem ve Meteorolojik Afetler", isimli makalesi Osmanlı Devletinde meydana gelen depremleri ele almaktadır. Bu makaledende faydalanılmıştır.³¹

Hakkı Yapıcı'nın Mavi Atlas dergisinde kaleme aldığı "Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zelzeleler" adlı makalesi deprem afeti üzerine yazılan önemli çalışmalardan biridir. Erzurumda meydana gelen depremler konusunda bu makaleden istifade edilmiştir.³²

Özlem Makbule Taşkiran, "19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın İlk Yıllarında Osmanlı Makedonyasında Depremler" adlı makalesi yapılan çalışmaya örnek teşkil etmektedir. Makedonya da meydana gelen deprem afeti ile Erzurum vilayetinde meydana gelen deprem karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş ve çalışmaya örnek teşkil ettiği için bu çalışmadanda istifade edilmiştir.³³

Mesut Aydın'ın, "1808-1839 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler", isimli Yüksek Lisans Tezi Osmanlı Devletinde meydana gelen depremleri konu edinmektedir. Erzurum'da meydana gelen depremler çalışmasında bu tezden de faydalanılmıştır.³⁴

Ali Birvural'ın, "1872 Antakya Depreminin İktisadi Etkileri", makalesi Antakyada 1875 senesinde meydana gelen deprem sonrasında devletin tatbik ettiği ekonomik uygulamaları konu edinmektedir. Bu makaledende faydalanılmıştır.³⁵

Cihan Cihat Tanış, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde 1903 Malazgirt Depremi", Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi tarafından bu makale

³⁰ BOA. A.MKT.MHM.,22.03.1276,168/13.

³¹ Özcan Tatar, Süha Oğuz Baytimur, "1789-1808 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Depremler ve Meteorolojik Afetler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2506(2020).

³² Hakkı Yapıcı, "Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zelzeleler", *Mavi Atlas*, 5(2015).

³³ Özlem Makbule Taşkiran, "19. yüzyıldan 20. yüzyılın İlk Yıllarında Osmanlı Makedonyasında Depremler", *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/16 (2021).

³⁴ Mesut Aydın, "1808-1839 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

³⁵ Ali Birvural, "1872 Antakya Depreminin İktisadi Etkileri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 67(2023).

yayınlanmıştır. Malazgirt coğrafi konum itibariyle Erzurum Vilayetine yakın bir coğrafi konumda yer almaktadır. Erzurum Vilayetinde meydana gelen depremler konu başlıklı çalışmada bu makaleden faydalanılmıştır.³⁶

Murat Küçükuşurlu'un, "Görgü Tanıklarına Göre 19. yüzyıl Erzurum Depremleri" isimli makalesi Atatürk Üniversitesi Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Bu makale 19. yüzyılda Erzurum vilayetinde meydana gelen depremleri ele almakta ve deprem görgü tanıklarının ifadeleriyle açıklanmıştır. Erzurum vilayetinde meydana gelen depremlerin şehir sakinlerini ne kadar etkilediği, şehirde hangi tahribata neden olduğunu ve depremten sonra hangi tedbirlerin alındığı konusunu anlatmaktadır. Erzurum vilayetinde meydana gelen depremler çalışmasında bu makaledende istifade edilmiştir.³⁷

Selahattin Tozlu'nun "Erzurum Tarihinde Depremler" konulu çalışması Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri adlı eserde geçmektedir. Yaptığı bu çalışma zaman olarak 19. yüzyılı ihtiva etmektedir. 19. yüzyılda Erzurum'da meydana gelen depremler çalışmasında Selahattin Tozlu'nun yapmış olduğu bu çalışmadan faydalanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde edilen belgelerden alınan bilgilerle bu çalışmada alınan bilgiler birbirlerini pekiştirme yönünde depremler konusunda yapılan çalışmaya faydalı olmuştur.³⁸

Turgut Subaşı'nın, "Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını" isimli makalesi, 19. yüzyılda Erzurum vilayetinde ortaya çıkan kolera salgını adlı çalışmadan faydalanılmıştır. Bu makale Vekanüvis Dergisi tarafından yayınlanmıştır. 1890 senesinde Erzurum vilayetinde de bu salgın görülmüştür. Zaman olarak aynı zamanda olması ve hastalığa karşı devlet nasıl tedbir aldığı bilgisi bu makalede mevcuttur. Bu makaledende faydalanılarak çalışmaya ilave edilmiştir.³⁹

Gülseren Yücel'in "Malatya Sancağında Kolera Salgını (1892-1896) ", isimli Yüksek Lisans Tezi çalışması 1892 senesinde Malatya'da ortaya çıkan kolera salgını

³⁶ Cihan Cihat Tanış, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde 1903 Malazgirt Depremi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1) 2018.

³⁷ Murat Küçükuşurlu, "Görgü Tanıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum Depremleri", *Atatürk Üniversitesi Yayınları*, 2023.

³⁸ Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", içinde *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, ed. Levent Akgünlü, (İstanbul:İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2001).

³⁹ Turgut Subaşı, "Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını", *Vekanüvis Dergisi*, 6 (2021).

hakkında bilgi vermektedir. Malatya’da ortaya çıkan salgında yörede etkileri ve devletin bu salgına karşı nasıl tedbir aldığı konusunu ihtiva etmektedir. Erzurum’da kolera salgını çalışmasında bu tezden de yararlanılmıştır.⁴⁰

Tahir Bilirli’nin “19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devletinde Bir Salgın ve Alınan Önlemler: Çanakkale Çatalçam Köyü” isimli makalesi İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanmıştır. 19. yüzyılda kolera salgını Osmanlı coğrafyasının birçok yerine yayılmıştır. Bu yüzyılda aralıklarla farklı coğrafyalarda farklı zaman diliminde görülmüştür. Devletin uyguladığı tedbirlerde birbirine benzer durumdadır. Bu makalede de kolera salgını konusu yer almıştır. Erzurum vilayetinde görülen kolera salgını çalışmasında bu makaleden de yararlanılmıştır.⁴¹

Emrah Maral’ın “1893-1894 Yılları Arasında Sinop’ta Kolera Salgını ve Osmanlı Devletinde Koleraya Karşı Alınan Tedbirler” isimli makalesi Near East Historical Review Dergisi tarafından yayınlanmıştır. Bu makalede Sinop şehri coğrafi konumu itibariyle liman kenti olduğu bilgisi verilmektedir. Ticaret ve yolculukta bu liman şehri Osmanlı Devletinde aktif rol almaktaydı. Hastalığın yayılması ticaret yolları ya da yapılan yolculuklar aracılığıyla yayılmaktaydı. Liman şehirlerinden gelen yolcular Osmanlı Devletinin kontrolü altında karantina uygulamasına tabi tutulmaktaydı. Bu limandan gelen yolcular Anadolu’nun çeşitli bölgelerine gitmekteydi. Bu sebeple bu limanlarda yapılan kontrol ve karantina uygulaması önem arz etmekteydi. Erzurum vilayetinde kolera salgını çalışmasında bu makaleden de yararlanılmıştır.⁴²

Nursal Kumaş’ın “Bursa’da Kolera Salgını ve Ardından Karantina Önlemleri (1890-1895)” isimli makalesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi tarafında yayınlanmıştır. Bu makalede Bursa Vilayetinde görülen kolera hastalığı hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışmada asıl önemli olan konu olan hastalıktan vefat sayılarını azaltmak ve salgının yayılmasını önlemek amacıyla karantina uygulaması hakkında

⁴⁰ Gülseren Yücel, “Malatya Sancağında Kolera Salgını (1892-1896)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019).

⁴¹ Tahir Bilirli, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Bir Salgın ve Alınan Önlemler: Çanakkale Çatalçam Köyü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/2(2020), 1967.

⁴² Emrah Maral, “1893-1894 Yılları Arasında Sinop’ta Kolera Salgını ve Osmanlı Devletinde Koleraya Karşı Alınan Tedbirler”, *Near East Historical Review*, 11/1(2021).

bilgi verilmektedir. Erzurum’da ortaya çıkan kolera salgını hakkında yapılan çalışmada bu makaleden istifade edilmiştir.⁴³

Salgın Hastalıklarla ilgili Fatma Yıldız’ın, “19. yüzyılda Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri)” adlı yüksek lisans tezinden de istifade edilmiştir. Bu çalışmada Anadolu’da ortaya çıkan salgın hastalıklarla ilgili bilgi mevcuttur. Çalışmada salgın hastalıklarla mücadelede ne gibi tedbirler alındığı belirtilmektedir.⁴⁴

Kübra Koyuncu’nun “Avrupa Devletleri ve Sömürgelerinde Meydana Gelen Kolera Salgınının Osmanlı Basını ve Arşiv Belgelerine Yansıması (1884-1885)”, isimli yüksek lisans tezi çalışmasındanda yararlanılmıştır. Kolera salgını Hindistan coğrafyasında ortaya çıkmış ve dünyanın birçok yerine yayılmıştır. Hastalığın Avrupa’ya nasıl yayıldığı ve hastalığın etkileri bu çalışmada da yer almaktadır. Erzurum vilayetinde kolera salgını çalışması oluşturulurken bu tezden de istifade edilmiştir.⁴⁵

Kuraklık, kıtlık ile doğal afetler üzerine önemli çalışmalarda yapılmıştır. Mehmet Yavuz Erler’in 1997 senesinde doktora tez olarak yaptığı çalışma bu alanda yapılmış en önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Mehmet Yavuz Erler’in tamamladığı bu tez daha sonra “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)” ismiyle kitap olarak basımı yapılmıştır. Osmanlı Devleti’nde yaşanmış olan kıtlık hadiseleri bu kitapta bir bütün olarak ele alınmıştır.⁴⁶

Abdulkadir Gül’ün “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Erzurum Vilayeti Örneği 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları İçin” makalesi kuraklık ve kıtlık konusu hakkında yapılan örnek çalışmalardan biridir. Kuraklık ve kıtlık konusunda bu makaledende faydalanılmıştır.⁴⁷

⁴³ Nursal Kumaş, Bursa’da Kolera Salgını ve Ardından Karantina Önlemleri (1890-1895), *Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/2 (2011).

⁴⁴ Fatma Yıldız, “19. Yüzyılda Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

⁴⁵ Kübra Koyuncu, “Avrupa Devletleri ve Sömürgelerinde Meydana Gelen Kolera Salgınının Osmanlı Basını ve Arşiv Belgelerine Yansıması (1884-1885)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).

⁴⁶ Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012).

⁴⁷ Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları”.144-158.

Yine Nedim İpek'in, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gümüşhane'de Göç" adlı çalışmasından da Osmanlı Devletindeki göç hareketleri hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Gümüşhane Sancağı'nın coğrafi konum itibariyle Erzurum vilayetine yakın olması sebebiyle bu makale önemli bir yere sahiptir. Yapılan çalışmada bu makaleden de yararlanılmıştır.

Elizabeth Zachariadou'un editörlüğünü yaptığı, Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler isimli eserde, Michael Ursinus'un, "Doğal Afetler ve Tevzi: Sel, Dolu ve Fırtınalar Karşısında Oluşturulan, Klasik Çağ Sonrası Yerel Vergi Sistemleri" isimli makalesinden de istifade edilmiştir. Bu makalede tevzi sistemi hakkında bilgi alınmıştır.⁴⁸

Hikmet Özdemir'in, Salgın Hastalıklarda Ölümler 1914-1918, isimli eserde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında ortaya çıkan salgın hastalıklar hakkında bilgi alınmıştır. Bu eserden de faydalanılmıştır.⁴⁹

Abdulkadir Gül ve Adem Başbüyük'ün kaleme aldığı Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzincan Kazası), isimli eserde Erzincan kazasında yaşanan kıtlık afeti ve göç hareketleri hakkında bilgi verilmiştir. Yapılan çalışmada bu eserden de faydalanılmıştır.⁵⁰

Selahattin Satılmış'ın "Aydın Vilayetinde Doğal Afetler" isimli Doktora Tezi, Osmanlı Devletinde yaşanan doğal afetler çalışmasına örnek teşkil etmektedir. Yapılan çalışmada doğal afetler konusundan yararlanılmıştır.⁵¹

Metin Tuncel'in "Anadolu'da Doğal Afetler Sonucunda Yer Değiştiren Şehirler", makalesi Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Seneleri 22-23

⁴⁸ Michael Ursinus, Doğal Afetler ve Tevzi: Sel, Dolu ve Fırtınalar Karşısında Oluşturulan, Klasik Çağ Sonrası Yerel Vergi Sistemleri, İçinde *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, editör. Elizabeth Zachariadou, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).

⁴⁹ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklarda Ölümler 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005).

⁵⁰ Abdulkadir Gül, Adem Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzincan Kazası)*, (Konya: Salkım Söğüt Yayınevi 2011).

⁵¹ Selahattin Satılmış, "Aydın Vilayetinde Doğal Afetler", (Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

Bildiriler, isimli eserde afetler neticesinde şehirlerin yerlerinin değiştiği tesbit edilmektedir. Yapılan çalışmada bu makaleden de yararlanılmıştır.⁵²

Mehmet Yavuz Erler'in "Karadeniz'de Avrupa-i Bir Kent: Samsun (1865-1875)" isimli makalesi Karadeniz Tarihi Sempozyumu, C.1 ,adlı eser Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınevi tarafından basılmıştır. Bu eserde yangın afetinden sonra bir takım uygulamalara gittiği bilgi yer almaktadır. Yapılan çalışmada bu eserden de faydalanılmıştır.⁵³

Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi 1894 Büyük Uşak Yangını" Hacettepe Üniversitesi Tükiyat Araştırmaları *Dergisi* tarafından yayınlanmıştır. Bu makale afet yönetimine örnek teşkil etmektedir. Yapılan çalışmada bu makaleden de yararlanılmıştır.⁵⁴

Orhan Kılıç'ın "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devletinde Doğal Afetler (Fırtına ,Su Baskınları, Şiddetli Soğuklar, ve Yıldırım Düşmesi Olayları) "isimli makalesi *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr..Nejat Göyünç*, adlı eserde yer almaktadır. 16. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasında yaşanan doğal afetler konusu devletin resmi yazışmalarını ihtiva eden mühimme defterlerinde de yerini almıştır. Yapılan çalışmada bu eserden de istifade edilmiştir.⁵⁵

Mehmet Fazıl Himmetoğlu'nun "Eski Çağda Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa'da Salgınların Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Etkileri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", isimli makalesi Dünyada ve Türkiye'de Büyük Felaketler adlı eserde yer almaktadır. Bu makale eski çağlarda yaşanan salgın hastalıkları konu edinmiş ve

⁵² Metin Tuncel, "Anadolu'da Doğal Afetler Sonucunda Yer Değiştiren Şehirler", içinde *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Seneleri 22 23 Bildiriler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2000) .

⁵³ Mehmet Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupa-i Bir Kent: Samsun (1865-1875)", içinde *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, C.1* ,(Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınevi, 2007).

⁵⁴ Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi 1894 Büyük Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi Tükiyat Araştırmaları Dergisi* 15/15(2011).

⁵⁵ Orhan Kılıç, "Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devletinde Doğal Afetler (Fırtına ,Su Baskınları, Şiddetli Soğuklar, ve Yıldırım Düşmesi Olayları) ", içinde *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr..Nejat Göyünç*, Edit.Kemal Çiçek ,(Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001).

bu hastalıkların toplumlar üzerindeki çok yönlü etkilerini ihtiva etmektedir. Yapılan çalışmada bu makaleden de faydalanılmıştır.⁵⁶

A. Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Doğal Afetler

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden beri görülen sel baskınları, depremler, çekirge istilaları, kuraklık ve kıtlık gibi afetler meydana geldiği her dönemde merkezi idarenin uğraştığı önemli hususlar arasında yer almıştır. Hemen hemen bu afetler her coğrafyada yaşanmış olup devlet afetin yaşandığı bölgeye gerekli yardımı yapmaya çalışmıştır. Dönemin şartlarına göre afetlere karşı kanunnameler çıkararak benzer durumlarda afetin nasıl yönetileceği tecrübe edilmiştir. Fakat bazı durumlarda afetlere karşı devletin olanakları yetersiz kaldığında afetin meydana geldiği bölgede halk duruma müdahil olup afeti kontrol altına alabilmiştir. Bu durum bilhassa doğal afetler esnasında devlet toplum ilişkisinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Doğal afetlerin meydana gelişinde farklı sebepler görülmektedir. Bunları biyolojik kökenli afetler, salgın hastalıklar, çekirge istilaları insan kaynaklı afetler (yangın) jeolojik afetler (deprem) ve meteorolojik afetler (fırtına, dolu, sel ve kuraklık) şeklinde değerlendirilebilir.⁵⁷

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen büyük yıkıcı etkiye sahip doğal afetlerin başında deprem afeti gelmektedir. Bugünkü anlamda deprem kelimesi Osmanlı Türkçesinde yer almamaktadır. Ahmet Vefik Paşa “dep” kökünden depenmek kelimelerini türeterek dünyanın jeolojik hareketleri ile ilişkilendirerek “hareketi arz” ya da “tezelsül” deyimleriyle eş tutmuştur.⁵⁸

Depremde yer hareketleri olduğundan daha çok fay hatlarının yoğun olduğu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle tarihi coğrafya içinde bu afetten Doğu Anadolu, İstanbul ve Kuzeydoğu Anadolu bölgeleri en fazla etkilenen bölgeler olmuştur. Farklı senelerde Erzurum, Erzincan, Bursa, İstanbul, Balıkesir ve Aydın vilayetlerdeki gibi birçok bölgede köyde kayda değer depremler meydana gelmiştir. Tarihi vesikalar ışığında Anadolu coğrafyasında deprem ihtimalinin yüksek olduğu bölgeler Ege

⁵⁶ Mehmet Fazıl Himmetoğlu, “Eski Çağda Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa’da Salgınların Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Etkileri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, içinde *Dünyada ve Türkiye’de Büyük Felaketler* edit. Ali Güler, (İstanbul: Halk Kitabevi 2020).

⁵⁷ Fatma Ürekli, “ Osmanlı Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* , 8/16 (2010), 101-130.

⁵⁸ Ahmet Vefik, *Lehçe-i Osmani*, Dersaadet 1306, 394-395.

Bölgesi, Kuzey Anadolu deprem bölgesi ve Güney Marmara'daki çöküntü alanlarını çevresinde fay çizgilerini kapsayan alan Antakya, Amik, Maraş olduğu ve Güneydoğu Toros yayının dış sınırları olarak gösterilmektedir.⁵⁹

Tarihi süreç içerisinde insanlık, yangın, sel, deprem ve çekirge istilasları gibi çeşitli afetlere maruz kalmıştır. Fakat bu afetler içerisinde toplumları, büyük yıkımlara sebep olan deprem afeti olmuştur. Depremler, insanların oluş nedenlerinden çok sebep oldukları sonuçlar yönünden doğrudan etkilemektedir. Ekonomik, sosyal ve demografik etkileri oldukça geniş kapsamlı doğa olayıdır. Yapısal yıkımlar sebebiyle can kayıplarına ve maddi zararlara neden olmasının yanı sıra, içme suyu kaynaklarının zarar görmesi ve çevre sağlığının bozulması gibi etkenler ile salgın hastalıklara neden olmaktadır. Ayrıca haberleşme ve ulaşım sistemlerinin çökmesi, işsizlik oranlarının artması ve insanlarda psikolojik travmaların ortaya çıkması gibi birçok olumsuz neticesi bulunmaktadır.⁶⁰

19. ve 20. yüzyılın başlarında deprem afetlerine ait kaynaklar çeşitlilik göstermektedir. Bilhassa 19. yüzyılda mecmua ve gazete gibi önemli iletişim araçları yaygınlaşmış afetlerin etki alanlarının tespit edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için merkezi idarenin elinde önemli bir araç olmuştur. Osmanlı Devleti'nde farklı nezaretlere ait yazışmalar deprem afeti hakkında hasarı ağır olanlarını takip etmek mümkündür. Ayrıca bu dönemde gazeteler Osmanlı Devleti'nde farklı dönemlerde farklı coğrafyalarda meydana gelen depremler özellikle hasarı büyük boyutta olarak meydana gelenler sadece ev ve iş yerlerini değil bölgedeki birçok cami ve sarayda etkilemiştir.⁶¹

1894 senesinde İstanbul'da meydana gelen deprem neticesinde saray ve kasırlar hasar görmüştür. Görülen hasarın tamirat işleri için hazine-i hassadan 19000 kuruş tahsis edilmiştir⁶². Deprem yaşanan bölgelerde ticari faaliyetler olumsuz yönde etkilenmiş ve bazı bölgelerde deprem kaynaklı göçlerde yaşanmıştır. 19. yüzyılda özellikle tespit edilen bilgilere göre 1843'te Rodos, 1846'da İzmir'de, 1851'de Yanya'da, 1854-1856'da Bursa'da deprem büyük zarara neden olmuştur. 1856-1857'de

⁵⁹ İbrahim Atalay, Türkiye Jeomorfolojisine Giriş (İzmir:Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, No:9, 1982)

⁶⁰ Ayşegül Altınova Şahin, "19. Yüzyıl Erzincan Depremleri Tarihsel Arka Plan ve Sonraki Süreç", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 48(2025), 36-37.

⁶¹ Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür", 102.

⁶² BOA., *ML.EEM.*, R.03.08.1310, 196/96.

Erzurum, Rodos, Girit, Ankara, Bursa ve Kala-i Sultaniye’de birbiri ardına birçok deprem afeti yaşanmıştır. 1858’de Sofya, Ergiri ve Erzurum’da ağır hasarlı depremler yaşanmış ve afetin ardından yıkılan mescit, cami, medrese ve daha birçok yapının tamirine sonraki yıl başlanmıştır. 1860 senesinde Kütahya, 1862’de yine Rodos Adası olmak üzere birçok farklı bölgede bu dönemlerde deprem afeti yaşanmıştır. Ayrıca 1871 senesinde Menteşe Sancağına bağlı Marmaris kazasında ve 1878 senesinde Sisam Adasında yaşanan büyük depremler merkeze bildirilmiştir. Yaşanılan deprem afetlerinin ardından kısa süreli göçlerin meydana geldiği görülmektedir. 1866 Midilli depreminden sonra insanların kırlara doğru hareket ettiği ve bu bölgelerde ikamet ettiği bilinmektedir.⁶³ Bununla beraber devlet ve halkın depremler sonrasında afetzedelere yardım ulaştırdıkları görülmektedir. Kuzey Anadolu fay hattı üzerinde bulunan Gümüşhane ve çevresinde muhtelif senelerde yaşanan depremlerde oldukça zor duruma düşen bölge halkına merkezi idare tarafından ihtiyaç duyulan yardımlar ulaştırılmıştır.⁶⁴

İstanbul’da 1894 yılında meydana gelen depremde zarar gören halkın isteklerini bildiren 21 adet arzuhal merkezi idareye havale edilmiş ve gerekli yardım yapılması devletten istenmiştir.⁶⁵ Ayrıca afetzedelerin vergi yükümlülükleri de devlet tarafından feshedilmiştir. Dönemin önemli gazetelerinden İkdâm 1898 yılındaki haberinde Ankara vilayetinde bir deprem yaşandığı ancak olumsuz bir durum yaşanmadığı ifade edilmiştir.⁶⁶ Netice itibarıyla depremler Osmanlı Devleti’nde farklı süreçlerde bilhassa deprem kuşağındaki bölgeleri etkileyerek maddi ve manevi hasarlara neden olmuştur. Osmanlı maliyesi için olumsuz yönde beklenmedik harcamalara sebep olan bu depremlerin ayrıca göç hareketleri, nüfus kaybı ve üretim oranında düşüşün görülmesi gibi sonuçları da tespit edilmiştir. Deprem bölgelerinde özellikle bazı dönemlerde şehirlerin yer değiştirmesi hadiseleri bile olası neticeler içinde yer almıştır. Türkiye’de deprem kuşağında yer alan Erzincan’da 1939 yılında meydana gelen depremler neticesinde belirli ölçüde yer değiştirmiştir. Deprem öncesinde şehir ovanın ortasında, demiryolu mevkiinin güneyinde yer alırken yaşanan deprem afetinin ardından muvakkat

⁶³ Satılmış, “Aydın Vilayetinde Doğal Afetler”, 19-49.

⁶⁴ Alparslan Demir, Esat Aktaş “Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1888-1910)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 24 (2010), 46.

⁶⁵ BOA., *BEO*, R.14.08.1310, 803/37659.

⁶⁶ İkdâm, Sayı 1484, 16 Ağustos 1314/ 28 Ağustos 1898.

şehir ismiyle kurulan şehir demir yolunun kuzey istikametinde yer değiştirmiştir.⁶⁷ Ayrıca deprem bölgeleri de zarara uğrayan çiftçiler üretim yapamamıştır. Bu durumda deprem bölgelerinde ticaret ve ziraat olumsuz yönde etkilenmekteydi. Bu duruma paralel olarak fiyatlarda yükselmeler görülmekte ve toplumsal problemler de devletin çözmesi gereken konular arasında yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen önemli afetlerden biri de yangınlar olmuştur. Yangın afeti bazen doğal gelişmelerden çoğunlukla da insanların ihmalkârlığından meydana gelmiştir. Doğa olayları neticesinde aşırı sıcaklık ya da yıldırım düşmesi meydana gelen yangınlarda genellikle orman yangınları gibi tahrip gücü yüksek durumlar oluşmaktadır. Fakat insanların ihmali ile çıkan yangınlardan şehirler yok olmakta ve insan hayatı son bulmaktadır. Bu afetin Osmanlı Devleti'nde sıkça meydana gelmesi kullanılan yapı malzemesinin genellikle ahşap olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca iklimsel şartlarda yine yangınları ve etki alanının genişlemesinde önemli rol oynamıştır. Örneğin Konya vilayetinin önemli bir kısmının yarı kurak bir iklime sahip olması bölgede yangın riskini artırmıştır. Orman yangınları, ekin tarlalarının yanması ve ev yangınları ekonomik açıdan önemli ölçüde zarar vermiştir. Özellikle ekili arazilerdeki ekinlerin yanması tarım toplumu olan Osmanlı Devleti'nde hububat kıtlığına neden olmuş ve bölge insanını zor duruma düşürmüştür. Yangın afetlerinden sonra iç göçler yaşanmıştır.⁶⁸

1917 yılında Çoğşur (günümüzde Samsun'un Bafra ilçesine bağlı Esençay mahallesi) köyünde yaşanan yangında bölgenin tamamen tahrip olmasından dolayı yöre halkı Bafra'ya göç etmiştir. Meclis ve vükela bu ahalinin bölge askeri idaresi kararı ile göç ettirilmesine bağlı olarak muhacirin tahsisatından değil de seferberlik tahsisatından gerekli ihtiyaçlarının karşılanması için karar almıştır. Devlet bu göçleri engelleyebilmek maksadıyla hububat yardımı ve konut yardımı gibi birçok önlem almaya çalışmıştır. Yangınlar özellikle ekonomik açıdan ahaliyi zor duruma düşürmüştür.⁶⁹ 1869 senesinde Selanik'e bağlı Ustrumca (günümüzde Kuzey Makedonya dâhilinde) kazasında birkaç hanede yangın çıkmıştır. Yangın kısa sürede

⁶⁷Tuncel, "Anadolu'da Doğal Afetler Sonucunda Yer Değiştiren Şehirler", 291-308.

⁶⁸ Mehmet Yavuz Erler, "19. Yüzyılda Doğal Afetler ve Kuraklığa Bağlı Konya Göçleri", içinde *Konya Kitabı XVII, Cilt 2*, (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 17.

⁶⁹ Ahmet Lütfi Efendi, *Vekanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, haz: Münir Aktepe c.12, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989).

büyümüş Müslüman ve Gayrimüslim ahalinin zararlarının 10000 kuruş olduğu telgraf ile bildirilmiştir. Buna göre Ustrumca'daki Müslüman ahaliye ait 10 hane, 3 fırın ve 3 han, 141 dükkân ve 1 konak zarar görmüştür. Gayrimüslim vatandaşlardan Hristiyanlara ait 341 hane, 1 havra, 2 mektep kullanılmaz hale gelmiştir. Yaşanılan yangın afeti Müslüman ve gayri müslim ayırımı yapmadan ahalinin tamamını etkilemiştir.⁷⁰

1870 senesinde Lazistan Sancağındaki Karaşolvar isimli bölgede benzer şekilde meydana gelen yangın afeti rüzgârın etkisiyle yayılmış 30-40 hane ahalisinin ve bölgedeki muhacirlere ait zahire depolanan 80 ambar tamamen yanmıştır. 405 vatandaşın etkilendiği afette 211 ölçek mısır ile 256 ölçek fasulye zayi olmuştur. Merkezi idare tarafından gerekli zahire bölgeye sevk edilmiştir. 1869-1870 seneleri arasında farklı bölgelerde çıkan yangınlar afetzedeleri zor duruma düşürmüş ve ekin alanlarına verdiği zarar sonucunda kıtlık ve göç hadiselerini de beraberinde getirmiştir. 1870 senesinde Samsun'da çıkan yangın afetinden dolayı evleri yanan ailelere çadır gönderilmiştir. Bu ailelere baraka yapılması düşünülse de buna ihtiyaç kalmamıştır. Evleri yanan bir kısım fakir ahalinin evlerinin yeniden inşa edilmesi için Trabzon vilayeti tarafından ihtiyaç duyulan 90000 kuruş merkezi idareden talep edilmiştir.⁷¹

Yangınlar sonucunda meydana gelen zararların bölge ekonomisini zor duruma soktuğu tespit edilmiştir. Ayrıca bölgeye gönderilen yardımların yanı sıra devlet bu bölgelerde askerlik ve vergi muafiyeti gibi uygulamalar da devletin ekonomik yapısını olumsuz etkilemiştir. Osmanlı Devleti yangın afetlerine karşılık alınan önlemlerin ve itfaiye örgütü gibi kurumlarının yetersiz kalması sebebiyle ahşap yapıların yoğun olduğu bölgelerde yangın afetinin vermiş olduğu zararın artmasına ve zarar verdiği bölgenin genişlemesine neden olmuştur. Ayrıca taşra da çıkan yangınlardan sonra şehirlerin yeniden yapılanmasında yangın olasılığı da göz önüne alınarak yeni şehir planlamasının yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷²

19. ve 20. yüzyıllarda yangın afetleri artmıştır. Yangın afetlerine karşılık devlet politikası olarak şehir planlamalarının yapılması bu afete karşı alınan tedbirlerinde önemli seviyeye yaklaştığını kanıtlamaktadır. Bazı bölgelerde kullanılan malzemelerin

⁷⁰ BOA, *İ.DH.*, H.09.05.1286, 597/4162.

⁷¹ BOA., *İ.DH.*, H.11.09.1287, 624/43410.

⁷² Mehmet Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupa-i Bir Kent: Samsun (1865-1875)", içinde Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildirileri, edit. Kenan İnan vd. (Trabzon:Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007), 541-569.

türü yangınların seyrini değiştirmiştir. Bunlardan Gümüşhane kazasında yapı malzemelerinin taş ve benzeri tercih edilmesi 1890 senesinde bölgede yangınların vermiş olduğu zararı hafifletmiştir.⁷³ Bunun haricinde devletin belirli bir afet yönetim organizasyonunun olmaması ve çıkan afetlerin ardından bölgesel komisyonların teşkil edilmesi bu tür afetlerde yardımların gecikmesine ve aksaklıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde haberleşmenin de yetersiz kaldığı dönemlerde ani müdahalelerin yapılamaması yangın ve deprem gibi doğal afetlerin büyük bir afete dönmesine sebep olmuştur. Yangınlar genellikle ahşap yapılanmanın yoğun olduğu İstanbul ve çevresinde görülmekteydi. Burada çıkan yangınlar genellikle kundaklama hadiselerinden kaynaklanmaktaydı.⁷⁴ Yangın afeti ile mücadelede Yeniçeri Ocağı içinde kurulan tulumbacılar aktif rol alıyordu. Fakat genellikle yangınların facia haline gelmesinde bu tedbirler yetersiz kalıyordu. Yangınların büyümesinde rüzgârın olumsuz etkisi vardı. 17. yüzyıl yangınlarının etkisi İstanbul'da kendisini çok fazla hissettirmesi neticesinde bazı nizamnameler yayınlanmasına ve daha sonraki yangın afetine engel olmaya çalışılmıştır. Örneğin 1633 senesinde ortaya çıkan yangın afeti sonrasında tütün yasağı konulmuştur. Burada önem arz eden ayrıntı da İstanbul yangınlarına ait verilerin taşra da çıkanlara nazaran fazla olmasıdır. Buradaki farklılığın temel nedeni bu afete karşı genel örgütlenmelerin teşekkül edilmesi ve Osmanlı tarihçilerinin genellikle İstanbul'daki hadiseleri örnek almalarıdır. Bu gibi durumların yanı sıra taşra ve diğer eyaletlerde kullanılan yapı malzemeleri de bu durum üzerinde etken rol oynamıştır. İstanbul ve çevresinde ahşap malzeme tedariği daha kolay olduğundan yapılarda kullanımı daha yaygındır. Ancak Kudüs, Şam, Halep ve Kahire gibi bölgelerde temel yapı malzemesi olarak taşın kullanılması merkeze nazaran yangın afetinin daha az görülmesine sebep olmuştur. Bunun haricinde başkentin coğrafi olarak kıyı konumunda yer alması rüzgârın etkisiyle yangınların bir anda daha geniş alanlara sirayet etmesine neden olmuştur. Bu durumda İstanbul'un diğer bölgelere göre daha fazla yangın afetine maruz kalması doğal bir sonuçtur. 19. yüzyıldan sonra telgraf ve iletişim araçlarının kullanılması en azından devletin afete müdahalesini hızlandırmıştır. Bilhassa afetin yaşandığı bölgeye yapılan yardımlar vatandaşın devlete olan güvenini arttırmıştır.⁷⁵

⁷³ Demir, Aktaş "Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1888-1910)", 47.

⁷⁴ Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür", 112.

⁷⁵ Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi 1894 Büyük Uşak Yangını", 63-90.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen önemli doğal afetlerden biri de sel afeti olmuştur. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemlerde imparatorluğun çeşitli yerlerinde birçok sel afeti meydana gelmiştir. Klasik dönemde meydana gelen sel afetlerinin sonuçları ve alınması gereken önlemler bakımından önemli görülenler Divan-ı Hümayun'da görüşülmüştür. Burada yapılan görüşmelerde mühimme defterlerine kaydedilmiştir. 1563-1578 seneleri arasında İstanbul'da 3, Edirne, Demir Hisar ve Üsküp'te 2, Karasu Yenicesi kazası, Kareferya, Arnavut Belgratı, Manyos, Mihalçık, Bosna ve Akhisar'da bir kez sel felaketi yaşanmıştır.⁷⁶ Ayrıca 19. yüzyılda da Osmanlı'nın birçok farklı bölgesinde sel afeti meydana gelmiştir. 1863 senesinde Niğde Sancağı dâhilinde yer alan Aksaray kasabasında yaşanan büyük sel felaketi neticesinde evler yıkılmış, hayvanlar zarar görmüş, bağ ve bahçeler harap olmuştur. Bu afette bölgede 388 hane ve 13 adet vakıf eseri, cami, mescit vesaire yıkılmış bir kısmı bağ ve bahçe ekinleri ile beraber zayi olmuştur. Zarara uğrayan vatandaşların vergileri ertelenmiş ve zarar tespiti yapılmıştır. Diğer bölgelerde yürütülen yardımlar bu bölgede de yapılmıştır.⁷⁷

1821 senesinden önce Mora, Teselya ve Ege adalarında başlayan Rum İsyanları kısa süre içerisinde Akdeniz ve Ege'nin tamamına yayılmış ve hemen hemen bütün adaları tehdit eder bir hale gelmiştir. İsyanlar 1829 senesinde bağımsız bir Yunan Krallığı kuruluncaya kadar da Osmanlı Devleti'ni meşgul etmeye devam etmiştir. Osmanlı toplumunda daha önce “millet sistemi” din temelliydi. 1821 Rum İsyanı sonrasında etnik milliyetçilik düşüncesi güç kazanmaya başlamıştır. Yaşanılan bu isyan Balkan toplulukları üzerinde örnek teşkil etmiştir. Bulgarlar, Romenler, Sırp ve diğer topluluklar da milliyetçi fikirlerin yayılmasını hızlandırmıştır. Rum nüfusunun bazı bölgelere göç etmesi, yer değiştirmesi ya da çatışmalar nedeniyle azalması yerel demografik yapıyı değiştirmiştir.⁷⁸ 1820-1821 senelerinde Girit Adasında bir sel afeti meydana gelmiş ve bu baskının etkisi 10 sene kadar devam etmiştir. Bir süre boyunca Girit Adasında tarımsal ve ticari faaliyetler büyük zarar görmüştür. Müslüman ahali ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ellerindeki mallarını satmaya başlamışlardır.

⁷⁶ Kılıç, “Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devletinde Doğal Afetler (Fırtına ,Su Baskınları, Şiddetli Soğuklar, ve Yıldırım Düşmesi Olayları) ”, 800-808.

⁷⁷ BOA., *MVL.*, R.08.08.1279, 632/88.

⁷⁸ Sabri Can Sannav, “Arşiv Belgelerine Göre 1821 Rum İsyanının Sakız ve Limni Adalarındaki Etkileri ve Sonuçları”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2020):652.

Müslümanlara ait olan mallarının önemli alıcısı adada yaşamakta olan Hristiyan ahali olmuştur. Bu sebeple Müslüman ahalinin birçok mülkü Hristiyanların eline geçmiştir. Malını satan halk parasının bir bölümü ile ihtiyaçlarını gidermiş, geri kalan bölümüyle ise faize yatırmıştır. Yaşanılan siyasi krizler ve bu zaman zarfında yaşanan doğal afetler Osmanlı toplumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı toplumunu ekonomik ve siyasi istikrarsızlığa sürüklemiştir.⁷⁹

8 Temmuz 1808 senesinde İstanbul'da yağan şiddetli yağmur çeşitli zararlara neden olmuştur. Uzun süre devam eden yağmur hem İstanbul'da hem de Boğaziçi'nde birçok alana zarar vermiş bütün bağ ve bostanlara zarar vermiş ve ahali büyük sıkıntılar içinde kalmıştır.⁸⁰

Sel afeti iklimle bağlı olarak coğrafi koşullarla birlikte büyük hasarlar vermiştir. Özellikle afetten etkilenen vatandaşların tarımsal alanları olumsuz yönde etkilenmiş bu da doğrudan üretime etkide bulunmuş ve zarar vermiştir. 1858 senesinde Bursa'nın bazı bölgelerinde yaşanan sel afeti sonrası bölgede tarım faaliyetleri olumsuz etkilenmiştir. Bursa'nın doğu istikametinde yer alan Aksu ve Çataltepe köylerinde çıkan su kaynakları Delice Nehri'ne ulaştığında burada fazlasıyla kum birikmesine neden olmuştur. Bu durum bölgedeki pek çok yerde sel afetine ve birkaç yerde suyun göllenmesine sebep olmuştur. Bölgedeki tarım arazileri kullanılmaz hale gelmiş ve yollar sel afeti sebebiyle geçit vermemiştir. Önceden beri ahaliye sorun teşkil eden bu durum bazı hastalıklara da sebebiyet vermesi sebebiyle vilayetçe merkezi idareden meselenin çözümü talep edilmiştir.⁸¹ Aynı sene Edirne yakınlarından geçen nehrin taşması ile Edirne eteklerinde bulunan birçok mahalleyi su basmış ve çok sayıda hane yıkılmıştır. Bölgede zarara uğrayan ahali ve köy halkına ekmek vesair ihtiyaç malzemeleri gönderilmiştir. Ayrıca afetzedeler uygun yerlere yerleştirilip gereken yardım tedbirleri alınmıştır.⁸² 14 Mart 1874 senesinde şiddetli yağış sonrasında Fırat ve Dicle nehirlerinde taşkınlar meydana gelmiştir. Bu taşkınlar sonrası tarım arazileri zarar görmüş ve birçok mülkün ise zarar gördüğü Bağdat vilayeti tarafından merkeze bildirilmiştir. Benzer bir şekilde Canik

⁷⁹ Ali Rıza Gönüllü, "Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)", *Sakarya Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28(2010),353.

⁸⁰ Mesut Aydın, "1808-1839 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).14-17.

⁸¹ BOA., *İ.MMS.*,H.21.05.1275,13/537.

⁸² BOA.,*İDH.*,H.10.05.1275, 420/27780.

Sancağına bağlı Bafra Kazasında Kızılırmak'ın taşması neticesinde tarım alanları tahrip olmuştur. Bununla birlikte Gümüşhane ve çevresi ile Şiran, Torul ve Kelkit kazalarında muhtelif sel muhtelif senelerde yaşanan sel afetleri yöre ahalisine oldukça büyük zararlar vermiştir.⁸³ Bu tür afetler Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde yaşanmıştır. Kastamonu vilayetine bağlı Sinop sancağının bazı kazalarında sel afeti sonucunda nehir taşkınlarına bağlı olarak birçok ev yıkılmış, tarım arazileri tahrip olmuş ve ahali yüksek yerlere çıkıp hayatta kalmaya çalışmış ve birçok ölüm hadisesinin meydana geldiği merkeze iletilmiştir. Ayrıca yörede birçok kişinin etkilendiği bu sel felaketine neden olarak dağlardaki karların ve eriyerek nehrin ve su debisini artırdığı belirtilmiştir.⁸⁴ Benzer afetler diğer vilayetlerde de meydana gelmiştir. 1875 senesinde yağışların uzun sürmesi ve kar erimeleri sebebiyle Seyhan Nehri taşmış Adana ve çevresini olumsuz yönde etkilemiştir. Aynı sene Hüdavendigar bölgesinde sel afeti maddi hasara neden olmuş, Edremit (Bugünkü Balıkesir bölgesi) civarındaki Karınca Çayının taşması ile birçok ev zarar görmüş ve tarım arazileri bu afet nedeniyle kullanılmaz hale gelmiştir.⁸⁵

Bahar mevsiminde görülen sel afeti ziraatı olumsuz yönde etkilemiştir. Bilhassa nehir kaynakları çevresinde bulunan yerleşim bölgeleri büyük zarar görmüş ulaşım ve gündelik hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumda birçok kez yerleşim alanları değiştirilip vatandaşlar bu afetten kurtulmaya çalışmıştır. İskan alanlarının değişimi ve afetin meydana geldiği yıkımların onarılması esnasında harcanan zaman tarımsal faaliyetleri de etkilemiştir. Bu durum tarımsal üretim oranının düşmesine sebep olmuştur. Devlet ekonomisinin büyük oranda tarım ekonomisine bağlı oluşundan dolayı ekonomik yönden bu felaketler devleti zor duruma düşürmüştür.⁸⁶

İklimsel olaylara bağlı olarak gerçekleşen önemli bir konuda zaman dışı şiddetli yağın yağmurlardır. Bilhassa tarım faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı dönemlerde yoğun şiddetli yağışlar sel felaketinin yaşanmasındaki en önemli sebeptir. Hasat döneminde meydana gelen bu yağışlar sonucunda ortaya çıkan sel afeti tarımı olumsuz etkilediği gibi yerleşim alanlarında da hasar gücü yüksek bir durum ortaya çıkarmıştır.

⁸³ Demir, Aktaş “Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1888-1910)”, 24.

⁸⁴ BOA., *A.MKT.*, UM, H.02.04.1291, 1376/62.

⁸⁵ BOA., *A.MKT.*, H.12.11.1291, 869/2390.

⁸⁶ Gönüllü, “Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)”, 353-373.

1853 senesinde Tırhala ve çevresinde şiddetli yağışlardan dolayı yaşanan sel afeti nedeniyle birçok ev ve köprünün yıkıldığı belirtilmiştir. Aralıksız süren yağışlar 15 günden fazla sürmüştür. Bu sebeple sel taşkınında 5-10 hane yıkılmış ve tarım arazilerini su basmış, can kaybı yaşanmamış sadece maddi hasar meydana gelmiştir. Bu durumla ilgili makamlara bilgi verilmiştir.⁸⁷

1855 senesinde İskodra'da yine aynı şekilde sel afeti yaşanmış yöre halkı ve aracı üzerinde büyük yıkıma neden olmuştur. Bölgedeki Drin Nehri'nin taşması neticesinde hanelerin çoğu hasar görmüş, düşük seviyedeki hanelerin ise çatısına kadar su dolmuştur. Yüksekteki evler ise taşkınlardan dolayı yıkılmıştır. Çarşıdaki iş yerlerinin üçte birini su basmış ve orada bulunan tüm köyler su altında kalmıştır. Ambarlardaki zahire ve hayvanlar sel afeti neticesinde zayi olmuştur. Bölgede erkek, kadın ve çocuklara ait cesetler sular üzerinde görülmüştür. Durum bölge yönetimi ve o tarafta bulunan Tevfik Efendi tarafından ortaklaşa yazdığı yazıdan anlaşılmıştır. Zarara uğrayan afetzede vatandaşlar için padişah fermanı ile gerekli tüm yardımlar sağlanması ve bir an evvel zahire tedarikini sağlanması emredilmiştir.⁸⁸

1858 senesinde Filibe'de meydana gelen şiddetli yağış sebebiyle zarara uğrayan göre halkına padişah tarafından atıyye-i seniye verilmiştir. "Atıyye" (çoğulu ataya) bahşış ve ihsan anlamına gelmektedir. Atıyye-i Seniye genellikle padişahlar tarafından nakit olarak verilen hediyeler için kullanılır. Bölgede 24 gün süren yağışlardan sonra Meriç Nehri'nin taşması neticesinde Filibe ve çevresinde bulunan Müslüman ve Hristiyan vatandaşlara ait evler ile beraber Meriç kenarındaki dükkânlar yıkılmıştır. Bölgede hasar tespiti tam olarak yapılamamıştır. Ayrıca bölgede 1400 adet ev, mağaza, dükkân ve köprü yıkılmış ve bunların tamir edilmesi için gerekli ücret merkezi idareden istenmiştir.⁸⁹ Bu afete karşı devletin aldığı önlemler de diğer afetlerde olduğu gibi bir afet yönetimi olmadığından geçici ve bölgesel tedbirler almıştır. Bu bağlamda aşırı yağış ve selden dolayı meydana gelen afetlere karşı devletin yöre halkına yaptığı yardımlara örnekler mevcuttur. Gümüşhane ve Torul kazaları ile bağlı nahiyelerde 1872 senesinde şiddetli yağışlar sonucunda zarara uğrayan bölge halkının bir senelik vergileri ertelenmiştir. Gümüşhane merkezde bulunan Dereboyu isimli yerde Torul kazası ve

⁸⁷ BOA., *İ.DH.*, H.22.03.1270, 286/1804.

⁸⁸ BOA., *İ.DH.*, H.25.04.1270, 312/20072.

⁸⁹ BOA., *İ.DH.*, H.10.05.1275, 420/27781.

Yağmurdere nahiyesinde bulunan evler ve tarlalar büyük zarar görmüştür. Merkezi idare bu durum karşısında afetzedelerin vergilerinin ertelenmesi isteğini yerinde bularak bu meselede maliye nezaretine emir vermiştir.⁹⁰

Osmanlı Devletinde sel afetinin vermiş olduğu zararı en aza indirmek için bir takım tedbirler alınmıştır. Şehirleri sel afetinden korumak için, şehirlerin içinden geçen çay, dere gibi akarsuların ıslah edilmesini çalışılmıştır. Ayrıca devlet tarafından sel tehlikesi ile karşılaşan köylerin yerlerinin değiştirilmeside sel afetinden korunmak için başvuru yapılan uygulamalardandır.⁹¹

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen önemli afetlerden biri de salgın hastalıklar olmuştur. Salgın hastalıklar insanlık tarihi kadar eskidir. Salgın hastalıklar toplumların demografik yapısını derinden etkilemiş, salgının seyrettiği zaman içerisinde neticeleri itibari ile kıtlık başta olmak üzere birçok yönden toplumları etkilemiştir. Her dönemde ortaya çıkması ve hastalıkların salgın halini alması ilk imparatorluklardan günümüze kadar görülmüştür.⁹²

Osmanlı Devleti'nde bu salgın hastalıklardan kimi zaman küçük oranda kimi zaman büyük oranda etkilenmiştir. Tarihsel süreç içinde veba başta olmak üzere sıtma, kolera ve çiçek hastalıkları gibi hızla yayılanlar birçok toplumu derinden sarsmıştır. Özellikle coğrafi konum itibariyle önemli bir nokta yer alan Osmanlı Devleti bu hadiseleri çok yaşamıştır. Bilhassa ekonomik ve siyasi buhranların fazlasıyla yaşandığı 19. yüzyıl Osmanlı dışında sıtma, kolera ve çiçek gibi hastalıklar salgın halini almış ve devleti birçok önlem almaya sevk etmiştir. Salgın hastalıklar kapsamında Osmanlı idaresi karantina uygulaması ile salgının yayılmasına karşılık tedbirler almaya çalışmıştır. 1893 senesinde kolera nedeniyle Şarki Rumeli, Bulgaristan ve diğer bazı sahillerden gelen yolcu ya da yolcusuz tüm gemilerin karantinaya alınması gündeme gelmiştir. Yolcular Kavak tahaffuzhanesinde 24 saat tutulmuş ve bütün gemilerde sağlık taraması gerçekleştirilmiştir.⁹³

⁹⁰ BOA., *İ.Ş.D.*, 10.04.1275, 24/1043.

⁹¹ Gönüllü, "Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)", 371.

⁹² Himmetoğlu, "Eski Çağda Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa'da Salgınların Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Etkileri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", 73-74.

⁹³ BOA., *DH.MKT*, R.01.09.1309, 167/34.

2. Abdulhamid Han yaşanan salgın hastalıklarda sorunun tıbbi bir yönü olduğunu anlamıştır. Bu sebeple Avrupa’da tıbbın yeni yeni uzmanları olarak kabul edilen bakteriyologları Osmanlı ülkesine çağırmıştır. Ayrıca Hekimbaşı Mavroyani Paşa tarafından kendisine salgın hastalıkların “halkı ürkütücü biçimde kırıp geçirdiği” sağlıklı mahallelerin yol açtığı tehlikeyi dile getiren bir rapor sunulduğu bilinmektedir.⁹⁴ 2. Abdulhamid Han’dan önce de İmparatorluk topraklarında veba, çiçek, kolera gibi salgın hastalıkların ve bu arada veremin büyük bir halk sağlığı sorunu oluşturduğu ve Osmanlı sultanlarının dahi bu hastalığın pençesinden kurtulamadıkları görülmüştür. 2. Mahmut Han (1 Temmuz 1839), onun yerine geçen 1. Abdülmecid Han (25 Haziran 1861) veremden vefat etmiştir.⁹⁵

Sağlık, genellikle kamu sağlığı gibi ifadelerin önem kazanmasında etken olan iki temel husus asker ve vergidir. Bu iki husus bir devleti ayakta tutan iki temel unsurdur. Devletlerin kamu sağlığı ve hijyeni gibi alanlarda yatırım yapmaları 19. yüzyılda yaygınlaşan salgın hastalıklar sebebiyle kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu nedenle şebeke suyu çalışmalarından kanalizasyon sistemlerine kadar birçok altyapı çalışmaları devletlerin temel politikaları arasında yer almıştır. Sanayileşme ile ortaya çıkan bir çok politika ve yatırımlar salgın hastalıkların yayılmasını önlemek için önemlidir. Osmanlı Devleti’nde modernleşme süreci her alanda olduğu gibi sağlık alanında da Batı etkisini zorunlu kılmıştır. Osmanlı Devleti sadece karantina teşkilatını kurmakla kolera salgınını önleyememiştir. Hastalığın her yönden İmparatorluğu istila etmesi ile kamu sağlığı politikalarını hayata geçirme mecburiyetinde kalmıştır. Devlette oluşturulan komisyonlar talimatnameler merkez dışında taşrada da hastanelerin yaygınlaşması, belediye hizmetlerinin artması gibi girişimler kamu sağlığı politikalarının bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Bilhassa 2. Abdülhamit Han döneminde hız kazanan politikalar devletin sadece asker ve vergi yönünde gelişmediğini aynı zamanda salgınların önlenmesi ve kamu sağlığının oluşturulması bakımından da ilerleme sağlandığını göstermektedir. Osmanlı Devleti özellikle İstanbul ve taşra da ortaya çıkan salgınları bir kaosa dönmeden engellemek amacıyla sistemlerini geliştirmiştir. İttihat ve Terakki idaresi döneminde de bu uygulamalar devam etmiştir. Ancak bu hizmetler devlete

⁹⁴ Anne Marie Moulin, “Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı , 1887-1908”, içinde *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Editör Paul Dumont, François Georgeon , çev. Ali Berktaş , (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları ,1996), 169.

⁹⁵ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunun Son 40 Yılında Türkiye’nin Tüberküloz Tarihçesi Üzerine”, *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, 10/4(1979), 273.

milyonlarca kuruşa mal olmuş, “sıhhiye rüsumu”⁹⁶ bu giderleri karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bunun dışında belediyenin vatandaşlardan aldığı “tanzimat rüsumu”⁹⁷ da yine tek başına yetersiz kalmıştır. Bu nedenle devlet düzenli olarak bütçeden bir konu için düzenli bir gider kalemi oluşturmuştur. 1908 senesinde sadece kolera salgını ile mücadele kapsamında Dahiliye Nezareti bütçesine 3130878 kuruş eklemiştir.⁹⁸ 1909 ve 1910 senelerinde ise bu bütçeye 5000 kuruş daha ilave yapılmıştır.⁹⁹ Bu çalışmalara rağmen kamu sağlığı ilkesinin devletin her köşesine yayılması sağlanamamıştır. Bu durum hizmetlerin aksamasına özellikle ticari ve sosyal hareketliliğin yoğun olduğu Osmanlı şehirlerinde kolera gibi kitlesel salgınların yıkıcı etkilerinin fazla olmasına neden olmuştur. Osmanlı’da özellikle hac mevsiminde bu tür vakaların artması devletin tedbir almasına yol açmıştır. Bazı dönemlerde salgın hastalıklar sebebiyle hac organizasyonlarının yasaklanması gündeme gelmiştir. Veba salgınından dolayı Glasgow gemilerine karşı yürürlüğe konulan muayene düzenlemeleri ve karantina hakkında İngiltere İdaresi tarafından Osmanlı limanları hakkında bilgi istenmiştir.¹⁰⁰

Salgın hastalıklar Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden beri devletin uğraşmak mecburiyetinde kaldığı bir mesele olmuştur. Her dönemde farklı salgınlar devleti uğraştırmıştır. Özellikle sonuçları itibari ile hasar gücü yüksek büyük sorunlar devleti zor duruma düşürmüştür. Salgınların en önemli sonucu ise diğer doğal afetlerde olduğu gibi kıtlık ve göç hadiseleri olmuştur. Orta Çağ’ın en büyük problemi olan veba Osmanlı Devleti’nde de görülmüş ve toplumu derinden etkilemiştir.

19. yüzyılda kolera, kızamık, frengi, çiçek hastalığı gibi birçok hastalık yayılmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde İspanyol gribi Avrupa’da olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da görülmüştür. Burada önem arzeden husus devletin doğal afetler ve salgın hastalıklara karşı tutumudur. Daha önce de ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti

⁹⁶ Karantina teşkilatının masrafları ve bu teşkilatta çalışan memurların maaş ve diğer giderlerinin karşılanması maksadıyla limanlara gelen giden gemilerden alınan bir vergidir. Detaylı bilgi için Bkz. Gülden Sarıyıldız, “Osmanlı Sıhhiye Rüsum Tarifesi ve Muhtelif Sıhhiye Rüsum Tarifesi Komisyonları: Kapitülasyona Giden Bir Süreç”, içinde *Profesör Doktor Ali İhsan Gencer Anısına Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo- Kültürel Yansımalar* (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 273-318.

⁹⁷ Bu vergi genellikle temizlik işlerinin halktan toplanması ile finanse edilmiştir. Dükkân, konak, mağaza ve hanelerden alınmış ancak fakirlerden alınmamıştır. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye C.4*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995), 2007-2008.

⁹⁸ Düstur, Tertibi Sani, C. 2 Derssadet, Matbaayı Osmaniye, 1330, s.695.

⁹⁹ Düstur, Tertib-i Sani, C.3 s. 607,693,748.

¹⁰⁰ İsmail Yaşayanlar, “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi” içinde *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, edit. Burcu Kurt, İlter Turan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2017), 108-112.

doğal afetler ve salgın hastalıklar ile mücadele noktasının da kendisini çok fazla geliştirememiştir. Afetin yaşandığı bölgelerde alınan yerel önlemler ile afetin etkisini azaltmaya çalışmışlardır. Salgın hastalıklar kıtlık afeti ile ilişkili olarak birbirini etkileyebilmiştir. Kıtlık zamanında halkın beslenme eksikliği veba hastalığının daha hızlı ve kolay yayılmasına sebep olmuştur. Aynı şekilde veba salgını da kıtlığı tetiklemiştir. Salgın nedeniyle ölümlerin artması ve yağışların yetersizliğiyle artan kıtlık, toplumu ve devleti bir kısır döngünün içine sokmuştur. 1757-1764 seneleri arasında Filistin ve Suriye topraklarında yaşanan kıtlık, veba çaprazlaması bu durumu iyi bir örnek teşkil etmiştir. Osmanlı idarecileri bu tür afetlere ve salgınlara karşı ilk olarak müdahale eden vatandaşların zahire ihtiyacını karşılamıştır. 1696'da Halep'te yaşanan kıtlık afetinde de Halep Valisi, ahaliyi açlıktan kurtarmak için bölgedeki fırıncılara dükkanların önüne ekmek bırakmalarını emretmiştir. 1757'de Şam'da yaşanan kıtlık afeti döneminde ise bölge idarecisi tahıl ambarlarını açarak ahaliye zahire dağıtmıştır. Özellikle salgın hastalıkların getirdiği kıtlığın sebep olduğu bir diğer sorunda fahiş fiyatlar ve karaborsacılık olaylarının artmasıdır. Bu duruma karşı yerel idareciler önlemler almaya çalışmışlardır. Fakat bu tedbirlerin haricinde farklı yöntemleride uygulama mecburiyetinde kalmışlardır. Özellikle salgınları önlemeye yönelik önlemler salgınların bulaşıcı yönlerini engelleme noktasında da gelişmiştir. 16. yüzyılda Şam eyaletinde veba salgınının görülmesiyle eyalet idarecisi salgından ölenlerin cesetlerini surların dışında oluşturulan mezarlara gömmek suretiyle salgının yayılmasına engel olmaya çalışılmıştır.¹⁰¹

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde görülen önemli bir uygulamada karantina uygulaması olmuştur. Netice itibari ile veba salgını ve diğer dönemlerdeki kolera gibi salgınlara karşı devlet görevlileri bölgesel tedbirler almış ve anlık çözümler ile salgının yayılmasını engellemeye çalışmışlardır. Bu durumda devletin belli bir salgın politikasının mevcut olmadığı ve yerel idarecilerin bireysel gayretlerinin ön plana çıkmasında etkili olmuştur. Salgın hastalıklar kadar önemli olan bir diğer husus da bu afetlere karşı yapılan mücadeledir. Çünkü salgının yaşandığı bölgede alınacak önlemler aynı zamanda salgının süresini ve nasıl seyir edeceğini doğrudan etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin klasik dönemlerde belli bir mücadele sistemi mevcut değildi. Alınan

¹⁰¹ Yaron Ayalon, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*. Çev. Zeynep Rona. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 66-71.

tedbirler bölgesel yöneticilerin gayretine bağlı kalmıştır. Fakat 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı Devleti Avrupa’da meydana gelen gelişmeleri takip etmiş ve salgın hastalıklar ile mücadele içinde Avrupa’da uygulanmakta olan yöntemleri örnek almışlardır. Karantina, aşı ve kanunnameler ile bu tür salgın ve doğal afetlere karşı mücadele etmişlerdir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde sağlık teşkilatlanması tıp alanında atılan en önemli adımlardan biri olup yapılan sağlık ıslahatları ile hastalıkla mücadelede sistem eksiklikleri azaltılmaya çalışılmıştır. Kolera illeti bu yüzyılın en büyük sorunu olmuş ve bu salgınla mücadele devletin en önemli sorunu haline gelmiştir. Yeni yapılanma arayışına giren devlet 1838’de Karantina Meclisi (Meclisi Tahaffuz) kurmuştur.¹⁰² Karantina Meclisi’nin kuruluşu Takvim-i Vekayi’in Nisan 1838 sayısında ilan edilmiştir. Mecliste alınacak kararların ve teşkil edilecek nizamın şer’i yönü de mansüre feriklerinden Selim Paşa’nın mesuliyetindeydi. Karantina Meclisi, Sıhhiye Meclisi, Meclis-i Umur-ı Sıhhiyye, Sıhhiye Nezareti, Karantina Nezareti, Meclis-i Tahaffuz gibi çeşitli isimlerle anılan bu meclis başlangıçta maclis-i tahaffuz-ı üla ve meclis-i tahaffuz-ı sani olmak üzere teşkilatlandırılmışsada bu fark zamanla ortadan kalkmıştır.¹⁰³

Tanzimat ile birlikte modernleşme süreci başlamış ve ülkedeki doktor ihtiyacı da salgınlara karşı artırılmıştır. 1854 senesinde belediyeler kurulmuştur. Daha sonra belediyeler imparatorlukta yaygınlaşıp sağlık alanında vazifeler üstlenmiştir.¹⁰⁴ 1861’de Tebabet-i Belediye İcrasına dair nizamnamenin yayınlanması ile belediyelerin doktor istihdamı hükme bağlanmış, Mekteb-i Tıbbiye Nezareti, yayın ilanından itibaren İstanbul’da 3, taşrada 1 sene içinde nizamnamenin uygulanmasının yanı sıra “icazet nameli hekim bulunmayan yerlere hekim temininden mesuldür.” ifadeleri ile belediyelerin sağlık hizmetleri hususundaki konumu belirlemiştir. Bu hukuki düzenleme ile ortaya çıkan hekim ihtiyacı sonucunda sivil tıp okulunun açılması yönünde de gerekli adım atılmıştır. Ayrıca 1871’de çıkarılan Sıhhiye Müfettişleri ve Memleket Tabiplikleri kurulması ve ataması hakkında İrade-i Umumiyye-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi ile sancak ve kazalarda hekim görevlendirilmesinin dışında bir de

¹⁰² Esin Karlıkaya, “*Osmanlı Devleti’nin Sağlığa ve Tıbbı Verdiği Ehemmiyet*”, Osmanlı’da Salgınla Mücadele, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 37.

¹⁰³ Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24:464.

¹⁰⁴ Erdem Aydın, *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, (Ankara: Naturel Yayınları, 2002), 4.

koruyucu sağlık hizmetleri de yürütecek doktorlar yetiştirilmiştir. Böylece doktorlar mahalli mülki idareden çok merkezden emir alan mülki amirinin ise danışmanı olan diğer devlet memuru özelliğini kazanmıştır.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti son dönemleri dikkate alındığında savaşlar, maddi imkansızlıklar, bağışıklama uygulamaları ile salgın hastalıklara karşı serum ve aşı hazırlama noktasında aynı dönemdeki Avrupalı devletlerin usul ve gelişmelerine ayak uydurabilmiş ve sistemsel mücadeleyi özellikle merkezde yeterli düzeye getirebilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde farklı dönemlerde veba salgını meydana gelmiştir. Özellikle 1801-1837 seneleri arasında baş göstermiştir. Bu salgınlar İstanbul ve genelinde 1803-1813 seneleri arasında 100000, 1822'de ise 150000 civarında ölüm vakası olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶ Bu dönemde veba salgını özellikle Galata ve çevresinde ortaya çıkmış ve şehre yayılmıştır. Ayrıca Mısır'da etkili olan salgın buradan İzmir'e bulaşmış ve sonra ticaret gemisi vasıtasıyla İstanbul'da etkili olmuştur.¹⁰⁷

Veba hastalığı sadece bu bölgeler ile sınırlı kalmamış Balkan coğrafyası başta olmak üzere Anadolu'nun birçok farklı bölgesinde kendini göstermişti. Vebaya karşı 2. Mahmut Han döneminde ilk defa karantina uygulaması başlatılmış ve bir takım tedbirler alınmıştır. Karantina uygulamasının yaygınlaşmasında Kız Kulesi'nde vebalı hastalar için oluşturulan hastanede görev yapan Fransız asıllı Antuvan Logo'nun etkisi çoktan Logo tarafından 1838 senesinde sunulan raporda Batılıların salgın hastalıkla mücadele usulleri ve karantina uygulamasını sadece bir şehir ve vilayet ile sınırlandırılmayıp tüm Osmanlı topraklarını kapsayacak bir teşkilatlanma ile salgınla mücadelede başarılı olacağını ifade etmiştir. Bu rapor doğrultusunda karantina uygulamalarının Osmanlı coğrafyasının genelinde yaygınlaştırılması sağlanmışır. Bu salgının Osmanlı topraklarındaki hasar gücü son derece yüksek olmuştur. Toplu lmler haricinde devlet için asker temini ve vergi toplamada sorunlar oluşmuştur. Bu durum toplumsal düzenin

¹⁰⁵ Erdem Aydın, 19. Yüzyılda Osmanlı'da Sağlık Teşkilatlanması, *OTAM Dergisi* 2004, 185-207.

¹⁰⁶ Sheyra nver, "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi zerine", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi* 5 18(1935) ,72.

¹⁰⁷ şani-zade Mehmet Ataullah, *şani-zade Tarihi 1*, Haz. Ziya Yılmazer, (İstanbul:Çamlıca Basım Yayın 2008), 540-541.

bozulmasını ve kanunsuzluklara sebep olmuştur. Bu demografik yapı zirai, ticari, iktisadi, askeri ve siyasi gelişmelerde devleti zor duruma sokmuştur.¹⁰⁸

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda salgın halini alan bir diğer hastalıkta koleradır. Kolera epidemi ve pandemi halini alabilen şiddetli ishal, kusma, su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen kısa zaman içerisinde tedavi edilmediği durumlarda ölümcül neticeler doğuran bir hastalıktır. Hastalık mikrobu mideden geçerek bağırsaklara yerleşmesi ile çoğalmasından meydana gelmektedir. Hastalık sürecinde vücutta hızlı sıvı kaybı ve vücut ısısında düşüş meydana gelir. Sonra deri morarır, bir kaç saat ya da birkaç gün içerisinde ölüm vuku bulur.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyada hüküm sürmesinden dolayı bu tür salgınların görülme ihtimali daha fazla olmuştur. 19. yüzyılda kolera salgını kıtalar arası salgın haline gelmiş ve ticaret yollarının büyük kısmına hâkim olan Osmanlı topraklarında siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda büyük zararlara neden olmuştur. Kolera salgını Osmanlı Devleti'nde ilk kez 1822'de Basra Körfezinden Bağdat yolu ile Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaştığı zamanda görülmüştür. İstanbul'daki ilk kolera vakası 1831 senesinin Haziran ayında başlamıştır. Şehirde bu salgın nedeni ile günlük vakalar 200'leri bulmuş, toplamda 6000 insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.¹¹⁰

1865 senesi kolera salgınının en etkili olduğu bir dönem olmuştur. Bu yılda salgın Hicaz topraklarında baş göstermiş, hac mevsimindeki hacı sayısındaki artış sebebiyle kolera hastalığından ölen insan sayısı artmıştır. 1864 salgınının devamı olarak Hicaz'daki salgın hac dönüşü Kızıldeniz ve Mısır yolu ile diğer Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir. Bu tarihte yaşanan hastalık o güne kadar hiç yaşanmamış bir durumdu. Doğu Akdeniz kıyılarında özellikle Tunus, Halep, Adana, Kudüs, Şam, Nablus, Beyrut, Yafa'da etkili olan hastalık 40000 insanın ölümüne sebep olmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğinde Karadeniz sahilleri başta olmak üzere Anadolu'nun birçok bölgesinde kolera salgını görülmüştür. 1892-1895 seneleri arasında Anadolu coğrafyasında etkili olan bu

¹⁰⁸ Mesut Ayar, Tarık Özçelik, *19. Asır Ortalarına Kadar Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihçesi*, Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 47-75.

¹⁰⁹ Esat Aktaş, "Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914) " (Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015) , 46-47.

¹¹⁰ Mesut Ayar, *19. Asırda Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgınları Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015),79-108.

salgın özellikle İzmir, Ankara, Kütahya, Bursa, Çankırı, Ankara, Sivas, Kayseri, Yozgat, Malatya’da etkisini çok fazla göstermiştir. Bu dönemde Osmanlı coğrafyasını etkisi altına alan kolera illeti Erzurum Valiliği tarafından 1892 yılında verilen bilgiye göre hastalığın İran ve Rusya tarafında mevcut olduğu belirtilmiştir. Kolera salgını İran ve Rusya üzerinden Erzurum, Van ve Trabzon gibi sınır vilayetlerine sirayet etmesini engellemek maksadıyla bir takım tedbirler alınmıştır.¹¹¹

Osmanlı’da Kolera illetine karşı İstanbul’dan salgın bölgelerine çok sayıda hekim ve eczacı desteği sağlanmıştır. Bunun dışında 1902’de yeniden patlak veren hastalık Halep, Şam, Basra, Bağdat çevresinde etkili olmuştur. 1910 senesi yaz mevsiminde Rusya’da etkili olan salgın karayolu ile Doğu Anadolu’ya ulaşmış, bu bölgeler de etkili olan salgın karayolu ile Doğu Anadolu’ya ulaşmıştır. Bu bölgeler Erzurum, Mamuretü’l-Aziz, Van ve Diyarbakır vilayetleridir. Salgın bu şehirlerde tesirli bir şekilde görülmüştür. Diğer taraftan kolera salgını Rusya’dan deniz yolu ile Trabzon’a ulaşmış ve özellikle Karadeniz sahillerinde etkisini göstermiştir.¹¹²

Osmanlı yönetimi salgına karşı büyük mücadele vermiştir. Hastalığın getirmiş olduğu olumsuzlukları hafifletmek maksadıyla birçok sosyal politika izlenmiştir. Örneğin salgından ölen subayların ailelerine birinci dereceden maaş bağlanmış, hem mağduriyet yaşamaları önlenmiş hem de salgın ile mücadelede hizmet eden insanların endişe etmemeleri sağlanmıştır. Kolera salgınına yakalanan hastaların tespit edilmesi ile kordonlar oluşturulmuştur. Kordonlarda bulunan¹¹³ ahalinin her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktaydı. Devlet fakir ahaliyi kordonlardan çıkarmamaktaydı. Bundan dolayı doğan zararları da devlet karşılamaktaydı. Osmanlı Devleti’nde kolera salgını demografik sonuçları ile ön plana çıkmaktadır. Salgının meydana geldiği

¹¹¹Aktaş, “Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)”, 46-47.

¹¹² Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*”, 1(1995), 58-59

¹¹³ Kordon usulü: Bu uygulamada asıl amaç hastalığın ortaya çıkış yeniden dışarı yayılmasını engellemek ve aynı yerde imha edilmesini sağlamaktır bu usul karantina usulünün dar kapsamlı başka bir versiyonudur. Hastalığın çıktığı hane, hastane ve kışlalarda bu uygulamaya gidilmiştir. Şehir de şüphe duyulan bütün varlıkların ortaya çıktığı yerler benzer şekilde ablukaya alınmaktaydı kordon süresi genellikle 10 gündür. Fakat hastalığın artık görülmediği dönemlerde bu süre 5 güne indirilmekteydi. Kordon döneminde kordon içerisinde bulunanlara iase ve diğer temel ihtiyaçları giderilmekteydi. Kordon oluşturulduktan sonra kolera hastalığına yakalananların haneleri hastanın kullandığı eşyaları ve elbiseleri sıhhi kurallara uygun olarak dökümü yapılarak sayılır ve temizlenirdi. Bkz. Abdulkadir Gül, 19. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (kolera, frengi, çiçek ve kızamık), *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41 (2009), 239-270.

dönemde 100000 üzerindeki nüfustan 50000 civarındaki kişinin hayatını kaybetmesi demografik yönden hastalığın büyük tesirini kanıtlamaktadır.¹¹⁴

1851 senesinde Bağdat vilayetinde yaşanan kolera hastalığında iki günlük vaka tespitinde 12 vatandaş kolera hastalığına yakalandığı belirtilmiştir. Üretici ve tüccarlar bu salgından etkilenmiştir ve ticari faaliyetlerini azaltmıştır. Deniz yolu ile yapılan ithalat ve ihracatıda engellemekteydi. Özellikle liman şehirlerinde ticari faaliyetler sekteye uğratmış, salgının ekonomik etkilerini ortaya çıkarmıştır. Bu hastalıkta diğer bir önemli hususta yeterli sıhhi ekipman ve hastalığa yakalanan hastaların tedavi edilmesinde yeterli sayıda doktorun olmayışıdır. Altyapı hizmetlerindeki eksiklikler, vazifeli doktor ve diğer vazifelilerin tayinleri, alet ve edevat eksikliği, kordonlarda çalışanların yetersizliği gibi konular başlıca eksiklikler olarak tespit edilmektedir. Salgın zamanında Avrupa'dan gelen hekimler hem geldikleri ülkenin menfaatlerini hem de para kazanmayı ön plana çıkarmışlardır. Bakteriyoloji biliminin Osmanlı'ya girişi de bu hekimlerin rehberliğinde gelişmiştir.¹¹⁵ Böylece kolera genelde yabancı hekimlerin rehberliğinde gelişen tıp ve sağlık hizmetlerinde önemli gelişmeler sağlamıştır. İstanbul'da koleraya karşı etkili mücadele etmek maksadıyla Hıfzı Sıhha-i Umumi Komisyonu teşkil edilip hastalıkla mücadele için karar alma ve uygulama konularında yardımcı olmuştur. Ayrıca Osmanlı hükümeti salgın ile mücadele kapsamında şehirlerin temizlik işleri ile de yoğun olarak ilgilenmiştir. İstanbul'un içme suyu kaynakları kontrol edilmiş ve salgının başından itibaren içme suyu sürekli devlet tarafından denetim altında tutulmuştur. Fakat ülkede yaşanan salgın hastalıklar ile mücadele kapsamında alınan tedbirler devlete ciddi bir sorumluluk yüklemiştir. Bu duruma rağmen hekimler başta olmak üzere eczacılar, belediye çavuşları, polisler ve hasta bakıcılar gibi hastalık ile mücadele eden insanların vazifelerine daha sıkı sarılmaları için bunlara maaş ödemesi yapmaktan da kaçınılmamıştır. Osmanlı Devleti'nde 1840'tan itibaren karantina uygulaması uygulanmaktaydı Karantina uygulaması uluslararası bir kurum haline gelen Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye'de alınan kararlar doğrultusunda uygulanmaktaydı. Bu mecliste yer alan yabancı delegeler aldıkları kararlarda genellikle Batılı devletlerin çıkarını gözetmekte ve karantina dolayısıyla devletin iç işlerine

¹¹⁴ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6, 1(2017), 223- 555.

¹¹⁵ Fatma Neval Genç, "Türkiye'de Doğal Afetler ve Doğal Afetlerde Risk Yönetimi", *Stratejik Araştırmalar Dergisi* 9 (Yıl 5), 202-226.

yapılan müdahale merkezi yönetimi ayrıca rahatsız etmiştir. Özellikle 2. Abdülhamit Han bu durumdan rahatsız olmuş ve meclisten memleketin menfaatine olan kararların alınmasını her fırsatta ifade etmiştir.¹¹⁶ 2. Abdulhamid Han döneminde Mekteb-i Tıbbiye'ye bakıldığında Osmanlı Devleti'nin sağlık alanındaki önemli kurumlarından biri haline gelmiştir. Modern tıp dersleri müfredata eklenmiş, sivil hekim yetiştirilmesine önem verilmiş, uygulamalı eğitim geliştirilmiş ve taşra sağlık teşkilatının güçlendirilmesi amaçlanmıştır. 2. Abdülhamid Han koruyucu hekimlik alanında da tarihimizin öncü isimlerinden biri olmuştur. Koruyucu hekimlik hastalık ortaya çıktıktan sonra tedavi etmekten ziyade hastalığın oluşmasını önlemeyi ve toplum sağlığını korumayı amaçlayan tıp yaklaşımıdır. Koruyucu hekimlik alanında pek çok gelişmenin onun döneminde yaşanması, Osmanlı Devleti için sağlık alanında önemli gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Bu gelişmelerin yaşanmasındaki sebeplerden biride şüphesiz salgın hastalıkları bahane ederek devletin iç işlerine başka ülkeleri karıştırmama isteğidir. Avrupa'da bulunuşundan 3 yıl sonra kuduz aşısını, 1 sene sonra da difteri aşısını Osmanlı Devleti'nde uygulanmasını sağlamıştır. Bununlada yetinmemiş aşı üretim merkezleri kurdurmuştur. O dönemde Telkikhane-i Şahane'de üretilen aşılari bütün Osmanlı coğrafyasına yetecek boyuta ulaşması, üretim miktarındaki artışı anlamak bakımından önemlidir. Padişah Osmanlı Devleti'nin dışındaki gelişmelerden de faydalanmayı ihmal etmemiştir. Bu bağlamda yurt dışına birçok heyet göndermiş, başarılı bilim insanlarını ödüllendirmiştir. Pasteur'e gönderilen para ve Mecidiye Nişanı bu anlamdaki örneklerdir. 2. Abdülhamid Han, kurdurduğu hastaneler, tebhirhaneler (dezenfektasyon istasyonları), okullardaki ilaçlamalar ve üretimini gerçekleştirildiği aşı ve serumlarla bulaşıcı hastalıkların çok can kaybına neden olmaması için çalışmalarını sürdürmüştür.¹¹⁷

Salgın hastalıklar her dönemde farklı nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmış ve kısa sürede Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşıp etkili olmuştur Bu bağlamda iki husus ön plana çıkmaktadır. Birincisi Osmanlı Devleti'nde savaş ve göçlere bağlı olarak nüfusun artması salgın hastalıkları yaygınlaştırmış ve salgın hastalıkların bir pandemi etkisine dönüşmesinde son derece etkili olmuştur. İkinci husus ise salgın hastalıkların

¹¹⁶ Ahmet Uyanık, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Devleti'nde Sağlık Alanında Yapılan Çalışmalar (1876-1909)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 8.

¹¹⁷ Adem Ölmez, İkinci Abdulhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar, Belgeler Dergisi,38/38(2013), 98-99.

sosyal ve ekonomik hayatı doğrudan etkilemesi olmuştur. Hem kırsal hayatı hem de şehir hayatını doğrudan etkileyen hastalıklar devamında diğer sorunları da birlikte getirmiştir. Bu duruma etki eden konular göl, akarsu ve nehir kaynaklarındaki salgın hastalıklar ve etkileri göç ve savaş sebebiyle yaşanan büyük göç hareketleri ve buna bağlı olarak ortaya çıkan salgın hastalıklar ve etkileri; idari aksaklıklar ve düzensiz tarım politikalarına bağlı olarak ortaya çıkan salgın hastalıklar ve etkileri; çekirge istilalarına bağlı oluşan salgın hastalıklar ve etkileri; ticari faaliyetler ve hac turizmine bağlı ortaya çıkan salgın hastalıklar ve etkileri şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Su kaynaklarından kaynaklanarak ortaya çıkan salgın hastalıklar daha çok akarsu ve bataklıkların düzensiz kullanımları ile ortaya çıkmıştır. Anadolu’da meydana gelen düzensiz yağışlar kıtlığa ya da sel afetlerine neden olmaktadır. Bu sebeple Anadolu coğrafyasında hasat mevsiminin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır. Ahalinin iâşe sorununu ortaya çıkaran bu durum zor ekonomik şartlar altındaki ahalinin daha güçsüz hale gelmesinde aktif rol oynamıştır. Devletin sağladığı zahire yardımları yalnızca günü kurtarmaya yönelik müdahaleler olması problemin tam olarak çözülememesinde etkili olmuştur. Diğer yandan savaş ve göç olayları da salgın hastalıkları artırmış ve ekonomik sorunlara sebep olmuştur.¹¹⁸

1860’larda kolera salgını Rusya’da baş göstermiş ve büyük Kafkas sürgünü hadisesi ile karadeniz sahil kasabaları ve iç kesimlere kadar ilerlemiştir. Diğer yandan Kırım Savaşı da benzer etkide bulunmuştur. Savaş sırasında Fransız, İngiliz ve Türk askerlerden cephedeki kayıplardan daha fazlası sıtma, dizanteri, kolera ve tifüs vakalarından meydana gelmiştir. Bilhassa kış mevsiminde tifüs gibi salgın hastalıkların ölümcül etkisi daha artmaktaydı.¹¹⁹

Göç ve savaş hadiseleri başlı başına birer ekonomik buhran kabul sebebi olmasının yanı sıra bir de bu hadiselerden kaynaklanan salgın hastalıklar sosyo-ekonomik hayatı daha kötü hale getirmektedir. Bununla beraber çekirge afetleri de sosyo-ekonomik hayatı etkileyen bir diğer unsur olmuştur. Özellikle çekirge istilaları salgın hastalıklar üzerinde etkili olduğu tespit edilmektedir. Çekirgeler doğrudan

¹¹⁸ Mehmet Yavuz Erler, Figen Taşkın, “Osmanlı’da Salgın Hastalıkların Sosyo-Ekonomik Etkileri”, içinde *Salgın Hastalıkların Sosyal Hayata Etkisi ve Kültürümüzde Koronavirüs Vakası*, editör. Bekir Şişman, (Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2021), 185-205.

¹¹⁹ Durant De Fontmagne, *Kıbrıs Harbi Sonrasında İstanbul*, çev. Gülçiçek Soytürk, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977), 66.

hastalıkları taşıma gibi bir özelliği bulunmamaktadır. Ancak çekirge istilaları ile tarım ürünleri doğrudan zarar görmekte halkın yeterince beslenememesine ve ortaya çıkan hastalıklarda vücut direncinin düşmesinde etkili olmuştur. Çekirge istilaları neticesinde bölgede yaşayan salgın hastalıklar daha kolay yayılmakta ve alanın genişlemesine neden olmaktadır. Bu afetin daha çok kıtlık ve kuraklık hadiseleri üzerinde etkili olması sosyal ve ekonomik hayatı önemli oranda etkilemiştir. Karaborsacılık, fahiş fiyat uygulaması bu ortamlarda çok görülmüştür.¹²⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir din merkezi olması da birçok salgın hastalığın yayılmasında etkili rol oynamıştır. Osmanlı coğrafyasında önemli kutsal merkezler Müslüman toplumların dışında diğer din mensuplarının da ziyaret bölgesi içinde yer almıştır. Bu durum ise nüfus sirkülasyonunun yoğun olmasında hastalıkların geniş alanlara yayılmasında etkili olmuştur. Nüfus yoğunluğunun fazla olması sebebiyle salgın hastalıkların bulaşma ve yayılma olasılığı daha tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır. Hac yolları üzerindeki yoğunluk bölgesel salgın hastalıkları Anadolu ve Avrupa'ya kadar ulaştırmıştır. Hindistan taraflarında ortaya çıkan kolera hastalığının yaklaşan hac mevsiminden dolayı diğer bölgelere sirayet etmesini engellemek amacıyla Sıhhiye Nezareti gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹²¹

Kuraklık ve kıtlık afeti insanlık tarihinin en önemli sorunlarından biri olmuş, İnsanoğlu var oluş sürecinde bu sorun ile uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Kıtlık ile mücadele insanlık tarihinde medeniyetlerin oluşması kadar bu medeniyetlerin gelecek nesillere aktarılması hususunda da önemli bir yere sahiptir. Bu afetin önlenmesi için İnsanların bireysel gayretlerinin yanı sıra sosyal dayanışmayı ortaya koyacak bir devlet örgütlenmesi de gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde meteorolojik sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan önemli bir doğal afet de kuraklık ve kıtlık hadiseleridir. Kuraklık ve kıtlık afeti de devleti ve halkı hem ekonomik hem de psikolojik olarak olumsuz etkilemiştir. Farklı zamanlarda Bingazi, Erzurum, Urfa ve Kırım gibi bölgelerde çeşitli

¹²⁰ Gül, "19. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek, Kızamık)", 239-270.

¹²¹ BOA.,Y.MTV. R.26.02.1304, 32/61.

sebeplerden dolayı kıtlık afeti yaşanmış ve Osmanlı idaresi bu bölgelerde gerekli önlemleri almaya çalışmıştır.¹²²

Osmanlı coğrafyasında yaşanan doğal afetler ve salgın hastalıklar, yıkıcı fiziksel etkilerinin yanı sıra toplumun psikolojik ve inanç dünyasında da derin yankılar uyandırmıştır. Geleneksel toplum yapısında ve dönemin zihniyet dünyasında bu tür felaketler, çoğunlukla salt doğa olayları olarak değil; ilahi bir ikaz, ceza veya “musibet” olarak algılanmıştır. Toplumun afetlere yönelik bu kaderci ve teolojik bakış açısının temelinde, İbrahimi dinlerin kutsal metinlerinde yer alan anlatıların güçlü bir etkisi bulunmaktadır. Nitekim dönemin kaynaklarında sıklıkla karşılaşılan çekirge istilalarının ilahi bir gazap olarak yorumlanması, kaynağını doğrudan Kuran-ı Kerim’in tefsirlerinden ve Tevrat’tan almaktadır. Kutsal metinlerde Firavun ve kavminin inatçılıklarına karşılık ilahi bir ceza (tufan ve çekirge istilası) ile sınanmaları, çekirgelerin rüzgarlarla sevk edilerek ekinleri yok etmesi ve Hz. Musa’nın (aleyhisselam) duasıyla bu felaketin ortadan kalkması şeklindeki kıssalar, Osmanlı toplumunun kolektif hafızasında canlılığını korumuştur. Dolayısıyla halk ve idareciler, karşılaştıkları benzer felaketleri bu dini menkıbeleri referans olarak örnek almış ve afetleri toplumsal günahlara verilmiş ilahi bir ceza olarak anlamlandırmıştır.¹²³

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere afetler toplumları genel anlamda hem psikolojik hem de ekonomik yönde etkilemektedir. Tarihi süreç içinde dünya nüfusu her zaman değişim içinde olmuştur. Doğal koşullar içerisinde nüfus hareketliliği olumlu yönde ilerlemektedir. Fakat tarihsel süreçte yaşanan kıtlık, doğal afet ve savaşlar nüfus artışını kontrol altında tutmuştur. Doğal afetlerin kitlesel neticeleri itibariyle nüfusun gelişimini etkilemektedir. Bu sebeple insan ya da doğa kaynaklı afetler nüfus değişimini ve insanlığın geleceğini her zaman etkileyecek bir neden olacaktır. Başta depremler olmak üzere salgın hastalıklar ve daha birçok doğal afet türü gelişmekte olan insan nüfusu üzerinde önemli bir tehdit olarak varlığını devam ettirecektir. Birçok sebepten meydana gelen kıtlık afeti ise bu afetin bir neticesi olarak tarihin her safhasında dünya toplumlarını etkilemiştir. Genellikle besinlerin eksikliği olarak görülse de kıtlık

¹²² Salih Coşgun, “Yukarı Fırat Bölgesinde Yaşanan Kıtlık Hadiseleri (19. Ve 20. Yüzyıl) ”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2023), 9.

¹²³ Hüseyin Yakar, “Kur’an’da Firavun ve Kavminin Başına Geldiği Belirtilen Musibetlerin Tefsir Kaynakları, Tevrat ve Bilimsel Veriler Üzerinden Değerlendirilmesi”, *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* ,5 /2 (2019), 943- 974.

hadiselerinde toplumsal sınıflar arasındaki farklılıklar bu dönemlerde daha da belirginleşmektedir. İnsan kaynaklı afetler döneminde toplumun üst kısmı diğer gruplara göre daha az etkilenmiş, kuraklık ve diğer doğal afetler sonucunda yaşanan kuraklık dönemlerinde ise toplumun tüm tabakalarında belli bir zaman içerisinde aynı problemler yaşanmıştır. Kıtlik dönemlerinde göç, nüfus ve açlık gibi sebeplere bağlı olarak azalmıştır. Fakat nüfusun azalması ile yiyecek tedariği sorunu her zaman birbirine bağlı olmamaktadır. Tarih boyunca nüfusun az olduğu dönemlerde gıda ihtiyacının karşılanması diğer dönemlere nazaran daha kolay olmuştur. Nüfusun artması ihtiyaca karşılık üretiminde artmasını mecburi kılmıştır. Tarımsal faaliyetlerin gelişmediği dönemlerde nüfus artışı kaynak sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu durumda kıtlık hadiselerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarihi süreç içerisinde iklime bağlı olumsuzluklar ya da kuraklık sebebiyle üretimin azalması, silahlı çetelerin kırsal bölgeleri tahrip etmesi veya salgın hastalıklar sebepleri ile temel ihtiyaçların karşılanmaması gibi durumlar her zaman görülmüştür. Bu durumlarda insanlar farklı beslenme yöntemleri aramış ve bu olumsuz durumdan kurtulmaya çalışmışlardır. Kıtlik dönemlerinin ortaya çıkardığı beslenme alışkanlıkları ve alışılmamış bitki türlerinin kullanımı bu dönemlerin zor koşullarını atlatmak için önemli bir seçenek olmuştur. Gıda kıtlıkları daha vahim olayları beraberinde getirmiştir. Hayvan derilerinin ya da insan etinin yenmesi gibi hadiselerle karşılaşmıştır. Sağlıksız beslenme neticesinde birçok hastalık türü ortaya çıkmıştır. Nitekim 13. yüzyılda Mısır'da ortaya çıkan kıtlık afeti neticesinde insan eti yendiği ve ciddi sağlık problemleri ile uğraşıldığına dair veriler tespit edilmiştir.¹²⁴ Kuraklıktan dolayı ortaya çıkan kıtlık afeti dünya coğrafyasında farklı alanlarda, çeşitli sahalarda etkili olmaktadır. Batıda meydana gelen hızlı nüfus artışı neticesinde 18. yüzyılın ilk yarısında nüfus 195 milyona kadar çıkmıştır. Bu artış neticesinde ihtiyaç duyulan gıda üretimi gerçekleştirilememiştir. Buna karşılık yaşanan kıtlık olayları ile de nüfusun daha fazla artışı önlenmiştir.¹²⁵

Osmanlı arşiv kaynaklarının aydınlattığı doğal afetler ve kıtlık afeti Osmanlı tarihinin her döneminde yaşanmıştır. Peçevi, Selaniki, Naima, Raşit, Silahtar, Vasıf, Cevdet Paşa ve diğer kaynaklar toplumsal buhranlar ve iâşe eksiklikleri hakkında birçok

¹²⁴ Yücel Feyzioğlu, *Tarih Boyunca Dünyaya Sarsan Doğal Afetler*, (İstanbul: Pencere Yayınları İstanbul,2000),46-47.

¹²⁵ Ayalon, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, 214.

bilgi aktarmaktadır. Naima tarihinde 17. yüzyılın ortalarında, Cevdet Paşa tarihinde ise 18. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan kıtlık hadiselerinden bahsedilmektedir.¹²⁶

İklim ve coğrafi koşullar sebebiyle Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu toprakların büyük bir bölümü farklı dönemlerde çok sayıda şiddetli kuraklık hadisesine maruz kalmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasında Mısır, Kırım, Terme, Ünye, Yenişehir, Van, Samsun, Bosna, Hersek, Üsküp, Halep, Şam, Bağdat, Trablusşam, Kudüs, İnebahtı, Kıbrıs, Bursa, Kütahya, Lapseki, Rodos, Ege Adaları ve İstanbul'da 17. yüzyılda Anadolu'nun bazı yerlerinde, 18. yüzyılda Karadeniz sahilleri ile Tuna'da, 19. yüzyılda ise Trablusgarp, Bingazi, Cezayir, Tunus, Akdeniz Adaları, İstanbul, Kıbrıs, Tırhala, Bosna, Adana, Tekirdağ, Bağdat, Şam, Musul, Van, Muş, Diyarbakır, Malazgirt, Bitlis, Yemen, Hicaz bölgesi, Çıldır, Konya, Ankara, Niğde, Nevşehir, Konya, Karahisar, Eskişehir, Çankırı, Bolu, Kocaeli, Kastamonu, Bolu, Yozgat, Kütahya, Gümüşhane, Ova, Bursa, Bayburt, Palu, Tercan ve Bayezid'de bir ya da birkaç defa kuraklıktan dolayı kıtlık afeti yaşanmıştır.¹²⁷

Osmanlı Devleti'nde çeşitli oranlarda insanlara zarar veren kuraklık hadisesinin neticelerinden birisi de kuyu çeşmelerinden suların çekilmesi sebebiyle halkın susuzluk çekmesidir. Bir diğer önemli neticesi ise sosyal ve iktisadi anlamda olumsuz sonuçlarada sebep olan zahire kıtlığına neden olmasıdır. Bu olumsuz sonuçlardan en mühimi insanların açlık sebebiyle ya da yetersiz beslenme nedeniyle yakalandıkları salgın hastalıklar neticesinde hayatlarını kaybetmeleridir. Kıtlık nedeniyle aç kalan insanların bazıları çareyi başka yerlere göç etmekte bulmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde kuraklık hadisesi sebebiyle ortaya çıkan olumsuz sosyo-ekonomik sonuçlardan ilki 1596'da İstanbul'da ortaya çıkan ekmek sıkıntısıdır. Benzer şekilde 1687 senesinde Anadolu'nun bazı yerlerinde ortaya çıkan kıtlık esnasında ekmeklik buğday bulunamamış, insanlar ayrık kökü, mazi ve ceviz kabuğu öğütüp yeme mecburiyetinde kalmıştır. Bir bölümü de açlık sebebiyle ölüme mahkûm kalmıştır. 1841 senesinde Anadolu'nun doğusunda yaşanan kıtlık esnasında ise burada yaşayan ahaliden civar bölgelere ve Rusya'ya göç edenler olmuştur. 1845 senesinde birçok ülkeyi etkisi altına

¹²⁶ Sabri Ülgener, *Darlık Buhranları İslam İktisat Siyaseti*, (Ankara: Mayaş Yayınları, 1984), 77-78.

¹²⁷ Yunus Özger, "19. Yüzyıl Sonlarında Meydana Gelen Kuraklık ve Kıtlık Hadisesi ile Bunun Sosyal Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 5/19 (2008), 89-90.

alan kuraklığın neden olduğu kıtlık Ankara'da çok sayıda insanın yaşamını kaybetmesine ve Gerede, Ankara, Diyarbakır ve İzmit taraflarından başka yerlere göçler yaşanmasına neden olmuştur. Yine kıtlık nedeniyle 1853'te Tunus'tan, 1864 senesinde Harput Sancağının Palu kazasından, 1865 senesinde Bosna'dan başka yerlere göçler yaşanmıştır. 1867'de Tunus'ta yaşanan büyük kıtlık nedeniyle en az 15000-20000 kişi açlık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. 1873-1874 senelerinde ise Anadolu'nun şahit olduğu en büyük kıtlık afeti esnasında farklı yerlerde yaklaşık 25000 insan yaşamını kaybetmiştir. Ayrıca kuraklığın yaşandığı yerlerdeki büyükbaş hayvanların büyük bir bölümü, küçükbaş hayvanların neredeyse tamamı telef olmuştur. Bu yıllardaki kuraklık esnasında başta Ankara'da olmak üzere Kırşehir, Konya, Çankırı, Yozgat, Van ve Bingazi'den başka taraflara büyük miktarda nüfus hareketliliği yaşanmıştır. Bir başka göç hareketi de 1891-1893 seneleri arasında kuraklık sebebiyle meydana gelen kıtlık esnasında Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Bayezid ve Tercan'dan başka taraflara doğru yaşanmıştır.¹²⁸ 1874 senesinde Orta Anadolu'da yaşanan şiddetli kuraklık koşulları Aydın vilayetinin Konya vilayetine sınır olan bölgelerini de etkisi altına almıştır. Aydın sancağının Nazilli kazası kuraklıktan dolayı yeterli miktarda mahsul kaldıramayan yerlerden birisidir.¹²⁹

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin verdiği bilgilere göre 1879 senesinde Anadolu'nun birçok şehrinde kuraklık hadisesi yaşanmıştır. İzmir taraflarında da kuraklık kendisini hissettirmiş, önceki yıllara oranla vilayette daha az mahsul kaldırılmasına neden olmuştur.¹³⁰ Osmanlı coğrafyasında yaşanan kuraklık ve kıtlık afeti hem toplumu hem de devleti zor duruma düşürmüştür. Bu afetlere karşı alınacak tedbirler en az afetin yaşandığı bölgelere verdiği zararlar kadar önemlidir. Osmanlı Devleti depremler, yangınlar, salgın, hastalıklar ve kuraklık, kıtlık afetleri kadar etkileyen önemli bir afette çekirge istilalarıdır. Farklı dönemlerde Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her bölgesinde çekirge istilaları baş göstermiştir. Farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda ortaya çıkan bu afet Osmanlı yönetimini bir hayli uğraştırmıştır. Netice itibari ile toplumu derinden etkilemiştir. Özellikle çekirge istilalarının meydana geldiği yerlerde kıtlık hadisesi baş göstermiş ve kitlesel göçleri de

¹²⁸ Satılmış, "Aydın Vilayetinde Doğal Afetler", 332.

¹²⁹ Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, 147-148.

¹³⁰ Tercümanı Hakikat, Sayı 334 ,20 Şaban 1296/9 Ağustos 1879.

beraberinde getirmiştir. Özellikle kıtlık hadiseleri bölgeleri fazla etkilemiş, devlet bu bölgelere zahire yardımı yaparak kıtlığı önlemeye çalışmıştır.¹³¹

B. 19. Yüzyıl Erzurum İdari Yapısı

Kaynaklarda günümüzdeki yapısıyla Orta Çağ özelliği taşıyan Erzurum iç kalesinin 415-422 senelerinde Bizans İmparatoru 2. Teodosius tarafından inşa ettirildiği belirtilmektedir. Fakat son dönem çalışmalar ile kalenin bulunduğu bölgede Geç Kalkolitik Çağ'dan beri bilhassa Urartu dönemiyle tarihlendirilebilecek yapılar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yönden şehrin tarihi çok daha eski dönemlere uzanmaktadır. Bölge sonraki dönemlerde İskitler, Kimmerler, Medler, Persler, Portlar, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar ve Türklerin hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlı egemenliğinden evvel Karakoyunlu-Akkoyunlu savaşları Akkoyunluların bölgeden çekilmesi ile oluşan siyasi boşluğu Safevilerin doldurma mücadelesi ve bu sırada oluşan Gürcü baskısı bölgenin harap bir hale dönüşmesine, ahalinin şehir ve taşrasını terk etmesine sebep olmuştur. Bölge 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine girmiş ve bunun neticesinde huzur ve güven ortamı sağlanmıştır.¹³²

Osmanlı padişahlarının 9. olan Yavuz Sultan Selim Han'ın 1512-1520 saltanatı döneminde 1514 senesinde Safevilere karşı yapılan Çaldıran Seferi neticesinde Erzurum ve çevresi Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Erzurum'un Osmanlı hakimiyetine giriş tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Genel kabul edilen tarih 1518 senesidir. Nitekim 1520 tarihli Karaman-Rum Eyaleti Tapu Tahrir Defterinde Erzurum, Bayburt sancağının Şogayın kazasına bağlı bir nahiye olarak bahsedilmiştir.¹³³

Osmanlı Devleti zamanında Erzurum ve bağlı yerleşimler beylik sistemiyle yönetilmiştir. 1535 senesinde Erzurum Beylerbeyliği kurulmuştur.¹³⁴ Beylerbeyliğinin kuruluşunu takip eden senelerde ilk beylerbeyi olan Mehmet Han'ın¹³⁵ Bayburt'ta oturduğu anlaşılmaktadır. Ancak Beylerbeylik Erzurum ismi altında kurulmuştur.

¹³¹ Mehmet Yavuz Erler, "Kıbrıs'ta Çekirge İstilas (1845-1869) ", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 10/1 (2002), 195 -204.

¹³² Ümit Kılıç, Abdulkadir Gül, içinde " *Profesör Doktor Enver Konukçu Armağanı Tarih Uğrunda Bir Ömür*", ed. İbrahim Ethem Atnur,(Ankara: Berikan Yayınevi,2012), 326-327. 325-373

¹³³ Mehmet İnbaşı, İbrahim Ethem Çakır, Selçuk Demir, *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avarız Defteri I (Erzurum, Tortum,İspir, Hınıs,Pasin)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014),6.

¹³⁴ Mehmet Çetin, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/1(2021), 505-506.

¹³⁵ Cevdet Küçük, "Erzurum" içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1999)1:321-329.

Erzurum yüzyıllardan beri bir askeri ve kültür merkezi olmasına rağmen harap ve terk edilmiş bir durumda Osmanlı idaresine geçmiştir. Osmanlı Devletinin bu bölgeyi fethetmesinden sonra kayda değer bir gelişme gösterememiştir. Bunun nedeni Gürcü ve İran sınırının bir iki saatlik mesafe olan Gürcü-Boğazı ve Deve-Boynundan geçmesinde aramak gerekir. İrakeyn Seferi'ne giderken Erzurum ve çevresindeki azizlerin kabirlerini ziyarete eden Kanuni Sultan Süleyman Han, şehrin kalesinin tamir edilmesini emretmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Han döneminde yeniden imar edilen ve iskana açılan Erzurum, İran üzerine yapılan seferler esnasında önemli bir askeri üs konumuna getirilmiştir. Diğer taraftan bu sefer esnasında, İran'a tabi iken 1534 senesinde Osmanlı idaresine geçen Dünbüllü Aşireti beylerinden Dünbüllü Hacıbey'e Erzurum Sancak Beyliği verilmiştir.¹³⁶

1556 senesinde sancak sayısı 26 iken 1578 senesi bu sayı 31'e çıkmıştır. 1640 senesinde Erzurum'a uğrayan Evliya Çelebi eyaletin idari taksimatında Erzurum, İspir, Hınıs, Karahisar-ı Şarki, Kiğı, Kuzucan (Pülümür), Mamrevan, Malazgirt, Pasin, Micingirt, Tortum ve Tekman olmak üzere 12 sancağın olduğunu belirtmektedir. 16. ve 17. yüzyıllardaki Safevi savaşları münasebetiyle Erzurum Beylerbeyliği idari yönden önemini korumuştur. 2. Mahmut Han döneminde, 1836 senesinde bölgede mürşirlik teşkilatı oluşturulmuştur. Tanzimat reformları uygulamaya geçmeden önce idari, askeri ve mülki işler tek kişide toplanmıştı. Tanzimat reformlarını uygulayacak yeterli ve bilgili eleman olmayışı ile düzenlemeler ile alakalı yanlış yorumlamalar ve çıkarlarını kaybedenlerin gösterdikleri tepkiler sebebiyle Tanzimat'ın tatbik edilmesine yakın eyaletlerden başlanmıştır. Erzurum'un merkeze uzak bir konumda olmasından dolayı Tanzimat'ın uygulanması Erzurum vilayetinde gecikmeli bir biçimde olmuştur. Tanzimat Fermanı'ndan sonra idari yapıda düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenleme ile Erzurum Vilayeti, Erzurum Merkez sancak olmak üzere Muş, Van, Bayezid, Çıldır ve Kars sancaklarından oluşmaktadır. Ancak Tanzimat reformlarına muhalif hareketlerin önüne geçilememiştir. Bunun üzerine 1848 senesinde Van ve Muş sancakları Diyarbakir'e bağlanmıştır. Ordu ve Gümüşhane sancakları 1849-1850 senelerinde Trabzon vilayetine bağlı bulunurken daha sonra Erzurum vilayetine bağlanmış kısa bir süre sonra Trabzon vilayetine bağlanmıştır. 1855 senesinde Van merkez olmak üzere

¹³⁶ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 21.

yeni bir eyalet teşkil edilmiştir. Muş sancağı yeniden Erzurum'a bağlanmıştır. Tanzimat fermanında Tanzimat fermanını takip eden dönemde ortaya çıkan sorunlar ve dış baskılar neticesinde Osmanlı merkezi idaresi, 1858 tarihli bir düzenlemeye gitmiştir. Bu düzenleme ile eyalet, sancak ve kaza idarecilerinin vazifeleri yeniden belirlenmiştir. Bu düzenlemeler ile Osmanlı İmparatorluğu eyaletlere, eyaletler livalara, livalar kazalara ve kazalar da karyerlere ayrılmıştır. Her eyalette bir vali, livalarda kaymakam ve kazalarda ise müdürlerin bulunacağı bildirilmiştir. Bu sistemde de istenilen sonuç elde edilememiştir. 1860 senelerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde iç ve dış kaynaklı sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlar nedeniyle ilgili eyaletlerin yeniden teşkilatlandırılmasına karar verilmiştir. Halkın memleket işlerine katılımını sağlamak ve mevcut merkezi yönetim biçimi hafifletilmek istenmiştir. 1861 tarihli Lübnan ve 1864 tarihli Tuna Vilayet Nizamnamesi başarıyla uygulanmıştır. 1867 senesinde tüm imparatorluğu kapsayacak bir şekilde genişletilerek; Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünü kapsayacak şekilde genişletilmiş ve 1871 senesinde İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ilan edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar da yürürlükte kalmıştır. 1867 tarihli nizamname ile Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki idaresinde değişiklik yapılmıştır. Toprakları idare dairelerine bölünmüştür. Bu idare dairelerinden en büyüğünü vilayet etmiş ve kabul edilmiştir. Önceden eyalet halinde olan Erzurum vilayeti yeni düzenlemeler ile altı vilayete ayrılmıştır. Bu vilayetler Erzurum, Bitlis, Hakkari, Van, Mamuretü'l-Aziz ve Dersim vilayetleridir. Erzurum vilayeti ise merkezi Erzurum olmak üzere Bayezid ve Erzincan olmak üzere üç sancak (liva) ile 17 kaza ve 150 nahiye ayrılmıştır. 1877 senesi salnamesine göre Erzurum Sancağı: Tercan; Kars Sancağı: Zarusat, Kağızman; Bayezid Sancağı: Antep Karakilise; Çıldır Sancağı, Ardahan Sancağı; Erzincan Sancağı: Kemah, Kuzucan, Mazgirt ilgili salname Erzurum Vilayeti Valisi olarak da Müşir İsmail Paşa (1876-1878) gösterilmektedir. İsmail Paşa 2 yıl 6 ay Erzurum valiliği vazifesinde bulunmuştur. Savaşın sonra düzenlenen ilk salnamede ise Erzurum Valisi Müşir Mustafa Sıdkı Paşa yer almaktadır. Müşir sıfatından da anlaşıldığı gibi bu dönemde Erzurum valileri hem idari hem de askeri vazifeleri birlikte yürütmüşlerdir. 93 harbinden sonra yüzyılın son çeyreğine girerken imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları oldukça ağır şartları içermesi bakımından Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti önemli

toprak parçasını Ruslara bırakmasından sonra idari taksimatta zorunlu bazı değişiklikler yapmıştır. 1878 senesinde Berlin Antlaşması'nın koşulları uyarınca Çıldır ve Kars ile birlikte, büyük ve zengin bir ormana ve zengin bir kaya tuzu madenine sahip olan Soğanlı Rusya'ya bırakılmıştır. Savaşın sonra Erzurum vilayeti; Erzurum sancağı: Kiğı, Tercan, Ova, Tortum, Pasinler; Bayezid Sancağı: Diyadin, Karakilise, Antab, Eleşkird; Erzincan sancağı: Kuruçay(İliç), Kemah, ve Refahiye; Bayburt Sancağı: İspir, Şiran ve Kelkit şeklinde taksim edilmiştir. Berlin Antlaşmasında da Doğu Anadolu'da ıslahatlar yapılacağı kararı Ahmet Şakir Paşa tarafından Erzurum vilayetinde uygulanmaya başlanmıştır. Erzurum vilayetinde daha önce 164 nahiye mevcuttu. Yapılan coğrafi araştırmalar sonucunda ekonomik sebeplere bağlı olarak nahiye sayısı 64'e indirilmiştir.¹³⁷

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından sonra Berlin Antlaşması imzalanmış ve antlaşmadan sonra Erzurum vilayetinin sancak sayısı azalmıştır. Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'daki bazı topraklarını kaybetmiştir. Savaş öncesinde Erzurum vilayretinin sınırları daha geniştir. Fakat Osmanlı-Rus savaşından sonra Kars, Ardahan, Batum Rusya'ya bırakılmıştır. Bu bölgele sadece birer kaza değildi. Geniş idari alanları ve nüfuslarıyla Erzurum vilayetinin önemli parçalarıydı. 1878 senesinden sonra sancak sayısındaki azalma esas olarak; Rusya'ya bırakılan topraklar, idari teşkilatın yeniden düzenlenmesi nüfus ve güvenlik koşullarının değişmesi gibi konularla açıklanmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Erzurum vilayetinin idari yapısına bakıldığında Erzincan, Bayburt ve Bayezid sancaklarından oluşmaktadır. Yapılan çalışmada 19. Yüzyılda Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Bayezid sancakları ele alınmıştır.

C. Erzincan Sancağı

Erzincan jeopolitik konumu itibariyle her dönem doğu-batı istikametinde ulaşım yollarının kesiştiği önemli bir konumda yer almıştır. Tarih boyunca Erzincan pek çok depreme maruz kalmasına rağmen önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini kaybetmemiş ve stratejik bir merkez haline gelmiştir. Nitelikleri ile Erzincan; Mengücek, Selçuklu, Eretne, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi gibi pek çok beylik ve devletin hakimiyet kurmaya çalıştıkları bir yer olmuştur. Erzincan iktisadi ve askeri

¹³⁷ Çetin, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu", 505-506.

yönden stratejik bir konumda olmasından dolayı, Osmanlı Devleti döneminde de önemli bir şehir statüsündedir.¹³⁸ Erzincan, Osmanlı idaresine geçtikten sonra Erzurum'dan sonra Osmanlı ordusunun ikinci toplanma merkezi olma özelliğine sahiptir.¹³⁹

Bölge Fatih Sultan Mehmet Han ile Uzun Hasan arasında 11 Ağustos 1473 senesinde meydana gelen Otlukbeli Savaşı'na kadar Akkoyunluların hakimiyeti altında kaldı. Otlukbeli Savaşı'nın ardından Erzincan ikinci kez Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Şah İsmail, Türkmen boy ve uluslarını etrafında toplayarak Safevi Devleti'ni kurmuştur. Şah İsmail 1500 yılında Azerbaycan, 1507'de Diyarbakır ve 1508'de Bağdat'ı almış ve zayıf durumda olan Akkoyunluları sona erdirmiştir. Akkoyunlu hakimiyetinde bulunan kale ve şehirler Kemah Kalesi de dahil olmak üzere 1503 senesinden itibaren Safevi Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Bu tarihten itibaren Akkoyunlu Türkmenleri şuraya buraya ya da Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Yerlerine Safevi taraftarı Türkmenler iskan ettirilmiştir. Osmanlı Devleti 14 Temmuz 1514 senesinde Çaldıran Savaşı'na giderken Erzincan Kethüdası Gürgen Bey, Yavuz Sultan Selim Han'a giderek bağlılıklarını bildirmiştir.

Osmanlı Devleti, ele geçirilen yeni bölgelerle birlikte sınırları genişleyen Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinin işlerini hafifletmek amacıyla yeni eyaletler teşkil etmiştir.¹⁴⁰ Bu amaçla fetihden sonra sancak haline getirilen Bayburt ve Erzincan, idari yönden birleştirilerek Trabzon Sancakbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa'nın idaresine verilmiştir.¹⁴¹ Erzincan ve Bayburt Beylerbeyliği ismi ile yeni bir eyalet kurulmuş ve buraya daha sonra Karahisar-ı Şarki, Trabzon ve Canik sancakları da eklenmiştir. Ancak bu eyalet uzun ömürlü olmamıştır. Bundan sonra Erzincan, Kemah Sancağı ile birleştirilmiştir.¹⁴² Bu düzenleme esnasında Kemah Sancağı'na bağlı bir kaza statüsünde bulunan Erzincan, 1535'te Erzurum Beylerbeyliği'nin teşkil edilmesinden sonra sancağı ile bereber buraya dahil edilmiştir. 1566'da Kemah'tan ayrılarak Paşa sancağına bağlı kaza haline getirilmiş ve Erzurum Beylerbeyliği'nin hasları arasına kaydedilmiştir.¹⁴³

¹³⁸ Erdem Yavuz, *Türk İktisat Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017), 15.

¹³⁹ Erdem Yavuz, *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2018), 9.

¹⁴⁰ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, 48.

¹⁴¹ İsmet Miroğlu, "Erzincan" içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 19-20.

¹⁴² Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995), 28-29.

¹⁴³ Gül, Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzincan Kazası)*, 47-48.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Erzincan'ın idari taksimatına bakıldığında 19. yüzyıla kadar Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı kimi zaman kaza kimi zamanda bir sancak olarak varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılın ikincinci yarısında 1864 Vilayet Nizamnamesinin yürürlüğe girmesi ile Erzincan sancağı, Erzurum vilayetine dahil edilmiştir. Mutasarrıf tarafından yönetilen bir sancak hüviyetine getirilmiştir. Bu tarihten sonraki süreçte Gümüşhane ve Tunceli iline bağlı olan bazı ilçeler Erzincan'a bağlı hale getirilmişti. Eğin Kazası'nda zaman zaman Erzincan'a bağlandığı görülse de daha sonra bu uygulamadan da vazgeçilmiştir.

1864'ten sonra Osmanlı mülki sisteminde bir takım reformlar yapılmıştır. Eski eyalet sisteminin yerini vilayet sistemi almıştır. Buna göre 1864 senesinde Vilayetler Nizamnamesi yayınlandı ve bu nizamnameye göre vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalarda nahiyelere ve karyelere yani köylere ayrılmıştır. Bu sistemde vilayetlerin başında valiler, sancakların başında mutasarrıflar, kazaların başında kaymakamlar, nahiyelerin başında nahiye müdürleri ve köylerin başında da muhtarlar idareci olarak yer almıştır. Bu nizamnamede vilayet merkezekleri ile bunlara bağlı sancak ve kazalarda müslim-gayrimüslim üyelerin yer aldığı meclislerin teşekkül edilmesi ve çalışma yöntemleri yeni baştan şekillenmiştir. Vilayet yöneticisi olan valinin yanı sıra yönetici zümreden olan mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürleri yetkileri belirlenmiştir. Vilayetin mülki organları olarak vilayet idare meclisi, sancaklarda liva, idare meclisi kazalarda ise kaza idare meclisi faaliyetlerini devam ettirecekti.

2 Ocak 1864 senesindeki yeni idare düzenlemesi ile sancak statüsüne getirilen Erzincan'a Gercanis Nahiyesi, Kemah, Kuruçay (İliç), Pülümür, Ovacık, Mazgirt, Şiran ve Kelkit kazaları bağlıydı.

1871 senesi Erzurum Salnamesine göre Erzincan Sancağına bağlı kazalar şöyleydi: Erzincan merkez kaza, Kuruçay (İliç) , Kemah, Kuzucan (Pülümür), Çarsancak, Ovacık, Pertek ve Mazgirt kazalarından müteşekkildi.

1877-1878'de ise Erzincan Sancağı: Kuzucan (Pülümür), Kuruçay (İliç), Ovacık, Pertek, Çarsancak, Mazgirt ve Kemah kazalarından oluşmaktaydı. 1877-1878 Osmanlı-

Rus savaşındaki sonraki antlaşmalar nedeniyle meydana gelen toprak kayıplarından sonra Erzurum vilayetinin taksimatı 1882 senesine göre şu şekilde değişmiştir.¹⁴⁴

Tablo 1: 1882 senesinde Erzurum Vilayetine bağlı sancak ve kazalar

ERZURUM VİLAYETİ							
Erzurum Sancağı	Erzurum Merkez	Pasinler	Hınıs	İspir	Bayburt	Kığı	Narman
Bayburt Sancağı	Bayburt Merkez	Kelkit	Şiran	Tortum	İspir	Keskim	
Bayezid Sancağı	Bayezid Merkez	Diyadin	Antap (Tutak)	Karakilise (Karaköse)	Eleşkirt		
Erzincan Sancağı	Erzincan Merkez	Kemah	Refahiye	Kuruçay	Kuzucan (Pülümür)	Mazgirt	

Erzincan sancağının sınırlarında 1877 senesine göre önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1882 senesine kadar Erzincan'a bağlı olan Mazgirt, Kuzucan (Pülümür) ve Ovacık kazaları bu tarihten sonra Mamuretü'l-Aziz vilayeti'nin Dersim sancağına bağlanmıştır.¹⁴⁵ Buna karşılık Gercanis Nahiyesi, Refahiye kazasına dönüşerek sancağa dahil edilmiştir. 18 Nisan 1872 senesinde Sultan Abdullaziz Han döneminde, daha önce Erzincan'a bağlı Gercanis nahiyesi kazaya dönüştürülmüştür. İrade-i Şura-yı Devlet kararı ile Refahiye ismini almıştır.

Vital Cuinet'in 1892 senesinde Paris'te yayımladığı eserinde ise Erzincan Sancağı 6 kazaya taksim edilmiştir. Bu kazalara bakıldığında merkez kaza Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Bayburt ve İspir'den oluşmaktadır. Bayburt ve İspir daha sonra Erzurum'a bağlanmıştır.¹⁴⁶ 1915 senesinde bağımsız mutasarrıflık olan Erzincan 1917'de ise Erzurum vilayetine bağlı sancaktır. Bu idari yapı Pülümür, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarından oluşmaktadır. 1920 senesinde ise Erzincan, vilayet adını almıştır.¹⁴⁷

16. ve 20. yüzyıllar boyunca Erzurum eyaleti/vilayeti içerisinde barındırdıkları nüfus bakımından sırası ile Erzurum, Erzincan, Bayburt, Bayezid kazaları ilk sırayı

¹⁴⁴ Nurettin Birol, *19. Yüzyılda Erzincan, Tanzimattan I. Dünya Savaşı'na Kadar (1839-1914)*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2020), 21- 98.

¹⁴⁵ Nurettin Birol, "19. Yüzyıl Sonlarında Refahiye ve Çevresinde Asayiş Problemleri", Refahiye Araştırmaları Sempozyumu, Refahiye Araştırmaları Sempozyumu, 14 - 15 Mart 2019 Refahiye-Erzincan Tam Metin Bildiriler Kitabı, 338.

¹⁴⁶ Birol, *19. Yüzyılda Erzincan, Tanzimattan I. Dünya Savaşı'na Kadar (1839-1914)*, 21- 98.

¹⁴⁷ Abdulkadir Gül, *Osmanlı Devleti Bürokrasisinde Erzincanlı Memurlar*, (Erzurum: Salkım Söğüt Yayınları, 2011), 14.

almaktadır. Erzurum'dan sonra Erzincan idari taksimat yönünde ikinci büyük kaza durumundadır.¹⁴⁸

D. Bayezid Sancağı

1. Selim Han döneminde 1514 senesindeki Çaldıran Savaşı sonrasında Osmanlı hakimiyetine giren Bayezid Sancağı, 1578-1585 senelerinde Van vilayeti'ne bağlı bir sancak statüsünde Osmanlı idari düzeninde yer almıştır. Bayezid bölgesi 1608-1631 ve 1653 senelerine ait tevcihat kayıtlarına göre Bayezid Kalesi sancağı adıyla Van vilayetine bağlıdır. 17. yüzyılın son çeyreği ile 18. yüzyılın ilk yarısında ise Bayezid Kalesi sancağı ocaklık olarak Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olarak kayıtlarda yer almaktadır. 19. yüzyılda idare de köklü reformlar tatbik edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin tüm idari birimlerinde 1861 senesinden itibaren Tuna vilayetinde başarıya ulaşan yeni eyalet nizamının yaygın hale getirilmesi kararı alınmıştır. Bu kapsamda Bayezid Sancağı'nda Erzurum vilayetinin doğusunda bir sancak olarak idari bütünlükteki yerini almıştır. 1896 senesi Temmuz ayında Bayezid sancağı; Bayezid kazası (Merkez, Diyadin ve Çukur nahiyeleri ile 149 köy) İntap kazası (Sikanlı, Esmar ve Haydaranlı nahiyeleri ile 132 köy), Karakilise kazası (Merkez ve Hamur nahiyeleri ile 151 köy) ve Eleşkirt kazasından (Merkez ve Sidkan nahiyeleri ile 99 köy) müteşekkildi. 17. yüzyılın sonlarından beri Erzurum vilayetine bağlanan Bayezid sancağı, Cumhuriyetin ilk senelerine kadar bu statüsünü muhafaza etmiştir.¹⁴⁹

E. Bayburt Sancağı

Osmanlı Devleti zamanında Bayburt sancak merkezi konumundaydı. Bayburt fethedildikten sonra Erzincan ile birlikte sancak statüsünü kazanmıştır. Sancak beyi devamlı Bayburt'ta ikamet etmiştir. Bayburt sancağı, Erzurum Beylerbeyliği teşkil edilene kadar zaman zaman Rum Beylerbeyliği'ne zaman zaman Diyarbakır'a bağlanmıştır. 1534 senesinde İrakeyn Seferi esnasında Bayburt ve Kemah sancakları birleştirilmiş ve Dulkadir oğullarından Alaüddevle'nin torunu ve Şahruh'un oğlu olan Mehmet Han'a verilmiştir. Sefer dönüşü Erzurum Beylerbeyliği kurulmuş, 1534 senesinde Mehmet Han'a verildiğinde Kemah ve Bayburt sancakları da paşa sancağı haline getirilmiştir. Bu dönemde Erzurum harap bir halde olduğundan 1548'e kadar

¹⁴⁸ Hüseyin Bulut, *Milli Mücadelede Erzincan*, (Erzincan: Erzincan Belediyesi Yayınları 1997), 113.

¹⁴⁹ Yakup Karataş, Eyüp Kul, "19. Yüzyılın Sonlarında Beyazid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İşgal Politikası", *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48(2012) 342-343.

Erzurum'a atanan ilk beylerbeyleri Bayburt'ta ikamet ederlerdi. Bayburt, 1551 senesinden sonra sancak statüsünü kaybetmiş ve Erzurum'un bir kazası olmuştur. 1631 senesinde yeniden Erzurum eyaletinin livası haline gelmesine rağmen daha sonra yeniden kaza olarak Erzurum'a bağlanmıştır. 1878 Berlin Antlaşması ile Ardahan ve Kars Ruslara verilmiş ve Çıldır sancağının merkezi olmuştur. Ancak idarede yaşanan zorluk sebebiyle sancak merkezi 1888 senesinde tekrar Erzurum'a nakledilmiştir.¹⁵⁰

¹⁵⁰ İsmet Miroğlu, "Bayburt" içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992),5225-5227.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİNDE DOĞAL AFETLER

(DEPREM,KOLERA,SEL FELAKETİ)

1.1. Deprem Afeti (Jeolojik Afetler)

Deprem yer kabuğunun derin katmanlarının kırılması ya da volkanik dağların püskürtmesi neticesinde sarsıntı, yer sarsıntısı ve hareket olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde depreme “zelzele” ya da “alaim-i arziye-i malumeden dolayı toprağın titremesi”, “hareketi arz” olarak tanımlı yapılmaktadır. Yer kabuğundaki kırılmalar sonucunda ortaya enerji çıkmaktadır. Enerjinin etkisi titreşimler neticesinde farklı şiddetlerde depremleri meydana getirmektedir. Depremlerin oluşumu ve zaman zaman meydana gelebileceği tahmin edilememektedir. Depremlerin şiddeti arttıkça zayıyatı da artmaktadır.¹⁵¹ Tarih boyunca medeniyetler doğal afetlerle karşı karşıya gelmiştir. Bu afetler neticesinde çok sayıda can ve mal kaybı yaşanmıştır. Bu afetlerin başlarında ise depremler yer almaktadır. Türk Dil Kurumuna göre yer kabuğunun derin katmanlarının kırılıp yer değiştirmesi veya yanardağın püskürtme durumuna geçmesi yüzünden oluşan sarsıntı, yer sarsıntısı, hareket, zelzele olarak da tanımlı yapılmaktadır. Depremler önüne geçilemeyen afetler arasındadır. Dünya meydana geldiği ilk zamandan beri sismik olarak deprem afeti aktif olan yerlerde birbiri ardına meydana gelmiştir.¹⁵²

Bilhassa halk arasında depremlerin var oluşu hakkında geçmişten günümüze farklı söylemler bulunmaktadır. Depremlerin neden meydana geldiği genellikle ilahi bir uyarı ya da ceza olduğu inancı ve söylentisi oldukça kabul görmektedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde de farklı değildir. Meydana gelen depremler Osmanlı Devleti'nde

¹⁵¹ Tatar, Baytimur, “1789-1808 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Depremler ve Meteorolojik Afetler”, 505-518.

¹⁵² Taşkıran, “19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın İlk Yıllarında Osmanlı Makedonyasında Depremler”, 18-19.

de benzer düşünce ve söylemler ile dile getirilmektedir. Bir başka düşünce ise depremin öküz ya da balık sırtında bulunan dünyanın bu hayvanların hareketleri sonucunda meydana geldiği düşüncesi yer almaktadır. Dünyanın var oluşundan itibaren büyüklü küçüklü depremler meydana gelmiştir. Ancak bu depremler hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Kayıtlara düşen depremlerde ise günümüz teknolojisi sayesinde bilgi edinilmesine rağmen depremin şiddeti tam olarak tespit edilememiştir. Ele alınan dönem ve bu dönemin öncesinde depremin şiddeti, etkilemiş olduğu alan ve verdiği zayıt ölçüsünde değerlendirilmektedir. Meydana gelmiş olan depremlerin yıkıcı ve büyük olanların sadece bir kısmı kayıt edilirken meydana gelen küçük depremlerin kaydı dahi alınmamıştır. Depremin şiddeti, vermiş olduğu zarar toplumlarda ve insanlarda korkuyu artırmıştır.¹⁵³ Deprem felaketi nerede ve ne zaman yaşanacağı belli olmayan bir doğal afettir. İnsanoğlu da bu doğa olayı karşısında bilinmeyenleri çözme gayretinde bulunmuştur. Bu nedenle araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. 20. yüzyıla gelindiğinde gelişen ilim sayesinde deprem bilinmeyen olmaktan çıkmış ve kesin tanımı yapılmaya başlanmıştır.¹⁵⁴

Osmanlı arşivleri, seyahatnameler ve hatıralardan edinilen bilgilere göre 19. yüzyılın başından bu yüzyılın sonuna kadar olan dönem zarfında bugünkü Anadolu coğrafyasında, pek çok büyük deprem vuku bulmuştur. Afetlerin neden olduğu olumsuz olayları en aza indirmek için Osmanlı Devleti'nde afet yönetimi, merkezi yönetim, yerel yönetimler arasında büyük bir düzenle yürütülmeye çalışılmıştır. Büyük yıkım olarak görülmeyen 100-200 evin hasar gördüğü depremlerde afet yönetimi valiler ve liva yöneticilerinin mesuliyetindeydi. Yaşanan küçük depremlerin ardından hasar ve ikmal ihtiyaçlarının tespitini yapmak için valilik ve sancak merkezlerinden depremin yaşandığı bölgeye görevli ve doktor gönderilmiştir. Büyük bir deprem meydana geldiği haberi Osmanlı padişahlarına iletilince İstanbul'dan depremin meydana geldiği bölgeye üst düzey yetkililerden teşkil edilen bir kurul gönderilmekteydi. Padişahlar kendi hazinelerinden depremzedelere gönderilmek üzere bir miktar bütçe ayırmaktaydı. Üst düzey yetkililer aracılığıyla, ayrılan bu bütçe depremzedelere dağıtılmaktaydı. Kıdemli vazifeliler bölgeye ve afetzedelere depremin ne kadar zarar verdiği ve bu zararın bedeli,

¹⁵³ Tatar, Baytimur, “1789-1808 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Depremler ve Meteorolojik Afetler”, 505-518.

¹⁵⁴ Mesut Aydın, “1808-1839 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler”, 1-2.

ihtiyaç listeleri yerinde ziyaret edilir ve kayıt edilen ihtiyaç listesi de İstanbul'a gönderilmekteydi.¹⁵⁵

Anadolu coğrafyasının konumu deprem kuşakları bakımından incelendiğinde, Türkiye coğrafyası dünyanın en önemli deprem kuşaklarından biri olarak kabul edilen Alp Himalaya deprem kuşağının üzerinde yer almaktadır. Türkiye'nin üzerinde yer aldığı Anadolu plakası güneyde Afrika ve Arap plakası, kuzeyde Avrasya, batıda Ege tamamına yakını deprem riski altındadır. Amerika Jeoloji Araştırma Kurumunun hazırlayıp sunduğu listede dünyada meydana gelmiş olan tarihi depremlerin sayılarına bakıldığında bu depremlerin % 6' lık kısmı Anadolu coğrafyasında meydana gelmiştir. Elde edilen verilere bakıldığında durumun ne kadar ciddi bir konu olduğunu ispatlar niteliktedir. Bu nedenle tarih boyunca Anadolu'da meydana gelen depremler neticesinde on binlerce kişi hayatını kaybetmiş ve çok sayıda insan evsiz kalmıştır.¹⁵⁶

Erzurum vilayeti volkanik bir arazide kurulmuştur. Erzurum vilayetinde meydana gelen deprem afeti de çevreye nazaran vilayet merkezinde kendisini daha fazla hissettirmiştir. Başlıca dağları Asya'nın Kafkasya yüksek dağ silsilesinden ayrılmakta Anadolu içerisinde doğu-batı istikametinde uzanmaktadır. Bu durum vilayeti bir hayli arızalı hale getirmiştir. Şehir yanardağ karakteri taşıyan yüksek dağlarla çevrilmiştir. Bölgede sönmüş yanardağların mevcut olması, yeraltı sularının fazla olması ve yer kabuğu tam olarak durağanlığını kazanmamış olması nedeniyle depremler meydana gelmektedir. Depremler neticesinde can ve mal kayıpları meydana gelmiştir. Erzurum'un içinde bulunduğu bölgede meydana gelen depremlerden az ya da çok etkilenmiştir. Yaşanılan depremlerin bazıları, Erzurum ve yakın çevresi bazılarının ise Malatya, Muş, Erzincan, Elazığ ve Van gibi yakınında bulunan vilayetlerde yaşandığını tarihi kayıtlarda görmektedir.

19. yüzyılda Erzurum vilayetinde meydana gelen deprem afetlerine bakıldığında;

1804 Depremleri: Osmanlı taşra idaresinin kriz yönetimi kapasitesini en çok zorlayan unsurlardan biri, doğal afetlerin iklimsel ve ekonomik krizlerle eş zamanlı yaşanmasıdır. 1804 yılının ilk yarısında Erzurum vilayetinde meydana gelen depremler dizisi, tam da böyle çok boyutlu bir buhranın merkezinde yer almaktadır. 30 Temmuz

¹⁵⁵ Birvural, "1872 Antakya Depreminin İktisadi Etkileri", 344.

¹⁵⁶ Tanış, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde 1903 Malazgirt Depremi", 61- 62.

1804 tarihli arşiv belgeleri, sarsıntıların sadece fiziki bir tahribata neden olmadığını; Müslim ve gayrimüslim ayırt etmeksizin şehir demografisinin temelini oluşturan hanelerin büyük bir kısmını oturulamaz hale getirdiğini göstermektedir. Ancak bu felaketi Erzurum tarihi açısından asıl yıkıcı kılan husus, sismik hareketliliğin şiddetli kış şartları ve ardından gelen kıtlık ile birleşmesidir. Barınma ihtiyacının en üst düzeye çıktığı dondurucu bir mevsimde gıda tedarik zincirlerinin de kopması, bölge ahalisini derin bir sosyo-ekonomik çöküntüye sürüklemiştir. Bu “katmerli kriz” durumu, muhtemelen merkezin vergi toplama süreçlerini sekteye uğratmış ve Osmanlı bürokrasisini bölgeye yönelik acil yardım veya vergi muafiyeti (avâriz affı gibi) politikaları geliştirmeye mecbur bırakmıştır.

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Erzurum’da yaşanan sarsıntıların kayda geçirilme biçiminde, geleneksel raporlamadan modern bilimsel gözleme doğru belirgin bir metodolojik geçiş göze çarpmaktadır. 1843 Erzurum depremleri, Osmanlı belgelerinin yanı sıra Batılı bilim insanlarının modern sismolojik teknikleriyle de takip edilmiştir. Nitekim ilk sismografik aletlerin geliştiricilerinden biri olan Karl Kreil’in 1844 tarihli çalışmaları, bu değişimin en somut kanıtlarından biridir. Kreil’in kayıtları, yerel tanıklıkların veya idari raporların yaratabileceği tarihleme karmaşasını gidererek asıl yıkıcı şokun 27 Ekim 1843’te gerçekleştiğini ve artçı sarsıntıların günlerce sürdüğünü net bir bilimsel temele oturtmaktadır. Bu durum, Erzurum gibi stratejik bir doğu vilayetinin artık yalnızca imparatorluğun iç idari yazışmalarının değil, aynı zamanda Avrupa merkezli gelişen modern yerbilimleri ile uluslararası bilimsel gözlemlerin de odağı haline gelmeye başladığını göstermesi bakımından son derece önemlidir.¹⁵⁷

1842 senesinde Türkiye-İran-Rusya hududunda komiser vazifeliği üstlenmiş İngiliz asıllı Robert Curzan 27 Ekim 1843 senesinde Erzurum’da meydana gelen depreme tanıklık etmiştir. Görgü tanıklığı ettiği bu zelzele hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“İkamet ettiğim ev ağır bir geminin fırtınada sallandığı gibi büyük bir gürültüyle sarsıldı. Fakat odamın bir kenarı çöktü ve ortalığı toz bulutu sardı. Bu sarsıntı öyle bir etki oluşturdu ki doğa sanki felç olmuştu. Halk bu korkunç sarsıntı karşısında büyük bir korkuya kapıldı. Bu zelzele yakınlarda büyük yıkımlara yol açtı. Erzurum’un medarı iftiharını kabul

¹⁵⁷ Küçükkuşurlu, “Görgü Tanıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum Depremleri”, 100-108.

edilen çifte minareli medresenin iki güzel minarelerinden biri görünmez oldu. Şimdiye kadar yaşamımda böyle bir depreme rastlamadım. ”

Curzon’un bu ifadeleri depremin şiddeti ve verdiği zararı anlamamıza yardımcı olacak boyuttur. Fakat Curzon bu deprem sonrasında şehirde ne kadar ölü ve yaralının olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

Alman bilim insanı Karl Koch şehir merkezinde bulunan çifte minareli medresenin deprem neticesinde kısmen yıkıldığını ve eski güzelliğini kaybettiğini söylemektedir. Sonraki senelerde bu görkemli bina herhangi bir restorasyona tabi tutulmamış ve 1843 senesinde meydana gelen depremin izlerini uzun süre taşımıştır. 1843 senesinde Erzurum’da depremin sebep olduğu yıkım hakkında en önemli belgeler aynı sene Erzurum Vakıflar Bölge Müdürü olarak şehre gelmiş olan Mustafa Hayali’nin hazırlamış olduğu Erzurum Evkaf Muhasebe Defteri’dir. Bu defterde 1843 senesinde şehirde var olan vakıfların gelir getiren gayrimenkulleri ayrıntıları ile kayıt altına alınmıştır. Bu defterde depremde zarar gören binalar deftere ayrı ayrı kaydedilmiştir. Mustafa Hayali’nin belirttiğine göre 1843 depreminde İbrahim Paşa Cami, Ulu Cami, Narmanlı Cami, Caferiye Cami, Taş Mescit ve Medresesi zarar görmüştür. Bu depremde Ulu Cami’nin minaresinin bir bölümü tahrip olmuş ve tahrip olan kısım yıkılmış ve yeniden yapılmıştır. Caferiye Camii’nin semerleri (bacaları) ve diğer camilerin bazı duvarları kısmen ya da tamamen yıkılmıştır. Şeyhler Vakfı’na ait Ali Paşa Mahallesi’ndeki yeni hanın bazı kısımları ile Tophaneli Hanı’nın duvarları deprem neticesinde zarar görmüştür.

1843 senesi içerisinde Erzurum’da meydana gelen bir diğer depremde Joseph Wolf tarafından aktarılmıştır. 19 Kasım sabahı hafif bir deprem yaşadığını belirtmektedir.¹⁵⁸

11 Kasım 1849 tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinde “ Vukuat-ı Gayri Resmiye” başlığı altında (Şevval ayının 8. Pazar gecesi) 27 Ağustos 1849 senesinde Erzincan’da bir deprem olduğu fakat münferit olay dışında şükürler olsun önemli bir zarar meydana gelmediği belirtilmiştir.

Takvim-i Vekayi de yer alan haberlere göre 16 Eylül 1850 senesi saat 01.30 sularında, 28 Şubat 1851’de yarım saat raddelerinde, 3 Aralık 1851’de 03.30 sularında

¹⁵⁸ Yapıcı, “Tarih Boyunca Erzurum’da Meydana Gelen Zelzeleler”, 15-16.

ve yine 4 Aralık 1851’de saat 9.30 sularında hafif şiddetli ve zarar vermeyen depremler meydana geldiği bilgisi bölgenin karantina müdürü tarafından belirtilmiştir. Yine 9 Mart 1852 ve 27 Mart 1852 senelerinde depremleri meydana gelmişse de hiçbir can ve mal kaybı yaşanmamıştır. Takvim-i Vekayi sayfalarında birkaç satırla yer alan bu deprem haberlerinin detaylı bilgilerine ulaşılamamaktadır. Bu durum söz konusu depremlerin şiddetli olmadığına kanıtı olarak yorumlanmıştır. Fakat 1859 senesinde Erzurum’da meydana gelen ve oldukça şiddetli olduğu belirtilen depremden Erzincan’da ciddi bir şekilde etkilenmiştir. 19. yüzyılda Erzincan sancağında yaşanan deprem afetinin ilk kayıt 17 Temmuz 1866 senesine ait olduğu görülmektedir. Bu tarihten önce de bölgede küçük şiddetli depremlerin yaşandığı dönemin gazetelerinde yer almıştır.¹⁵⁹

Erzurum’da 19. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen bir deprem ise 14 Temmuz 1852 senesinde gerçekleşmiştir. Dönemin önemli gazetelerinden olan Ceride-i Havadis 6 Ağustos 1852 tarihli 588 numaralı sayısında bu depremle ilgili habere yer verilmiştir. Bu gazetede, geçen Ramazan ayı içerisinde Erzurum ve havalisinde aralıklı zelzeleler cereyan ettiği haberi mevcuttur. Gazetede yer alan haberden de anlaşılacağı üzere birden fazla deprem aralıklı olarak vuku bulduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁰

14 Temmuz 1852 senesinde Erzurum’da deprem meydana gelmiştir. Bu deprem hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla beraber depremin en çok hissedildiği yer Erzurum vilayetine bağlı Kevgeri köyü olduğu tespit edilmiştir. Bu deprem bölgede ardı ardına meydana gelmiş ve bu depremin etkili olduğu bölgeler şehir merkezi, Mahandan Teke Deresi, Duzcu ve Kevgeri köyleridir. Deprem neticesinde birçok insan vefat etmiş, hayvan telefı olmuş, bazı evler yıkılırken bazı evler tahrip olmuştur. Buna ilaveten Cennetzade, Hasan Basri, Cami-i Kebir (Ulu Cami), Lalapaşa camileri, kaleler ve askeri kışlaların bazıları hasar görmüş ve bazıları ise yıkılmıştır. Deprem zamanında maddi durumu yerinde olan aileler çadırlar kurup deprem tehlikesini atlarmaya çalışmışlardır. Fakir olan ahali ise güvenli yerlerde açık bir alanda bekleyip tedbirlerini almışlardır. Depremden sonra hasar tespiti yapılmış ve Bab-ı Ali tarafından kabul edilen

¹⁵⁹ Altınova Şahin, “19. Yüzyıl Erzincan Depremleri Tarihsel Arka Plan ve Sonraki Süreç”, 41-48.

¹⁶⁰ Yapıcı, “Tarih Boyunca Erzurum’da Meydana Gelen Zelzeleler”, 15-16.

keşif ve tadilat planı yürürlüğe girmiştir.¹⁶¹ Erzurum ve Ereğli’de deprem ve yangından zarar görenlere 29 Temmuz 1852 senesinde devlet tarafından yardım yapılmıştır.¹⁶²

10 Nisan 1857 (15 Şaban 1273) tarihinde Erzurum vilayetinde meydana gelen ve yaklaşık bir dakika süren şiddetli deprem, özellikle kırsal yerleşimlerde büyük bir yıkıma neden olmuştur. Afetin merkez üssü konumundaki Kabur karyesinde yapı stoğu neredeyse tamamen harap olmuş; arşiv belgelerine yansıyan Bostancı Hasan Ağa hanesi örneğinde olduğu gibi birçok ailede ciddi can kayıpları yaşanmıştır. Sadece bu karyede vefat edenlerin sayısı 80’i bulmuştur. Depremin hemen ardından bölgede konuşlu bulunan askeri birliklerin (Askeriye-i Şahane) arama-kurtarma faaliyetlerine hızlıca dahil olması, Osmanlı taşrasındaki afet yönetiminde ordunun üstlendiği kritik rolü göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim enkaz altında kalan ahalinin kurtarılmasının yanı sıra, krizin boyutlarını anlamak ve hasar tespiti yapmak amacıyla çevre köylere atlı askeri birlikler sevk edilmiştir. Yapılan bu ilk tespitlere göre; Mescider, Şeyh Yakup ve Peryam karyelerinde kısmi hasar ve can kayıpları yaşanırken, en ağır yıkımlardan biri 48 kişinin hayatını kaybettiği Kekerli karyesinde görülmüştür. Vilater karyesinde ise binalar yıkılmasına rağmen can kaybı yaşanmamıştır. Dönemin yerel yöneticileri tarafından kaleme alınan hasar raporlarında, depremin şiddeti göz önüne alındığında can kaybının nispeten az olması “Hz. Peygamber’in hürmetine” bağlanarak teolojik bir çerçeveye sunulmuş; eşzamanlı olarak da afetin yaralarının sarılabilmesi için doğrudan merkezi idareden (padişah’tan) acil yardım talebinde bulunulmuştur.¹⁶³

2 Haziran 1859 senesinde meydana gelen deprem, yakın tarihte Erzurum vilayetinde meydana gelen en yakın zelzelelerden birisi olarak kayıt altına alınmıştır. Bu depremden önce bir takım belirtiler ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Erzurum’da bulunan İngiliz Konsolosu Dalyell, havanın kapalı ve bunaltıcı olduğunu şehrin yakınındaki Soğuk Çermik’teki sıcak su kaynağının mavi olan su rengi iki gün boyunca koyu renkte görüldüğünü belirtmiştir. İlk sarsıntı 1 Haziran 1859 senesi Çarşamba günü sabah saat 01.00’da meydana gelmiştir. Erzurum vilayetinin batı istikametinde daha fazla hissedilmiştir. Bu deprem çok şiddetli olmadığı gibi fazla zarar da vermemiştir. Fakat ertesi güne kadar 12 sarsıntı aralıklarla devam etmiştir. İlk zelzeleden 27 saat sonra 2

¹⁶¹ Kibar Bal, “Tanzimattan 2. Meşrutiyete Osmanlı’da Depremler (1839-1908)”, *Uluslar Arası Sosyal Bilimler Dergisi*, 528-529.

¹⁶² BOA, A.}MKT.MVL., H.18.02.1277, 119/74.

¹⁶³ BOA, İ.DH., H.26.09.1273, 378/24957.

Haziran Perşembe günü saat 3.30 ile 4.00 arasında büyük bir deprem meydana gelmiştir. Bu depremden 15 dakika sonra ikinci bir büyük deprem meydana gelmiştir. Bu depremler neticesinde Erzurum şehrinin merkezi harabeye dönmüştür. Depremin ilk sarsıntıları Erzurum'un batısında hissedilmesine rağmen 2 Haziran Perşembe günü saat 03.05 geçe asıl deprem kuzey-güney yönünde meydana gelmiştir. Şehrin tamamına yakını yıkılmıştır. Şehri harap hale getiren bu deprem sadece 15 saniye kadar sürmüştür. Erzurum Valisi Arif Paşa depremden bir gün sonra durumu Babıali'ye iletmiştir. Vali Paşa halkın vaziyeti hakkında tahkikatın henüz yapılamadığını bildirmiştir. Tahkikatın yapılması için zamana ihtiyacın olduğunu belirtmiştir. Askerler hakkında bilgi vermiştir. Zelzelenin şiddetli olduğu ikinci gün Anadolu ordusuna mensup 7 asker vefat etmiş ve 9 askerde yaralanmıştır. Ahalinin durumu ise perişan haldedir. Arif Paşa şehrin ve şehir sakinlerinin genel durumunu şöyle ifade eder:

“Zelzele iş bu arızanın zelzele yazıldığı Cuma günü bile aralıklarla devam etmektedir. Erzurum şehrinin merkezi 7000 haneden fazla olup bunun yarısı tamamen yıkılmıştır. Diğer evlerle dükkân, camii ve minarelerin bazısının yarısı bazısının da üçte biri yerle bir olmuştur. Şehirdeki binaların çoğu tamire yahut yeniden yapılmaya muhtaç hale gelmiştir. Henüz sarsıntıların arkası kesilmediğinden şehir halkı ve memurlar şehir dışına çıkmışlardır. Kimse şehre girmeye cesaret edememiştir. Askeriyede fazla olarak bulunan çadırlar depremzedelere dağıtılmıştır. Erzurum şehrinin toplamda 7000 evi mevcuttur. Dağıtılan çadırlar ahalinin hepsine yetecek kadar olmadığı tespit edilmiştir. Depremzedeler ekmeğe muhtaç olduklarından evlerini yeniden inşa etmeye asla güçleri yoktur. Son yapılan Kırım Harbi nedeniyle Erzurum şehri ve halkı perişan haldeyken bir de bu depremin meydana gelmesi depremzedeleri büsbütün perişan bir hale getirmiştir. Erzurum şehri ve buradaki ahali Rusya ve İran sınırında bulunmaktadır. Bu nedenle bu insanların memnun edilmeleri siyasetende gereklidir.” İfadesini vermektedir.¹⁶⁴

2 Haziran 1859 tarihinde meydana gelen depremin ardından afetten zarar gören Erzurum halkının yaralarını sarmak amacıyla kapsamlı bir yardım (iane) kampanyası başlatılmıştır. Süreç, Erzurum Vali'sinin bölgedeki ağır tahribatı merkeze rapor ederek acil destek talep etmesiyle şekillenmiştir. Doğrudan padişahın iradesi ve teşvikiyle organize edilen bu kampanyada, toplanan fonların vilayete intikal görevi Münip Paşa'ya tevdi edilmiştir. Elde edilen gelirler, afetzedelerin acil barınma ihtiyacını karşılamak üzere yıkılan evlerin yeniden inşası ve hasarlı binaların onarımına tahsis edilmiştir.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Tozlu, “Erzurum Tarihinde Depremler”, 98-104.

¹⁶⁵ BOA, A.}MKT.UM..., H.08.05.1275, 337/87.

1859 Erzurum depreminin ardından yürütülen iyileştirme faaliyetleri, yalnızca merkezî idarenin değil, komşu vilayetlerin de dâhil olduğu geniş çaplı bir bölgesel dayanışma ağına dönüşmüştür. Nitekim Trabzon Valiliği ve Canik Mutasarrıflığının koordinasyonu ile toplanan 200 kese akçelik yerel iane, ivedilikle afet bölgesine sevk edilmiştir.¹⁶⁶ Öte yandan afetin boyutlarının büyüklüğü, sivil bürokrasinin yanı sıra askerî unsurların da lojistik kapasitesinin devreye sokulmasını zorunlu kılmıştır. Erzurum Valiliği ile Anadolu Ordu-yı Hümayun komuta kademesinin Babıali ve Seraskerlik ile yürüttüğü anlık yazışmalar neticesinde kriz yönetimi için kurumlar arası bir koordinasyon sağlanmıştır. Bu doğrultuda, Hazine-i Celile'den tahsis edilen 3000 kese akçelik olağanüstü nakdî ödenek, bölgeye özel olarak tayin edilen Münip Paşa'nın idaresine verilmiştir. Eş zamanlı olarak evsiz kalan ahalinin barınma krizi de merkezin valilik aracılığıyla sevk ettiği askerî çadırların kurulmasıyla çözüme kavuşturulmuştur.¹⁶⁷

Depremin sebep olduğu ağır fiziki tahribat, sivil ahalinin yanı sıra bölgedeki askerî unsurları da ciddi bir barınma kriziyle karşı karşıya bırakmıştır. Ahalinin acil iskânı için Erzurum Valiliği tarafından Anadolu Ordusu Müşirliği'nden çadır talep edilmişse de askeriyenin mevcut stokları bu büyük ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmıştır. Nitekim afette askerî kışlanın da yarısından fazlasının yıkılması durumu daha da zorlaştırmış; evsiz kalan birlikler şehir dışındaki Hamdi Paşa Köşkü'ne nakledilerek geçici olarak çadırlara yerleştirilmiştir. Sürecin ilerleyen aşamalarında hem sivil barınma krizini çözmek hem de ağır hasar alan askerî binaları yeniden işlevsel hale getirmek amacıyla bir keşif komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyonun hazırlayacağı maliyet defterleri (keşif defteri) doğrultusunda yıkılan kışlanın onarılarak yeniden karakol sıfatıyla hizmete açılması karara bağlanmıştır.¹⁶⁸

Depremin ardından ortaya çıkan en acil ihtiyaçlardan biri ahalinin barınma sorunu olmuştur. Çadır tedariği için müracaat edilen askerî depo memuru Ali Efendi'nin, depremin gerçekleştiği perşembe gününden cuma gecesi saat 02.00'a kadar görev yerinde bulunamaması krizin boyutunu artırmıştır. Dönemin yazışmalarında Ali Efendi'nin bu ihmalkârlığı sert bir dille eleştirilmiş; şahsın liyakatsizliği ve görevi

¹⁶⁶ BOA, A.}MKT.UM., H.26.11.1275, 355/39.

¹⁶⁷ BOA, A.}MKT.NZD., H.26.11.1275, 284/52.

¹⁶⁸ BOA, A. }MKT.UM., H.01.01.1275, 358/33.

suiistimal ettiği iddiaları resmi belgelere yansımıştır. Hatta hakkındaki raporlarda, dönemin bürokratik öfkelerini yansıtacak biçimde kendisi için “din ve imanı kıt”, “fermason” ve “herkesin nefret ettiği birisi” gibi ağır kişisel ithamlara yer verilmiştir. Yaşanan bu zafiyet neticesinde Ali Efendi görevinden el çektirilerek ordu merkezine sevk edilmiştir. İdareden kaynaklanan bu gecikmenin ardından depodaki 200 çadır dağıtılmış, ancak bu miktar yetersiz kalmıştır. İhtiyacın karşılanabilmesi için merkezi Erzincan’da bulunan Anadolu Ordusu Deposu’ndan ve şehir merkezindeki Taşhan’dan temin edilen toplam 700-800 civarı çadır daha depremzedelere ulaştırılmıştır. Buna rağmen barınma sorunu tam olarak çözülememiştir. Erzurum Valisi Arif Paşa’nın 6 Haziran 1859 (5 Zilkade 1275) tarihli raporunda “nişane-i kıyamet” (kıyamet alameti) olarak nitelendirdiği yıkımın şiddeti, sonrasında bastıran şiddetli dolu ve yağmurla birleşerek halkın mağduriyetini derinleştirmiştir. Bölgede kış mevsiminin eylül ayında başlaması ve yıkılan evlerin zamanında tamir edilememe riski, açıkta kalan ahalinin demografik hareketliliğine sebep olmuştur. Barınma problemi yaşayan depremzedelerin bir kısmı nispeten daha az hasar gören köylerindeki akrabalarının yanına, bir kısmı ise Muş, Kars, Oltu (Çıldır) ve Bayezid sancaklarına göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁹

2 Haziran 1859 Erzurum depremi, Osmanlı merkezî idaresi ile taşra makamları ve askerî unsurlar arasında yoğun bir kriz yönetimi trafiğine sahne olmuştur. Afetin hemen ardından Erzurum Valisi Arif Paşa ve Anadolu Ordusu komuta kademesi, bölgedeki ağır tahribatı ve acil barınma (çadır), iase ile nakit ihtiyaçlarını Babıali ve Seraskerlik makamlarına ivedilikle rapor etmiştir.¹⁷⁰ Taşradan gelen bu detaylı durum tespitleri neticesinde, bizzat padişahın irade ve teşvikiyle kapsamlı bir yardım (iane) kampanyası başlatılmıştır. Yıkılan hanelerin yeniden inşası ve hasarlı binaların onarımı amacıyla toplanan bu fonların afet bölgesine sevki ve idaresi görevi ise özel olarak Münip Paşa’ya tevdi edilmiştir.¹⁷¹

27 Haziran 1859 senesinde, Trabzon Valisine yazılan bir yazıda ise Erzurum vilayetindeki depremde ahaliye yardım etme ve yapılacak yardımın tespiti için giden Münip Paşa’ya verilen harcırahın kalan kısmının verilmesi için Trabzon Valiliği

¹⁶⁹ Selahattin Tozlu, “Erzurum Depremleri (1850-1900)”, *Akdeniz Araştırmalar Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1996), 120-121.

¹⁷⁰ BOA, A.}MKT.UM..., H.08.05.1275, 337/87.

¹⁷¹ BOA, A.}MKT.NZD., H.26.11.1275, 284/52

tarafından ödenmesi için talepte bulunulmuştur. Münip Paşa'ya 100000 kuruş harcırah verilmiştir. 20000 kuruşun Trabzon Valiliği tarafından ödenmesi talep edilmiştir.¹⁷²

Erzurum'da meydana gelen deprem neticesinde askeri binalar yıkılmıştır. Yıkılan binaların yeniden yapılması ya da tamir edilmesi için 31 Temmuz 1859 senesinde Seraskeriye'ye tezkere yazılmıştır.¹⁷³

1859 senesinde, Erzurum'da meydana gelen depremden sonra valilikçe alınan tedbirler Erzurum Valiliği ile yapılan yazışmalarda da yerini almıştır. Münip Paşa mahiyetinde deprem bölgesine ve depremzedelere yardımlar gönderilmiştir. Gerekli olursa yardım etme hususunda civar valiliklerden de yardım talebinde bulunulmuştur. Depremde haneleri yıkılan vatandaşların eşyaları da depremde göçük altında kalmıştır. Depremzedelerin ihtiyacı çok fazladır. Depremden sonra depremzedeler çadır ve kulübelerde iskân ettirilmişlerdir. Depremden etkilenen ahaliye gereken yardımlar toplanmıştır. Depremden sonra zahire fiyatlarının artması devlet tarafından yasaklanmıştır. İnsanların alım gücünü etkilememesi için tedbirler alınmıştır. Tamir edilmesi gereken binalar ve haneler devlet tarafından tespit edilmiştir. Depremden sonra Erzurum ahalisinden muhtaç durumda olan birçok kişi bulunmaktadır. Bu vatandaşlar devlet tarafından tespit edilmiş ve ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. Civar valiliklerden yardım talebinde bulunulmuştur.¹⁷⁴

Arif Paşa'nın yazdığına göre ise depremin 4. gününde şehirdeki hasar ve zayıyat şu şekildeydi: Tamamen yıkılan ev 1462, yarısı yıkılan ev 1200'ü geçerken üçte biri yıkılan ev 1300, oturulmayacak derecede harap hale gelen ev 1000'den fazla tamamıyla yıkılan dükkân 867, 26 cami ve mescit, 60 mektep ve medrese ile 62 han ve hamam ya tamamen ya da kısmen yıkılmıştır. Ayrıca askeri kıışlanın yanı sıra kalenin duvarları ve birçok burcu da yıkılan mekânlar arasındaydı. Aynı günkü rakamlara bakılırsa 320 ile 330 kişi vefat etmiş, bunların 72'si erkek, 80'i kadın ve 171'ide kız ve erkek çocuklarından oluşmaktadır. 180 vatandaş yaralı ve sakat olarak kurtulduğu bu depremde 10 kişinin akıbetinin ise ne olduğu tespit edilememiştir. Bu dönemde Erzurum Valisi ile aynı tarihte Babıali'ye bir yazı gönderen vilayet defterdarı Mehmet Şevket Efendi, depremde hayatını kaybedenlerin sayısını 500-600 kişi olarak

¹⁷² BOA, A.}MKT.UM., H.26.11. 1275, 355/43

¹⁷³ BOA, A.}MKT.MHM., H.29.12.1275, 161/ 14.

¹⁷⁴ BOA, A.}MKT.MHM., H.25.12.1275, 759/36.

belirtmiştir. Bir ay sonra Osmanlı basınında verilen tahkikat sonucu ise bu bilgiden farklıdır. Depremde 360 kişi hayatını kaybetmiş, 616 kişi yaralanmış ve 63 vatandaşla 16 asker enkaz altında kalmıştır. 2000 bina, 17 han, 6 cami, 5 hamam, 17 han, ve 3 büyük ambar tamamıyla yıkılmıştır. Kalan 6000 evden 4500' ü de oldukça tahrip olmuş durumdaydı. Vital Cuinet bu deprem sebebiyle 500 kişinin vefat ettiğini yazmıştır. Cevdet Küçük ise 1859 depremi sonrasında 600 vatandaşın vefat ettiğini belirtmiştir.¹⁷⁵

Erzurum vilayetinde depremde hasar gören Lala Mustafa Paşa Camii ve Rüştîye Mektebi'nin tamir ve yenileme işlemleri, 21 Ağustos 1859 senesinde ilkbahar mevsimine ertelenmiştir.¹⁷⁶ Erzurum'da meydana gelen deprem esnasında cami, mescit, medrese, han, hamam gibi yerlerin masrafları Maliye ve Evkaf hazinesi tarafından karşılanmıştır.¹⁷⁷

Erzurum'da birkaç defa meydana gelen depremde 50 haneden oluşan Künye karyesinin 30 hanesini zarar görmüştür. Ancak herhangi bir can kaybı olmamıştır. Deprem 1860 senesi ocak ayı içerisinde meydana gelmiştir. Künye karyesi Erzurum'a 4 saat mesafede bulunmaktadır. Aralıklarla depremin olduğu ifade edilmektedir. Bir günde 9 defa hafif şiddetli deprem meydana geldiği bilgisi mevcuttur. Künye karyesinden 15 hane civar köylere deprem sebebiyle dağılmıştır. Başka köylere de gitmelerine rağmen depremde 8 gün sonra yine deprem olduğu bilgisi edinilmektedir.

1860 senesinde bir defa Erzurum vilayetinde deprem meydana gelmiştir. Ancak herhangi bir can ve mal kaybı meydana gelmemiştir. Miriliva Mehmet Paşa tarafından gelen şukkada da bu bilgiler yer almaktadır. Anadolu Ordu-yı Hümayun Müşiri tarafından merkeze gönderilen yazışmalarda da bu durum ifade edilmektedir.¹⁷⁸ 24 Haziran 1860 senesinde, Serasker Paşa Hazretlerine yazılan yazıda Erzurum'daki depreme dair olan bilgiler padişaha arz edilmiştir. Bu yazıların tekrardan iade edildiği belirtilmiştir.¹⁷⁹

Kiğı kazası ile civar kasaba ve köylerde meydana gelen deprem nedeniyle 1865 senesi yedek bölüklerden alınacak vergiden vazgeçilmesi¹⁸⁰ veya indirimle gidilmesi

¹⁷⁵ Yapıcı, "Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zلزeler", 15-16.

¹⁷⁶ BOA, A.}MKT.MHM., H.22.02.1276, 366/86.

¹⁷⁷ BOA, A.}MKT.MHM., H.07.03.1276, 167/10.

¹⁷⁸ BOA, İ.DH., H.28.11.1276, 457/30327.

¹⁷⁹ BOA, A.}MKT.MHM., H.05.12.1276, 186/40.

¹⁸⁰ BOA, A.}MKT.MHM., H.21.06.1283, 366/29.

talebinde bulunulmuştur. Bu durum depremden sonra depremzedelerin ekonomik gücünün yerinde olmadığına kanıttır.¹⁸¹

12 Haziran 1866 senesinde Doğu Anadolu bölgesini etkileyen geniş çaplı bir deprem meydana gelmiştir. Bu deprem Erzurum'dan doğu-batı istikametinde şiddetli bir şekilde hissedilmiştir. Bazı bölgelerde ciddi yıkımlara neden olmuştur. Osmanlı arşiv belgelerine göre deprem Erzurum'un Kiğı ve Göynük kazalarında ayrıca Muş'un Varto civarında büyük tahribata yol açmış can kayıpları ve yaralanmalar yaşanmıştır. Fakat Erzincan, Oltu, ve Muş sancaklarında kayda değer bir hasarın olmadığı belirtilmektedir. Bu deprem Erzincan'da da hissedilmiş ancak ne insanlarda ne de binalarda herhangi bir kayıp yaşanmamıştır. Yaşanılan bu deprem Ordu-yı Hümayun Müşiri Kaymakamlığı tarafından rapor edilmiştir. Bölgede depremin merkez üstünün Erzurum olduğu belirtilmiş ancak sonraki yazışmalarda Muş ve Varto civarında merkez üssü olabileceğine dair bilgiler mevcuttur. Bu dönemde deprem mühendisliği alanında yeterli bilimsel çalışmaların olmaması sebebiyle depremin şiddeti ve merkez üssü hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bu deprem Erzincan, Kiğı, Varto ve Erzurum çevresinde önemli yıkımlara neden olmuştur. Ayrıca deprem Oltu ve Muş bölgelerinde de hissedilmiştir.

1 Ağustos 1866 senesinde Erzurum vilayetine gönderilen bir yazıda söz konusu depremin etkileri ayrıntıları ile belirtilmiştir. Yazıda Muş, Varto, Erzincan bölgelerinde bir deprem meydana geldiği bilhassa Muş'ta yaşanan depremin Varto kazasında yaklaşık 200 vatandaşın ölümüne neden olduğu belirtilmiştir. Ayrıca sivil halk bahçelere çıkarılmış ve askeri birlikler çadırlara taşınmıştır. Depremden etkilenen Erzincan ve diğer bölgelerle ilgili 4. Ordu-yı Hümayun Müşiri Kaymakamlığının raporu doğrultusunda gerekli idari işlemler uygulamaya konulmuş ve alınması gereken tedbirler merkezi yönetim tarafından ilgili makamlara gönderilmiştir. 21 Ocak 1867 senesinde saat 03.00 ve 03.30 sularında Erzincan ve Karahisar-ı Şarki sancaklarında Ayrıca Bayburt kasabasında art arda şiddetli depremler yaşanmıştır. Erzincan ve Karahisar-ı Şarki de 3, Bayburt'ta ise 2 defa deprem hissedilmiştir. Yaşanılan depremler vatandaşlar arasında korku ve paniğe yol açmıştır. Fakat meydana gelen bu depremlerden sonra can ve mal kaybının yaşanmadığı bilgisi resmi kayıtlarda yerini

¹⁸¹ BOA, A.}MKT.MHM., H.19. 05.1283, 363/70.

almıştır. Aynı gün içerisinde Erzurum'da büyük depremler yaşanmamıştır. Şehirde aralıklarla hafif şiddetli depremlerin hissedildiği bildirilmiştir.¹⁸² 1866 senesinde meydana gelen büyük depremden sonra Erzincan ve Erzurum çevresinde artçı sarsıntıların bir süre daha devam ettiğini göstermektedir. Fakat bu depremlerle alakalı bilgilere Osmanlı arşiv belgelerinde ya da dönemin gazetelerinde rastlanmamaktadır. 1866-1868 senelerinde Erzurum'da yaşanan ve hafif şiddetli olduğu anlaşılan depremlerin ardından yaklaşık 22 sene boyunca Erzincan'da yeni bir deprem kaydına rastlanmamaktadır. Fakat bu süre içerisinde çevre illerde sismik hareketlilik devam etmiştir. Örneğin 23 Temmuz 1868 Salı günü saat 01.30 sularında Erzurum'da hafif şiddetli bir deprem meydana gelmiş; bu deprem Erzurum'da yayımlanmakta olan Envar-ı Şarkîye gazetesinde kısa bir haber olarak yer almıştır.¹⁸³

20 Nisan 1868 senesine ait Osmanlı arşivinde yer alan bir belgede, Erzurum'da meydana gelen depremde memleketin harap olan mahallerinin inşa edilmesi için Erzurum'a özel bir memur gönderilmiştir. Erzurum şehri bu sayede imar edilmiştir. Depremde zarar gören Ulu Cami'nin onarımı yapılmıştır.

20 Ekim 1875 senesinde Erzurum vilayetinde deprem afeti yaşanmıştır. Bu deprem hakkında Erzurum İngiliz konsolosluğunda görevde bulunan Ermeni asıllı Zohrab tarafından bir yazı kaleme alınmıştır. Bu yazı Ararat'tan Esintiler adlı bir gazetede yayımlanmıştır. Zohrab'ın Erzurum depremleri hakkındaki birtakım yorum ve genellemelerini içeren bu yazı aynı zamanda 1875 Depremi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu yazıya bakıldığında:

“Erzurum'un yaklaşık otuz mil batısından başlayıp doğuya, İran'a uzanan yaklaşık otuz ila kırk mil genişliğinde bir bant oluşturan bölge, depremlere çok duyarlıdır ve bölgede eski zamanlardan beri şiddetli volkanik hareketlerin var olduğuna dair kanıtlar vardır. Erzurum'un yaklaşık dokuz mil kuzeybatısındaki Ilıca'da, güçlü bir şekilde demir empenye edilmiş birkaç kaplıca vardır. Erzurum ve çevresinde yaşayanlar yaz aylarında buraya gider. Erzurum'un on sekiz mil doğusundaki Hasankale'de sıcak kükürt kaynakları vardır. Diyadin yakınlarında, yaklaşık yüz on mil daha doğuda, sadece karbonatlı kireç yüklü kaynayan su kaynakları değil, aynı zamanda birçok yerde zemin yarılmış ve volkanik hareketle yükselmiştir ve anında yaşamı yok etmeye yetecek miktarda asit gazı çıkarır. Yazar, kısa bir gezinti sırasında bu şekilde öldürülen birçok kuş buldu. Bu nedenle

¹⁸² BOA,MVL, H.04.10.1283,1052/75.

¹⁸³ Altınova Şahin, “19. Yüzyıl Erzincan Depremleri Tarihsel Arka Plan ve Sonraki Süreç”, 41-48.

Erzurum sakinleri, her an faaliyete geçebilecek ve evlerini nahoş bir hızla yerle bir edebilecek bir mayınla yaşamaya alışmak zorunda. Erzurum'daki depremler genellikle Aralık ayı ortasından Ocak sonuna ve Mayıs ortasından Haziran sonuna kadar meydana gelmiştir. Erzurum'da oturduğumdan beri meydana gelen en şiddetli deprem 20 Ekim 1875 sabahıydı. O gün evlerimizin masif taş duvarları birdenbire sallanmaya başladı; bölmelerin ve tavanların ahşapları, fırtınadaki bir geminin çerçevesi gibi gıcırdadı, çatladı ve çatırdadı; toprak damlardan gelen yıkıntılar başımıza düşmeye başladı, ayaklarımızın altındaki zemin dans etti ve sıçradı ve herkes düşen kerestelerin ve yıkılan duvarların altına anında gömülme ihtimaliyle karşı karşıya kaldı. Her şeye rağmen ilk dürtü sokağa çıkmaktı. Bazıları oldukça şaşkın, odadan odaya koştu; diğerleri birkaç kez kilitledikleri kapılarını açmaya çalıştı. Anneler, insanüstü bir güçle bebeklerini ve çocuklarını yakaladılar ve güvenli bir yere doğru koşarken birbirlerine çarparak ve tökezleyerek uzun merdivenlerden aşağı uçtular. Büyük bir korku yaşamamıza rağmen, şehirde kimsenin öldüğüne dair bir şey duymadık . ”¹⁸⁴

Erzurum vilayetine bağlı Erzincan Sancağı dâhilinde Refahiye kazasının Kayı karyesinde deprem meydana gelmiştir. Deprem neticesinde Kayı karyesinin tamamına yakını yıkılmıştır. Kayı karyesi tayin olunacak yere yeniden inşa edilecektir. (22 Mart 1887)¹⁸⁵ Maliye Nezareti tarafından yeniden kurulacak olan Kayı karyesine Maliye Nezareti tarafından Meclis-i Mahsus Vükaleti kararıyla 55000 kuruş masraf ve tamirat ücreti ödenmiştir.¹⁸⁶

Erzincan 4. Ordu-yı Hümayun Müşiri Tahsin Paşa'nın 21 Haziran 1888 tarihli telgrafnamesinin suretinde, 21 Haziran 1888 senesinde Erzincan'da gayet şiddetli bir deprem meydana geldiği belirtilmiştir. Bu depremden sonra hafif şiddetli depremler de meydana gelmiştir. Askeri kışla ve hastane deprem neticesinde zarar görmüştür. Şehirdeki birçok bina ve hane bu depremde zarar görmüştür. Depremde 1 kişi vefat etmiş ve 3 kişi yaralanmıştır. Askeri kışlanın odalarındaki duvarlarda çatlaklar oluşmuştur. Erkan-ı Harbiye ve Hariciye Nezareti depremin verdiği zararı tespit etmek için bir komisyon teşkil etmiştir. Kışlanın tamiratının yapılması için devlet tarafından 25000 kuruş bütçe ayarlanmıştır. (22 Haziran 1888) ¹⁸⁷

¹⁸⁴ Küçükkuşurlu, “Görgü Tanıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum Depremleri”, 100-108.

¹⁸⁵ BOA.,MV.,H.11.08.1308,63/69

¹⁸⁶ BOA.,DH.MKT.,H.23.04.1308,1789/7.

¹⁸⁷ BOA.,Y.PRK.ASK.,H.20.10.1305,47/28.

Erzincan'da meydana gelen depremden sonra askeri daire zarar görmüştür. Askeriyeye ait binanın tamiri yapılacağından askeri bina boşaltılmış ve başka bir yere nakledilmiştir. (23 Ağustos 1888) ¹⁸⁸

Deprem ile alakalı ayrıntılı bilgilere 4. Ordu Müşiri Nusret Paşa tarafından 21 Haziran 1888 (Rumi 9 Haziran 1304) senesinde Mabeyn-i Hümayun Başkıtapesine, yani padişaha gönderilen telgraf bu olayla ilgili yapılan diğer resmi yazışmalardan ulaşılmaktadır. Nusret Paşa'nın 21 Haziran 1888 tarihli telgrafında şu ifadeler geçmektedir:

“Elyevm (Bugün) Erzincan'da gayet şiddetli bir zelzele-i dehşetnüma (dehşet verici deprem) vuku' buldu. Ara sıra hafifçe yine vuku' bulmaktadır. Evvelki hareket o kadar şiddetli idi ki ebniye-i mevcudedden (mevcut yapılardan) az çok hasar görmeyen yer yoktur. Kışla ve hastahane ebniyesi (binaları) biraz zedelenmiş olduğu gibi Nafiz Paşa hazretleri zamanında mebaliğ-i külliye (büyük miktarlar) sarfiyla vücuda getirilmiş olan dairei askeriye de (askerlik dairesi de) zaten ve esasen az zaman içinde haraba müsta'id (harap olabilecek) bir haldedir. Bu hareketten pek çok yerleri yarılarak elyevm (şimdi) tehlike ve muhataradan (korkudan) gayr-i salim (sağlıksız) bir heyet (durum) kesbetmiştir (almıştır). Zayıat ahaliden nüfusca bir kişinin telef ve üç kişinin mecruh (yaralı) olmasından ibarettir. Tali'-i şahane iktizası (sizin yüksek takdirleriniz gereği) olarak asâkir-i cenâb-ı mülûkâne (askerleriniz) birkaç gün evvelce çadıra çıkarılmış olduğundan askerden hamd olsun hiçbir güne (şekilde) zayıat olmadığı ma'ruzdur (arz olunur)

Depremle ilgili yapılan yazışmaların içeriğine bakıldığında askeri makamların hasar tespitine ilişkin farklı değerlendirmeler yer almaktadır. Makam-ı Askeri Mektubi kaleminden çıkan bu belgede bu deprem neticesinde bütün evlerin, askeri dairelerin ve kamu binalarının ağır hasar aldığı bu yapılarda ikamet etmenin çok zor olduğu belirtilmiştir. Fakat bu belgede ayrıca Nusret Paşa'nın telgrafında yer alan ifadelerin abartılı olabileceği ve bu sebeple telgrafta zikredilen hasarın gerçekten bu kadar büyük olup olmadığının 4. Ordu-yı Hümayun Müşiri Zeki Paşa tarafından araştırılmasının talep edildiği ifade edilmektedir.

1889 senesinin aralık ayına ait bir telgrafnamede, bir sene evvel 1888'de meydana gelen büyük depremden söz edilmektedir. Telgraf ve Posta Nezaretine gönderilen bu telgrafta, Erzincan telgrafhanesinin 1888 senesindeki deprem nedeniyle zarar gördüğü ve bu sebeple yeniden kagir olarak inşa edilmesi gerektiği bildirilmiştir.

¹⁸⁸ BOA., YPRK.ASK., H. 15.12.1305,49/42.

Zarar gören telgrafhanenin yeniden inşa edilmesi için 41800 kuruşluk bir bütçeye ihtiyaç duyulduğu beyan edilmiştir. Bu meblağın 1888 senesi bina tamirâtı tertibinden karşılanmasının uygun olacağı belirtilmiştir.¹⁸⁹

Erzincan sancağında 2 Haziran 1889 senesinde, pazar gecesi saat 03.00'te, ikisi hafif, biri şiddetli olmak üzere toplamda üç deprem meydana gelmiştir. Depremde askeriyeden ve halk da herhangi bir sakatlık ve zayıat meydana gelmemiştir. 4. Ordu-yı Hümayun Müşiri Celilesi tarafından yazılan telgrafnamede bu bilgilere yer almaktadır. (4 Haziran 1889)¹⁹⁰ Aynı bilgiler seraskerliğe yazılan telgrafnamede kayıtlıdır.¹⁹¹

28 Ekim 1890 senesi Erzincan'da orta şiddetli bir sarsıntı meydana gelmiştir. Fakat bu depremin Osmanlı arşiv belgelerinde yer alması depremin fiziksel etkilerinden ziyade dönemin siyasi ve toplumsal gelişmeleri ile ilişkilidir. Bilhassa Cami-i Kebir bir hocası Ahmet Efendi'nin hükümet karşıtı söylemleri ve bu söylemlerin ahali üzerindeki etkisi depremle ilgili belgelerde ön plana çıkmıştır.

4.Ordu-yı Hümayun Müşiri tarafından yazılan telgrafnamede, 28 Ekim 1890 senesi akşam saat 07.00 civarında Erzincan sancağında şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Bu depremden sonra sabaha kadar aralıklarla hafif şiddetli depremler meydana gelmiştir. Depremin olduğu günden sonra memurlar tayin edilmiş ve şehirde herhangi bir zayıatın olup olmadığını tespit etmek için vazifelendirilmiştir. Yaşanılan bu deprem afetinden sonra sonra herhangi bir can ve mal kaybı yaşanmamıştır. (28 Ekim 1890)¹⁹²

Doğal afetlerin Osmanlı taşrasında sadece fiziki yıkımlara değil, aynı zamanda idari ve siyasi krizlere de zemin hazırladığı görülmektedir. Deprem sonrası ahalinin sığındığı Cami-iKebir'de yaşanan hadiseler, bu kriz anlarının yerel iktidar mücadeleleri için nasıl bir fırsata dönüştürüldüğünün önemli bir örneğidir. Olayların merkezindeki Cami-i Kebir Hocası Ahmet Efendi'nin, afet sonrası beklenen manevi telkinler yerine Osmanlı yönetiminin eğitim (maarif) reformlarını eleştiren vaazlar vermesi, devletin merkezileşme ve modernleşme politikalarına yönelik taşradaki geleneksel tepkinin afet psikolojisi üzerinde dışavurumudur. Nitekim dönemin raporlarına göre Ahmet Efendi,

¹⁸⁹ Altınova Şahin, "19. Yüzyıl Erzincan Depremleri Tarihsel Arka Plan ve Sonraki Süreç", 41-48.

¹⁹⁰ BOA., Y..PRK.ASK, H.06.10.1306 , 55/47

¹⁹¹ BOA.,Y..PRK ASK., H. 04.10.1306, 55/47.

¹⁹² BOA., Y..PRK.ASK.,H.15.03.1308, 66/24.

bölgede eşzamanlı görülen kolera salgını ve depremi doğrudan bu reformlarla ilişkilendirerek devlete karşı bir muhalefet cephesi oluşturmaya çalışmıştır. Bu durum, yerel idare ile dini otoriteler arasında açık bir otorite kavgasına dönüşmüştür. Askeri ve mülki erkan (Zeki Paşa ve Mutasarrıf Şevki Bey), bölgedeki Ermeni komitecilik faaliyetlerinin ürettiği asayiş hassasiyetini de vurgulayarak, Ahmet Efendi'nin afet ortamını kışkırtıcılık için kullandığını ve görevden alınması gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Hatta resmi yazışmalarda Ahmet Efendi için “safdil” yakıştırması yapılmış ve onun provokasyonlara açık profili güvenlik bürokrasisi bağlamında bir zafiyet olarak sunulmuştur. Buna karşılık Ahmet Efendi, taşradaki yerel figürlerin sıklıkla başvurduğu doğrudan saraya (padişah'a) arz sunma stratejisini kullanarak krizin faturasını Mutasarrıf Şevki Bey'e kesmeye çalışmıştır. Onun vazifesinden azledilmemesi halinde bölgede büyük bir fitne çıkacağı tehdidinde bulunmuştur. Netice itibarıyla telgraf kayıtlarına yansıyan bu karşılıklı suçlamalar; 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında kriz anlarının, yerel yöneticiler ile ulema/eşraf arasındaki meşruiyet ve güç mücadelelerinin bir hesaplaşma zeminine dönüştüğünü açıkça ortaya koymaktadır.¹⁹³

Erzincan'da 28 Ekim 1890 senesinde gece vaktinde deprem meydana gelmiştir. Bu depremle ilgili telgraf Mabeyni Hümayun Başkitaletine yani doğrudan Sultan Abdülhamid Han'a gönderilmiştir. Bu telgraf Mutasarrıf Şevki Bey tarafından çekilmiştir. Deprem akşam saat 19.00'da başlamış ve 30 saniye sürmüştür. Deprem neticesinde herhangi bir can kaybı ya da yapı hasarı olmamıştır. Fakat deprem esnasında paniğe kapılan ahali Cami-i Kebir'de toplanmıştır. Burada caminin imamı olan Ahmet Efendi cemaate de hitap ederek hükümete karşı söylemlerde bulunduğu rapor edilmiştir. Ahmet Efendi bilhassa yollar ve ibtida-i mektepler üzerinden Osmanlı yönetimine eleştirilerde bulunmuştur. Ayrıca kendisinin Mutasarrıf Şevki Bey'in hızla Erzincan'dan çıkarılması için padişaha telgraf çekeceğini cemaate duyurmuş fakat cemaat bu söylemleri dikkate almamıştır. Telgrafta belirtildiğine göre 1886-1887 senelerinde Erzincan'da meydana gelen bir miktar hasara neden olan önceki depremde ahali tarafından ilahi bir mukadderat olarak yorumlanmış, Erzincan ahalisi tarafından sabır ve şükür ile karşılanmıştır. Bu hadise Erzincan'da meydana gelen depremlerin sadece fiziksel yıkım ile sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda siyasi ve toplumsal karışıklıklara

¹⁹³ Altınova Şahin, “19. Yüzyıl Erzincan Depremleri Tarihsel Arka Plan ve Sonraki Süreç”, 41-48.

neden olmuştur. Özellikle Cami-i Kebir gibi dini mekanlara vatandaşların sığınması ve sosyal hareketliliğin yoğunlaştığı alanlar olması bu tür afet anlarında siyasi propagandaların daha etkili olmasına sebep olmuştur. Bazen doğal afetler Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde merkezi yönetim ile yerel unsurlar arasında gerilimlere neden olmuş bazende doğal afetler ve olağanüstü durumlar vesilesiyle bu gibi durumların çıkmasına yol açmıştır. Mutasarrıf ile Ahmet Efendi arasındaki bu çekişme de bu duruma emsal teşkil etmiştir.

4. Ordu Müşiri Zeki Paşa imzalı başka bir arşiv belgesinde de gayet şiddetli bir deprem akşam saat 19.00'da meydana gelmiştir. Fecir vaktine kadar hafif artçı depremlerin devam ettiğini fakat herhangi bir can kaybı ya da ciddi maddi hasarın olmadığı belirtilmiştir. Depremden sonra, sabah saatlerinde vazifelendirilen memurlar tarafından tüm resmi ve askeri binalarda incelemeler yapılmıştır. Herhangi bir can kaybının yaşanmadığı ve bir yıkım ya da tehlikeli bir durum olmadığı tespit edilmiştir. Ancak hafif şiddetli depremlerin ara sıra devam ettiği de rapor olarak kaydedilmiştir.

24 Kasım 1890 senesinde Erzincan'da deprem meydana gelmiştir. Bu deprem ile ilgili bilgi Osmanlı arşiv kayıtlarında yerini almıştır. Ancak bu deprem basına yansımıştır. The Levant Herald gazetesinde yayınlanan habere göre Erzincan'a bağlı iki köyde tüm evlerin ciddi zarar gördüğü ifade edilmiş ancak detaylı bilgi verilmemiştir. Bir hafta sonra 1 Aralık 1890 tarihli aynı gazetede Erzurum'da bir, Erzincan'da birkaç şiddetli sarsıntının hissedildiği haberi yer almıştır. Bu depremlerle ilgili afet yönetimi yiyecek yardımı, çadır tedariği yada yardım kampanyaları gibi hususlara ilişkin bilgiler ne arşiv kayıtlarında ne dönemin basınında yer almamıştır. Bunun sebebi depremlerin hafif şiddetli olması ve ciddi yıkıma ya da can kaybına yol açmamış olmasıdır. Ayrıca Osmanlı Devleti aynı dönemde meydana gelen büyük ölçekli depremlerin ardından yardım faaliyetlerine öncelik vermiş ve geniş çaplı organizasyonlar tertip etmiştir.¹⁹⁴

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında telgraf ağının yaygınlaşması, taşradaki en ufak sismik hareketliliğin dahi merkeze anında ve dakikası dakikasına raporlanmasını sağlamıştır. Nitekim 5 Ağustos 1894 (saat 06.45) ve¹⁹⁵ 20 Ağustos 1897 (saat 03.20) tarihlerinde Erzurum'da meydana gelen, ve herhangi bir can veya mal

¹⁹⁴ Altınova Şahin, "19. Yüzyıl Erzincan Depremleri Tarihsel Arka Plan ve Sonraki Süreç", 41-48.

¹⁹⁵ BOA, Y.A...HUS, H.02. 02.1312, 305/25.

kaybına yol açmayan hafif şiddetli sarsıntılar anında Sadaret makamının bilgisine sunulmuştur¹⁹⁶

Benzer şekilde, 8 Kasım 1901 gecesi (saat 12.55) meydana gelen şiddetli sarsıntı ile hemen on dakika sonrasındaki artçı deprem de valilik tarafından vakit kaybetmeden merkeze bildirilmiştir.¹⁹⁷ Hasarsız atlatılan bu afetlere dair yürütülen rutin ve detaylı yazışmalar, merkezî idarenin taşra üzerindeki anlık bilgi ağının ve haberleşme kapasitesinin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Erzurum'da meydana gelen depremden sonra cami, mescit ve medreselerin hasar durumu hakkında 25 Kasım 1901 tarihli raporda; Erzurum'da bulunan 41 cami-i şerifin 17 tanesinin tamire muhtaç olup harap durumda olduğu ifade edilmektedir. 7 cami-i şerifin de yenilenmeye ihtiyacı vardır. 9 medrese ve 3 mescidin harap halde olduğu, tamirata ve inşaata ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Harap olan bu yerlerin tamiri için 14000 liraya ihtiyaç duyulduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁹⁸

23 Şubat 1902 senesinde yazılan bir telgrafnamede Erzurum ve civarında meydana gelen depremin hasarının Ermeni lisanında haftalık olarak çıkmakta olan bir gazetede yazıldığı kadar büyük olmadığı kayıtlarda belirtilmektedir.¹⁹⁹

8 Mart 1902 senesinde, Avadapor adlı Ermenice haftalık gazetenin Erzurum depremiyle ilgili haberlerin asılsız olduğu belirtilmektedir. Avadapor gazetesinde yer alan habere göre Erzurum'da meydana gelen hasarın maddi değerinin 1090000 lira civarında olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu kadar maddi hasarın meydana gelmediği ve haberin doğru olmadığı, 4. Ordu-yı Hümayun Müşiret-i Celilesinde belirtilmiştir. Erzurum Vilayetinden alınan telgrafnamede bu durum belirtilmiştir. Depremin ardından Erzurum vilayetinde 10 gün tatil kararı alındığı bilgisinde yer verilmiştir.²⁰⁰

Erzurum eyaletine bağlı idari birim arasında 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında yoğunlukla deprem afeti bilhassa Erzurum ve Erzincan çevresinde meydana geldiği tespit edilmiştir. Depremlerde devletin izlediği yol, imparatorluğun taşra idaresindeki sevk ve idare kapasitesini anlamak için önemli veriler sunmaktadır. Arşiv kayıtlarına

¹⁹⁶ BOA, Y..PRK.PT., H.18.12. 1314, 12/168.

¹⁹⁷ BOA, Y...PRK.UM., H.26.07.1319, 56/130.

¹⁹⁸ BOA, DH.MKT., H.05.09.1319, 2569/57.

¹⁹⁹ BOA, DH.ŞFR., H.12.10.1317, 277/116.

²⁰⁰ BOA, DH.MKT., H.28.11.1319, 2596/73.

yansıyan deprem hadiseleri, doğal afetlerin yalnızca jeolojik bir hadise olmanın ötesine geçerek idari, sosyo-ekonomik ve politik bir kriz yönetimi pratiği halini aldığını göstermektedir. Toplumda depremlerin ilahi bir ceza ya da dünyanın bir hayvanın sırtındaki hareketlerinden kaynaklandığına dair geleneksel inançlar yaygınken²⁰¹, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde meselenin Karl Kreil'in 1843 yılındaki sismolojik çalışmaları gibi uluslararası bilimsel gözlemlerin de dâhil olduğu daha modern bir çerçeveye oturduğu anlaşılmaktadır. Avrupada'daki bilimsel verilerden Osmanlı merkezi iktidarının da etkilendiği ve bu alanda gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde afet anlarında sivil idarecilerle birlikte merkezi Erzincan olan. 4. Ordu'nun arama-kurtarma ve iskan faaliyetlerinde aktif rol üstlenmesi, devletin kriz politikasının ana hatlarını belirlemiştir. Nitekim 1857 Kabur karyesindeki hasar tespitinde atlı birliklerin kullanılması veya 1859'da askeriye ait çadırların sivil halka dağıtılması bu sivil-asker işbirliğinin somut bir göstergesidir.²⁰² Aynı süreçte barınma işlerini aksatan Askeri Depo Memuru Ali Efendi'nin "fermason" ve "din ve imanı kıt" gibi ağır ithamlarla anında görevden el çektirilmesi, kriz anlarındaki bürokratik denetimin tavizsiz bir şekilde uygulandığına iyi bir örnektir.²⁰³ Bölgedeki sismik hareketliliğin mevsimsel ve ekonomik zorluklarla çakışması ise tahribatın boyutlarını derinleştirmiştir. 1804 Erzurum depreminin ağır kış şartları ve kıtlık dönemine denk gelmesi gıda tedarik zincirini durma noktasına getirmiş; idareyi başta avâriz vergileri olmak üzere mali düzenlemelere gitmek zorunda bırakmıştır.²⁰⁴ Yıkımın yol açtığı barınma problemi yüzünden ahali Muş, Kars, Oltu ve Bayezid gibi çevre sancaklara göç etmek durumunda kalmış, bu da bölgenin demografik dengelerini kısmen değiştirmiştir. Devlet bu sosyal çöküntünün önüne geçebilmek için bizzat padişahın emriyle ülke çapında iane kampanyaları başlatmış, Trabzon gibi komşu vilayetleri de bu bölgesel dayanışma sürecine dâhil edilmiştir.

Öte yandan, yaşanan bu olağanüstü haller taşrada merkezi yönetim ile yerel idareciler arasında bir meşruiyet ve otorite mücadelesine de zemin hazırlamıştır. 1890 Erzincan depremi sonrasında Cami-i Kebir Hocası Ahmet Efendi'nin, yaşanan sarsıntıyı

²⁰¹ Tatar, Baytimur, "1789-1808 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Depremler ve Meteorolojik Afetler", 505-518.

²⁰² BOA, *İ.DH.*, H.26.09.1273 , 378/24957.

²⁰³ Tozlu, " Erzurum Depremleri (1850-1900) ", 120-121.

²⁰⁴ Küçüküçürlü, "Görgü Tanıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum Depremleri", 100-108.

ve kolera salgını devlet in maarif reformlarına bağlayarak cemaate hükümet karşıtı konuşmalar yapması dikkate değer bir hadisedir. Afetin yol açtığı toplumsal kaygının, Mutasarrıf Şevki Bey şahsında resmi makamlara karşı bir kışkırtma aracı olarak kullanılması, merkezileşme adımlarına karşı taşradaki muhafazakâr direncin buhran anlarında nasıl harekete geçtiğini göstermektedir. Ancak imparatorluğun bu tür yerel gerilimleri ve krizleri yönetme becerisi, 19. yüzyılın son çeyreğinde telgraf ağının yaygınlaşmasıyla birlikte ciddi bir ivme kazanmıştır. 1888, 1894, 1897 ve 1901 yıllarında meydana gelen ve ciddi bir hasara yol açmayan ufak sarsıntıların bile dakikalar içinde Sadaret ve Mabeyn'e iletilmesi, merkezin taşradaki haberleşme ve istihbarat ağının ne derece sıkı tuttuğunun kanıtıdır. Üstelik 1902 depreminde Ermenice yayın yapan Avadapor gazetesinin ortaya attığı abartılı yıkım haberlerinin, askeri ve sivil idarenin ortaklaşa yürüttüğü telgraf yazışmalarıyla anında yalanlanması, kriz süreçlerinde sadece fiziksel enkazla değil, kamuoyunu yönlendiren asılsız haberler ve algı operasyonlarıyla da kurumsal bir mücadele yürütüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır.²⁰⁵

1.2. Kolera Salgını

İnsanlık tarihinin en büyük afetlerinden birisi de bulaşıcı hastalıklardır. Herhangi bir mikroorganizmanın insan vücuduna girmesi ve burada yerleşip çoğalmasına bulaşma, bunun neticesinde ortaya çıkan hastalığa da bulaşıcı salgın ismi verilmektedir. Küçük canlılar olarak kabul edilen bu mikroorganizmaların neden oldukları bulaşıcı hastalıklar tarih boyunca insanların kitleler halinde hayatlarını kaybetmesine ve büyük acılara neden olmuştur. Toplumlara sosyal, ekonomik ve kültürel hayatını da derinden etkilemiştir.

Sanayi İnkılabı ile birlikte buharlı gemilerin kullanılması, demir yollarının toplum hayatına girmesi ve ulaşımın daha kolay hale gelmesi neticesinde insan hareketliliği büyük oranda artmıştır. Ayrıca 1869 senesinde Süveyş Kanalı'nın açılması ile birlikte uluslararası ticaretin genişlemesi, hac seyahatlerinin artış göstermesi Avrupa kıtasından Amerika'ya göçlerin başlaması gibi sebeplerden dolayı salgın hastalıklar bir yerden başka bir yere taşınmasın da artış görülmüş ve geniş bölgeleri etkisi altına almıştır. Bu durum ise salgın hastalıklara karşı uluslararası işbirliğini mecburi bir

²⁰⁵ Altınova Şahin, "19. Yüzyıl Erzincan Depremleri Tarihsel Arka Plan ve Sonraki Süreç", 41-48.

duruma getirmiştir. Nitekim 1851 senesinde Paris Sağlık Konferansı ile ilk adım atılmıştır. Salgın hastalıklara karşı uluslararası birliktelik mesaisinin geliştirilmesi maksadıyla düzenli olarak toplantılar ve konferanslar düzenlenmiştir. Yapılan bu iş birliği neticesinde lağım sistemleri düzenlenmiş ve temiz içme suyu sağlanması gibi bazı tedbirler alınmıştır. Halk sağlığı yönünde olumlu uygulamalara gidilmesine rağmen salgın hastalıklar kontrol altına alınamamıştır. Osmanlı arşiv kayıtlarında kolera hastalığı²⁰⁶ “kolera illeti”²⁰⁷, “kolera illeti adiyye”, “illeti mahuf” ve bazen de “salgın hastalık” anlamına gelen “illet-i sariyye” şeklinde tanımlanmıştır.

Kolera “vibriyo cholerae” adında bir bakterinin neden olduğu bir bağırsak enfeksiyonudur. Kolera hastalığı ince bağırsaklara tutunarak ishal, karın ağrısı, şişlik ve kusma belirtilerine neden olmaktadır. Aşırı tuz ve su kaybı meydana getirmektedir. Deride kuruma ve vücut ısını düşürmektedir. Bundan dolayı kolera hastalığı saatler içerisinde ölüme neden olabilmektedir.²⁰⁸ Eğer hastaya kısa süre içerisinde müdahale edilmediği takdirde öldürücü olabilen bir enfeksiyon hastalığıdır.²⁰⁹

Kirli su ile temas içerisinde olmak yada mikrobun bulaştığı gıda maddelerini yemek, hastalığın insanlara bulaşmasına neden olur. Lağım sularının içme suyuna karışması sonucu hastalık, salgın halini alır ve birçok insanın ölümüne sebep olur. Ayrıca sineklerin mikrop üzerine konması ve bunu besin maddelerine bulaştırması da kolera hastalığının yayılma yollarından biridir.²¹⁰ Hastalık bilhassa yoksul kesimlerde havasız, bakımsız, nemli, ve pislik içerisindeki mekanlarda kendine uygun ortam bulabilmektedir.²¹¹

Genç nüfus kaybı kolera hastalığının halk üzerindeki etkilerinden biridir. Kolera hastalığına en fazla 20-30 yaş en az da 1-15 yaş grubu yakalanmıştır.²¹² Hastalık en fazla yaz ve sonbahar mevsimlerinde görülmektedir. Ancak kolera mikrobunu bu hastalığa yakalanmış kişilerden çeşitli yollar ile içme suyuna karıştığı durumlarda senenin

²⁰⁶ Subaşı, “Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını”, 248-255.

²⁰⁷ BOA, *İ.DH*, H. 10.11.1263, 158/8232.

²⁰⁸ Subaşı, “Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını”, 248-255.

²⁰⁹ Yıldız, “19. Yüzyılda Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri)”, 18.

²¹⁰ Yücel, “Malatya Sancağında Kolera Salgını (1892-1896)”, 6.

²¹¹ Bilirli, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Bir Salgın ve Alınan Önlemler: Çanakkale Çatalçam Köyü”, 1967.

²¹² Maral, “1893-1894 Yılları Arasında Sinop’ta Kolera Salgını ve Osmanlı Devletinde Koleraya Karşı Alınan Tedbirler”, 28-29.

herhangi bir ayında da kolera hastalığı görülebilir. Kolera mikrobu ağız yoluyla vücuda girmesi sonucu 3-4 saat ile 5 gün arasında değişen ve genellikle 3 gün olan bir kuluçka süresi ile başlar ve kuluçka süresi değişkenlik gösterebilmektedir. Bu sürenin değişken olması salgını şiddetli, orta ve hafif derecede olmak üzere üç şekilde insanları etkilemesinden kaynaklanmaktadır.²¹³

Kolera salgını nüfus kaybına neden olmuş ve üretim ve ticaret hayatını da aksatmıştır. Salgın sırasında karantina ve kordonlar uygulanmıştır. İnsanların evine kapanıp çalışmaması ticareti durma noktasına getirmiş ve hayat pahalılığına neden olmuştur. Üretim yapılamaması işlere durgunluk getirmiştir. Bu nedenle insanlar yaşadıkları yerleri terk etme mecburiyetinde kalmışlardır. Salgınlar nedeniyle yaşanan ölümler iş gücünün azalmasına da yol açmıştır. Bu durumda arz-talep dengesinin bozulmasına, kıtlığa ve karaborsacılığa neden olmuştur. Kıtlık dönemlerinde insanlar yetersiz beslenmekte ve vücut dirençleri düşmektedir. Vücut dirençlerinin düşmesi hastalıklara karşı savunmasız duruma gelmelerine neden olmuştur.²¹⁴

Hastalığın etkeni olan kolera virüsü (vibrio cholerea) 1884 senesinde Robert Koch tarafından keşfedilmiştir.²¹⁵ Mısır'da koleranın etkeni bulunduğundan sonra pek çok bilim insanının çabaları sonunda ölü mikropalarda tesirli aşılar yapılmıştır. Ancak 1902 senesinde kolera aşısı Japonya'da uygulanmış ve bundan sonra yaygınlaşmıştır.²¹⁶ Koleranın oluşumuna bakıldığında bu hastalık sadece insanlarda görülmüştür.²¹⁷ Çeşitli yollarla yayılabilen “vibrio cholera”, düşük sıcaklıklarda yaşayabildiği gibi, ılık ve nemli ortamları daha çok sever ve bu şartlarda kolayca çoğalır.²¹⁸ Bulaştığı kişiyi hasta eden bu mikrop güneşe, ısıya ve dezenfeksiyona karşı direnci gayet azdır. Suda, çamurda, ıslak çamaşırlarda, dışkıda ve nemli besinlerde uzun süre yaşayabilmektedir. Kolera salgını bir hastalık olup sıcak aylarda daha fazla yaşayabilmektedir. Bu hastalığın bulaşmasındaki temel etkenlerden biri bozuk kanalizasyon sistemlerinden

²¹³ Kumaş, “Bursa’da Kolera Salgını ve Ardından Karantina Önlemleri (1890-1895)”, 214-215.

²¹⁴ Maral, “1893-1894 Yılları Arasında Sinop’ta Kolera Salgını ve Osmanlı Devletinde Koleraya Karşı Alınan Tedbirler”, 28-29.

²¹⁵ Subaşı, “Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını”, 248-255.

²¹⁶ Mehmet Ak, “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/17,(2021), 264-265.

²¹⁷ Seda Şahin, “Sivas Vilayetinde Kolera Salgını (1893-1896)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü, 2019), 6.

²¹⁸ Mesut Ayar, “Osmanlı Devletinde Kolera Salgını:İstanbul Örneği (1892-1895)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005),3.

içme su kuyularına sızan kirli su kaynaklarıdır. Bilhassa hapishane, kışla, hastane ve okul gibi mekânlarda hastalık salgına dönüşmektedir. Hastalığın yayılmasındaki bir diğer unsur ise “vibrio cholerea” ait virüsü taşıyan insanlar ve hastalığa yakalanıp sonra hastalığı atlatan taşıyıcılardır. Vücuttan atılan virüs pişmeden yenilen gıda maddelerine, içme sularına bu şekilde gıda maddelerini tüketenlere kolera virüsü bulaşmaktadır. Yemek gereçlerinin ortak olarak kullanılması ve virüsün sirayet ettiği eşyalara temas edilmesi neticesinde hastalığın bulaştığı görülmüştür.

Kolera hastalığı Osmanlı Devleti’nde ilk olarak 1822 senesinde görülmüştür. 1831 senesinde ise ilk defa salgın bir hastalık haline dönüşmüştür. Kolera hastalığı Basra Körfezinden başlayarak Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine oradan da İstanbul’a ulaşmıştır. Kolera salgının kökeni Hindistan’da Aşağı Bengal deltası üzerinde bulunan Ganj ile Brahmaputra nehirleri arasındaki bölgede, Hindistan’da 1768 senesinden itibaren kolera’nın varlığı bilinmektedir. Kolera hastalığı lokal olarak her mevsim kendini göstermiş ve insanların ölümüne sebep olmuştur. Hindistan kaynaklı salgın, “Asiatic Cholerae” olarak isimlendirilmiştir. Bu hastalık ticari vasıtalarla yayılmış ve dünyada büyük tahribata neden olmuştur. “Cholerae Europa” ismi ile nitelendirilen türü ise daha çok yaz ve sonbahar mevsiminde Avrupa’da görülmüştür.²¹⁹

1817’de Hindistan’da ortaya çıkan kolera hastalığı, salgın şeklini almış ve 19. yüzyılın ortalarına doğru üç ana yoldan batıya ulaşmıştır. Birincisi; Hindistan’dan başlayıp Afganistan, İran, Hazar Denizi sahilleriyle Rusya’ya ve Karadeniz kıyılarına ulaşan karayolu; ikincisi Hindistan’dan Umman Denizi, Basra Körfezi sahillerinden içeriye Bağdat ve çevresinden geçen deniz ve karayolları; üçüncüsü ise Hindistan’dan Kızıldeniz boyunca Cidde ve İskenderiye gibi limanlara uğrayan deniz yolu aracılığıyla kolera salgını yayılmıştır.²²⁰

Kolera virüsünün Hindistan’dan dünyaya yayılması İngilizler aracılığıyla olmuştur. İngiltere, Hindistan’ı kontrol altına alabilmek için savaflara girişmiştir. Giriştiği savaflar neticesinde bu virüs İngiliz askerine bulaşmıştır. İngiliz askerleri de dünyanın her yerine kolera virüsünü götürmüşlerdir. Örneğin 1816 ve 1818 Afganistan ve Nepal, 1820 ve 1822’de Seylan, Endonezya, Çin ve Japonya’ya oradan da 1830

²¹⁹ Subaşı, “Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını”, 248-255.

²²⁰ Kübra Koyuncu, “Avrupa Devletleri ve Sömürgelerinde Meydana Gelen Kolera Salgınının Osmanlı Basını ve Arşiv Belgelerine Yansıması (1884-1885)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 15-16.

senesinin başlarında ise Avrupa'ya ulaşmıştır. Kolera hastalığı uzun bir süre endemik olarak görülmüştür. Savaşlar, yeni araçların gelişmesi ve insan hareketliliğinin artması neticesinde kolera hastalığı Hindistan dışına çıkmıştır. Kolera hastalığı Asya, Afrika, Amerika ve Avrupa gibi dünyanın birçok yerinde büyük salgınlara neden olmuştur. Osmanlı Devleti coğrafi konumu itibariyle kıtaları birbirine bağlayan deniz ve kara ticaret yollarının kesiştiği önemli bir geçiş noktasında bulunmaktaydı. Hastalığın Osmanlı coğrafyasına ulaşması zor olmamıştır. Kutsal toprakların Osmanlı coğrafyası içerisinde yer alması hac ibadetini yerine getirmek isteyen hacıların bu bölgeye gelmesi, deniz yolu ulaşımının ve uluslararası ticaretin ilişkilerinin gelişmesi ve çeşitli nedenlerden kolera salgını Osmanlı coğrafyası ile tanışmıştır. Kolera salgını kısa süre içerisinde Osmanlı coğrafyasında etkisini göstermiş ve çok sayıda insan kaybına neden olmuştur. Medine ve Cidde'de 30000 insan kolera hastalığından dolayı hayatını kaybetmiştir.

Osmanlı yönetimi kolera salgınından daha fazla yayılmasını engellemek için birçok tedbir almıştır. Ancak yine de bunda başarılı olamamıştır. Kolera salgını İstanbul'a kadar ulaşmıştır. 1831 senesinde Odesa'dan İstanbul'a gelen bir gemide kolera virüsü şehre taşınmıştır. Kısa bir süre sonra da salgına dönüşmüştür. Bunun üzerine Babıali ivedi bir şekilde İstanbul boğazında karantina uygulamasına başlamıştır. Öncelikli olarak idarecileri bilgilendirmek amacıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından devlet büyüklerine, sivil ve askeri vazifelilere ve mahalle muhtarlarına dağıtılmıştır.²²¹

Osmanlı Devletinde düzenli karantina uygulaması daha sistemli bir şekilde Çanakkale'de başladı ²²² ve ilk tahaffuzhanede Çanakkale'de kurulmuştur.²²³ “Karantina” terimi yolcuların gözetiminde tutulması anlamına gelmekte ve “usul-ü tahaffuz” olarak da bu terim kullanılmaktadır.²²⁴

²²¹ “Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını ”, 248-255.

²²² Sarıyıldız, “Karantina”, 464.

²²³ Subaşı, Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını , 248-255.

²²⁴ Raziye Şevval, Fulya Feyiz, “Osmanlı Arşiv Kayıtları Işığında Kayseri’de Kolera 1893-1896”, *İçtimayı Hayat Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, (2021),24-26.

19. yüzyıl boyunca devam eden kolera salgını için Osmanlı Devleti'ne karadan ve denizden giriş yapanları kontrol altına almak ve salgının yayılmasını önlemek amacıyla 1839 senesinde karantina teşkilatı kurulmuştur.²²⁵

Osmanlı coğrafyasında ikinci kolera salgını, ilkinden 16 sene sonra 1847 senesinde ortaya çıkmıştır. İkinci kolera hastalığı İran üzerinden Tiflis, Gürcistan, Kerç, Taygan ve daha sonra Erzurum ve Trabzon'a oradan da İstanbul'a ulaşmıştır. Kırım Savaşı nedeniyle Kars'a kadar salgın etki alanınıda genişletmiştir. Osmanlı coğrafyasını etkileyen üçüncü büyük kolera salgını 1854 senesinde Fransa üzerinden gelmiştir. Dördüncü büyük salgın ise 1865 senesinde ortaya çıkan kolera salgını izlemiştir. 1865 senesinde ortaya çıkan salgın yine Hindistan'dan kaynaklanmıştır. Salgın deniz yolu ile Hicaz ve Mısır'a oradan bütün Avrupa'ya yayılmıştır. 1865 senesinde Hicaz'da takriben 30000 kişi salgından dolayı hayatını kaybetmiştir.²²⁶

Avrupa'da büyük tahribata ve can kaybına sebep olan kolera hastalığına karşı birlikte çözüm bulmak için 1866 senesinde İstanbul'da uluslararası bir sağlık konferansı tertip edilmiştir. Konferans 13 Şubat 1866 senesinde Fuat Paşa tarafından yapılan açılış konuşması ile başlamıştır. Bu konferans'a Belçika, Avusturya, Fransa, Danimarka, Britanya, Yunanistan, İran, Hollanda, Prusya, Portekiz, Rusya ve İsviçre'den temsilciler iştirak etmiştir. Konferansa katılan temsilciler arasında salgının nereden ve nasıl dünyaya yayıldığı hakkında fikir birliği olmamıştır. Bazı temsilciler salgının Hindistan'dan dünyaya yayıldığını Hindistan'da yeterli tedbirlerin alınmadığını ileri sürmüşlerdir. Ancak İngiliz delege gösterilen delillere rağmen bu görüşü reddetmiştir. Salgının yöresel karakteristik özelliğe sahip olduğunu savunmuştur. Delegeleler salgının nereden kaynaklandığı konusunda fikir ayrılığına varırken hastalığın yayılma sebebini hac ibadeti vazifesini yerine getirip memleketlerine dönen hacılar vasıtasıyla yayıldığı konusunda hem fikir olmuşlardır. Salgının başka yerlere yayılmasını engellemek için Hicaz bölgesinde karantina istasyonlarının kurulması ve bölgede koruyucu önlemlerin alınmasını Osmanlı yönetiminden talep edilmiştir. Bu konferansta alınan kararlar neticesinde Babiali tarafından bir kolera nizamnamesi hazırlanmıştır. Kolera

²²⁵ Gülcan Aras, "Hintli Hacılar Arasında Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler ", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020),17.

²²⁶ Subaşı, "Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını ", 248-255.

nizamnamesine göre hastalıkların bulaşmasına ve salgın haline gelmesinin önüne geçmek için yolcu ve eşyalar karantinaya tabi tutulmuştur.²²⁷

Sağlık alanında yenilikler yapılmıştır ve bu yenilikleri uygulayabilmek için dini kaynaklarda delil olarak gösterilmiş ve bu duruma destek olunmuştur. Örnek olarak bu dönemde şeyhülislamlık vazifesinde bulunan Mekkizade Asım Efendi, karantina usulünün İslamiyet'e uygun olduğu yönünde fetva vermiştir. Şeyhülislamın verdiği fetva Takvim-i Vekayi vasıtası ile halka beyan edilmiştir. Karantina uygulaması Osmanlı Devleti toplumuna resmen beyan edilmiştir. Bu dönemde salgın hastalıklara karşı mevlid-i şerif okutulmuş, toplu dualar edilerek Allahu Teâla'dan yardım istenmiştir. Hatta manevi yönü ağır basan 2. Abdülhamit Han saltanatı döneminde Yıldız Sarayı'nda dua heyeti teşkil ettirmiştir. İstanbul'un önde gelen ulemasının katılımıyla sarayda hatim duaları edilmiş ve temennilerde bulunulmuştur.²²⁸

1893-1894 senelerinde ortaya çıkan kolera salgınına karşı ne gibi tedbirler alınması hususunda Avrupa'daki gelişmeleri de Osmanlı Devleti yakinen takip etmiştir. Avrupa'dan Fransız Chantemesse, Nicolle, Margeri, Karlinski gibi alanında uzman doktorları İstanbul'a getirmiştir. Avusturyalı Karlinski bu sayılan bilim adamlarına nispetle daha sıradan konumu olmuştur. En son gelen Emmerich ise bir diğerlerine nazaran çok daha kısa zaman bulunduğu İstanbul'da kayda değer çalışmalar yaparak takdir görmüştür. Avrupalı doktorların kolera ile ilgili fikirleri ve şehirdeki hastalığın söndürülmesi için gerekli gördükleri tedbirler başka bir yönden İstanbul'un modernleşmesinde de oldukça etkili ve önemli bir örnek teşkil etmiştir. Geliştirilen tedbirlerin odağında genellikle altyapı sorunları ile topluma ait sıhhi olmayan yanlış uygulama ve alışkanlıkların değiştirilmesi çabaları yer almıştır. Salgının başlamasından birkaç hafta sonra dünya çapında bir bilim adamı olan Pastör'den şehirdeki salgının yok edilmesi için öneriler rica edilmiş ve yardım istenmiştir. Bunun üzerine Pastör'ün vazifelendirdiği iki doktor bir rapor hazırlayıp bunu Osmanlı'nın Paris Sefareti vasıtasıyla İstanbul'a gönderdiler. Bu rapor doğruca Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonuna havale edilmiştir. Salgının şehirde yayılmasından sonra 8 Eylül 1893'te Pastör'ün kendisi yardımcılarından Doktor Chantemesse'yi İstanbul'a gönderdi. İstanbul'da

²²⁷ Esat Aktaş, "Çorum Sancağında Salgın Hastalıklar (1894-1914) ", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 21/2(2021):216.

²²⁸ Şevval, Feyiz, "Osmanlı Arşiv Kayıtları Işığında Kayseri'de Kolera 1893-1896", 24-26.

bulunması ihtimali ile gereken alet edevat ve ilaçlar Paris Sefareti aracılığıyla satın alınıp İstanbul'a gönderilmiştir.²²⁹

Karantinanın uygulandığı yerlere “tahaffuzhane” ismi verilmiştir. Tahaffuz haneler salgın hastalıklara karşı inşa edilen geçici veya daha uzun süreli sağlık hizmetlerinin verildiği merkez konumundadır. Tahaffuzhanelerde İnsanlar bir takım sağlık kontrollerinden geçmekteydi. Hastalık şüphelisi bulunanlar, sağlıklı kişilerden ayrılmakta ve hem kendi sağlığı hem de hastalığın başkalarına sirayet etmemesi için tedavi altına alınılmaktaydılar.²³⁰

Erzurum vilayetinde ortaya çıkan kolera salgınına bakıldığında:

1847 senesinde Erzurum vilayetinde kolera salgını; 1847-1848 kolera hastalığını İran coğrafyasında görülmüş ve bu coğrafyada büyük bir yıkıma sebep olmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin doğu sınırları için tehdit teşkil etmiştir. Salgın Basra Körfezi üzerinden Bağdat yolu ile Anadolu ve Akdeniz sahillerine kadar ulaşmıştır. Erzurum ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı hastalık tehdidini çok fazla hissetmiştir. 1843 senesinde kolera hastalığının Erzurum'da görüldüğü tespit edilmiştir. Erzurum'da 1846 senesinden itibaren hastalığın seyrine bakıldığında yerleşik olan ve bilhassa ticaret üzerinde etkili olabilecek herhangi bir gelişmeyi özellikle rapor eden Fransız ve İngiliz konsoloslukların yazışmalarında 1846 senesinde hastalık ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Konsoloslukların verdiği bilgilere bakıldığında salgının İran'daki seyri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Örneğin Erzurum İngiltere Konsolosu J. Brant'ın 10 Aralık 1846 senesindeki raporunda salgının Hoy, Urmiye ve Tebriz'de ortaya çıktığı bilgisi yer almaktadır. Bu şehirlerde büyük bir tahribe neden olduğunu yazmasına rağmen Osmanlı coğrafyasına doğru ilerleme olmadığını ifade etmiştir. Yalnız Tiflis istikametinde ilerlediğini belirtmektedir. Oysaki 1847 senesinin Ocak ayında Erzurum'dan gönderilen bir belgeye göre hastalık Erzurum'a sirayet etmiş ve vatandaşlar arasında endişeye sebebiyet vermiştir. Rapora göre hastalığın şehre nasıl ulaştığına dair bilgiye ulaşılmamakta ve hastalık dalgalı bir seyir göstermiştir. Fakat salgın şehirde öyle bir endişeye sebep olmuştur ki Ocak ayında bile şehir halkından bazıları, daha temiz hava almak ve hastalıktan korunmak için şehre

²²⁹ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği 1892-1895*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 257-258.

²³⁰ Şevval, Feyiz, “Osmanlı Arşiv Kayıtları Işığında Kayseri’de Kolera 1893-1896”, 24-26.

hâkim Palandöken Dağ'ına çıkararak kamp kurmuşlardır. Fakat salgın kamp kuranların beşte üçüne bulaşmış geri kalanlar ise şehre dönmeye tereddüt ederek hareket etmişlerdir. 1847 senesinin başından itibaren hastalığın Erzurum'da etkisini gösterdiği bilgisi Osmanlı arşiv belgelerinde yer almaktadır. Hastalık, Ocak 1847 senesinde nizamiye askeri arasında etkili olmuş; askerler suyu ve havası güzel olan yerlere çıkarılarak buralarda iki hafta çadırlarda ikamet ettirilmişlerdir. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Erzurum'da kolera salgınına karşı halkın aldığı tedbir suyu ve havası daha temiz olan yüksek yerlere çekilme şeklindeydi. Zira alınan tedbirlerin etkili olduğunu Fransız Konsolosu Garnier, Şubat 1847'de Erzurum Vilayeti'nde çıkan kolera söylentilerinin doğru olmadığını ve şehirde hastalığın görülmediği bilgisini vermiştir. Aynı senenin ağustos ayında hastalığın şehirde hâkim olduğu bilgisi Erzurum Fransız Konsolosu Garnier tarafından verilmiştir. Garnier yayılma yolu olarak Çıldır ve Kars taraflarını göstermektedir. Ağustos 1847 senesinde bu iki yerde ortaya çıkan hastalık Erzurum'da da görülmeye başlamıştır.²³¹

Yine Osmanlı arşiv belgelerine göre 20 Ekim 1847 senesinde, Erzurum ve Muş çevresinde kolera hastalığının ortaya çıktığı ve bir miktar askerin vefat ettiği tespit edilmiştir. Tabipler, tedavi için hastaları kurulan çadırlara yerleştirip tedavi etmiştir. Alınan tedbir ve tedaviler sonrası kolera hastalığı bu yörelerde hafiflemiştir. Erzurum ve Muş vilayetlerine bağlı karyelerde tedavi amacıyla sıhhiye ekibi gönderilmiştir. Karyelerde hastaların muayene edilmeleri için çadırlar kurulmuştur. Çadırlarda kolera hastası olan vatandaşlara güzel hizmetlerde bulunulmuştur. Padişah olmak üzere idarecilere hastalığın ve hastaların durumu raporlar halinde sunulmuştur.²³²

Konsoloslüğün verdiği bilgilere bakıldığında salgın önceleri hafif bir şekilde etkisini hissettirmiş ve günde 3-4 kişinin hastalıktan vefat ettiği bilgisini vermektedir. Bu günlük ölüm oranı daha sonra 10 kişiye kadar çıkmıştır. Fransız Konsoloslugu, 20000 nüfusa sahip olan bu şehir için bu sayıyı yüksek bulmuyordu. Fakat civar bölgelerde hastalık daha etkili bir hal almıştır. Oltu'da 800 kişiden 260, Hasankale'de 290 aileden 270 kişi ve 4000 kişilik Kars'ta 1700 kişi salgından etkilenmiştir. Muş'ta ise günde 100 vatandaş hastalık nedeniyle vefat etmiştir. Garnier, Van, Tebriz, Hoy ve Tahran'da etkili olan salgının Kafkasya üzerinden Trabzon'a sirayet etmesini daha

²³¹ Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", 236-238.

²³² BOA, *İ.DH*, H. 10.11.1263, 158/8232.

büyük bir tehlike olarak görmekteydi. Ağustos ayında salgının etkisinin artırması neticesinde şehirde yaşayan Rum ve Ermeniler şehri terk etmeye başlamıştır. Garnier'den sonra Fransız Konsolosluğu vazifesine Barrere tayin edilmiştir. Barrere'ye göre Ekim ayında salgın, Erzurum ve çevresindeki köylerde etkisini devam ettirmiştir. Şehrin nüfusuna göre salgından etkilenen kişi sayısı önemsizdir. Salgın hastalık Erzurum'da günde 4-5 kişi de görülürken civar köy ve şehirlerde ise 8 civarında kişide görülmüştür. Hastalığın görüldüğü kişiler hasta olmayan kişiler ile sürekli temasa geçmeleri neticesinde hasta ve ölüm oranlarının arttığı görülmüştür. Barrere hastalığa yakalanan her 3 kişiden ikisinin vefat ettiğini ifade etmektedir. Hastalığın en yoğun olduğu yaz mevsimine dair Fransız konsoloslarının raporlarında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak bu durum, salgının şehirde etkili olmadığı anlamına da gelmemektedir. Nitekim Barrere, 12 Kasım tarihli raporunda kolera hastalığının şehirde etkisinin kalmadığını belirtmekte; ancak yine de hastalığın arada sırada görüldüğünü ifade etmektedir.

Barrere, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Ticaret Dairesine gönderilmek üzere kolera salgını hakkında raporlar göndermiştir. Erzurum Eyaleti sağlık müfettişi olarak vazife yapan İngiliz doktor Dickson, Ermenistan, İran Gürcistan'da yüzlerce kolera vakasını gözlemleyen doktor Bertoni ile Erzurum Askeri Hastanesi Doktoru Süleyman Efendi tarafından yazılan raporları Barrere kendine kaynak olarak seçmişti. Konsolos Barrere'nin daha sonraki raporlarında kolera hakkında herhangi bir bilgi vermemesi hastalığın Kasım 1847'de etkisini yitirdiği anlamına gelmektedir. Kolera hastalığının ortaya çıktığı 16 Ağustos tarihinden 15 Kasım'a kadarki 91 günlük zaman zarfında şehirde endişe ve korku hüküm sürmüştür. Fransız Doktor Verrolot'un Erzurum'daki karantina doktorlarından elde ettiği verilere göre 40000 nüfusa sahip olan Erzurum şehrinde bu dönemde 1700 kişi salgından dolayı hastalanmıştır. Hastalıktan dolayı 900 kişi hayatını kaybetmiştir. Verrolot'a göre Erzurum'da kolera hastalığına yakalananların ölüm oranı %55 olmuştur. Kolera hastalığı kış mevsiminde Erzurum'da etkisini yitirmesine rağmen bir sene sonra şehirde hastalık yeniden etkisini göstermiştir.²³³ Erzurum Valisi tarafından gerekli yerlere gönderilmek üzere Ermenice ve Rumca olarak bastırılan kolera hakkında risaleler hazırlanmış ve ilgili mahallerin despot ve kocabaşlarına gönderilmiştir. Bu risaleler kolera hastalığı hakkında bilgi

²³³ Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri" ,36-38.

vermekte ve gereken tedbirler alındığı takdirde hastalığa yakalanma olasılığının düşeceği bilgisini içermektedir. (30 Eylül 1848) ²³⁴

Ağustos 1855'te komşu İran coğrafyasında baş gösteren kolera salgını, sınır hareketliliği nedeniyle hızla Erzurum vilayetini de tehdit etmeye başlamıştır. Salgının yayılmasını önlemek amacıyla Erzurum'a giriş yapan yolculara yönelik sıkı karantina tedbirleri tatbik edilmiş; Bağdat Valiliğinin gönderdiği şukkalardan anlaşıldığı üzere benzer önlemler eşzamanlı olarak güney vilayetlerinde de devreye sokularak vilayetler arası bir sıhhi istihbarat ağı oluşturulmuştur. Ancak idarenin aldığı bu sivil karantina tedbirlerine rağmen salgının Erzurum kent merkezine sıçraması, bölgedeki askerî harekâtı doğrudan ve derinden sarsmıştır. Nitekim Kırım Savaşı'nın (1853-1856) en hararetli günlerinde, Rusların Erzurum ve Kars yönündeki taarruzlarını durdurmak üzere bölgeye sevk edilen 4.000 kişilik Osmanlı askerî birliği, ordu içinde baş gösteren kolera vakaları sebebiyle cephe hattına ulaşmadan stratejik bir kararla Gümüşhane'ye geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum salgın hastalıkların sadece demografik bir kriz değil, aynı zamanda imparatorluğun askerî lojistiğini ve savunma kapasitesini felç eden belirleyici bir unsur olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. ²³⁵

7 Ocak 1864 senesinde Hoy, Bayezid ve Erzurum vilayetlerinde kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. Bu hastalıkla mücadele amacıyla Erzurum'da bir kolera karantinahanesi kurulmuştur. Karantina işlemleri için görevlendirilen Tabip Muhlis Efendi, hastalığı tetkik etmek üzere salgının görüldüğü Hoy ve Bayezid'e gönderilmiştir. Osmanlı Devleti, Muhlis Efendi'ye yol masrafları ve ihtiyaçları için 150 Osmanlı lirası harcırah vermiştir. ²³⁶ Burada ki amaç hastalığın Anadolu'nun içlerine yayılmasını engellebilmektir. Anlaşıldığı kadarıyla karantina sistemi kurarak Anadolu içlerinde pandemi haline gelmesini önlemektir.

Kolera salgını 1866 yılında Erzurum vilayetinde yeniden etkisini göstermiş ve yerel idareyi yeni tedbirler almaya sevk etmiştir. Hastalığın Tebriz'de baş gösterdiğine dair haberin Erzurum'a ulaşması üzerine derhal harekete geçilmiş ve uygulamaya

²³⁴ BOA, *A. MKT.*, H. 02.11.1264, 152/5.

²³⁵ BOA, *A. MKT.UM.*, H.08.01.1272, 209/34.

²³⁶ BOA, *HR.MKT.*, H.06. 08.1280, 467/63.

konulacak önlemler hususunda Seraskerlik makamına bir telgraf çekilmiştir. (23 Mayıs 1866)²³⁷

İran coğrafyasında bulunan Urmiye’de kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. İran’a yakın bulunan Osmanlı coğrafyasında bulunan vilayetlerde de bu hastalığın yayılmasını engellemek için tedbirler alınması gerektiği İran ile yapılan sağlık üzerine yazılan yazışmalarda görülmektedir. Diyarbakır ve Bitlis’te de bu hastalığa karşı tedbirler alınmıştır. Kolera hastalığının yayılmasına karşı Bitlis vilayetinde karantina uygulamasına gidilmiştir. İran’a yakın bulunan yörelerde karantina uygulamasına gidilmiş ve hastalığın yayılmasını önlemek için çalışmalar yürütülmüştür. (2 Eylül 1866)

238

İran coğrafyası içerisinde bulunan Urmiye şehrinde kolera hastalığının ortaya çıktığı için İran’dan Osmanlı coğrafyasına giden veya gelen yolculara kolera karantinası uygulanmıştır. Yolculara devlet tarafından harcırah verilmiştir. Osmanlı Devleti İran Sefareti ile sürekli irtibat halinde bulunmuştur. Osmanlı coğrafyasına gelen yolcular uğradıkları vilayetlerde karantinaya alınıp tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. Erzurum vilayetine geldiklerinde de karantina uygulamasına tabi tutulmuşlardır. (2 Kasım 1866)²³⁹ Bu hususta merkezi hükümet diğer ülkelerde ortaya çıkan hastalıkların Osmanlı topraklarına sirayet etmesini önlemek için eş güdümlü olarak ilgili ülkelerle çalışmalar yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Erzurum-Bağdat vilayetlerinin arasında kolera hastalığı ile mücadele amaçlı kordonlar kurulmuştur. Kolera hastalığının görülmemesi neticesinde Erzurum-Bağdat hudutlarında bulunan karantina kordonlarının kaldırılması için 18 Ekim 1866 tarihinde Babiali ile Bağdat arasında telgrafname ile yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Hastalık Tahran, İsfahan ve Esterabat gibi İran coğrafyasında bulunan şehirlerden yayılmıştır. (9 Kasım 1866)²⁴⁰

Salgın hastalıklar (Tifo, tifüs, zatürre, kolera ve çiçek hastalığı) 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında mülteci hareketleri esnasında salgın hastalıkların vermiş olduğu zarar fevkalade büyüktür. İstanbul’a gelebilen askerler ve mültecilerden vefat edenlerin

²³⁷ BOA, A. ŞMKT.MHM., H.10. 02.1283, 358/79.

²³⁸ BOA, HR.MKT. H.21.04.1283, 555/97.

²³⁹ BOA, HR.MKT., H.15.06.1283, 561/56.

²⁴⁰ BOA, HR.MKT. H.13.07.1284, 594/80.

sayısı bilinmemektedir. Bu savaşta Doğu Cephesinde Erzurum hastahaneleri salgına yakalanan hastalar ile dolmuştur. Türk ve sözleşmeli yabancı hekimlerden hastalığa yakalanmayan hiçkimse kalmamıştır. Erzurum'da ordu Baştabibi Miralay Yusuf Ziya dahil doktorların yarısı salgın hastalıklardan vefat etmişlerdir. Şehirde çarpışan 1500 kişilik savunma birliğinden hergün 300 hasta asker ölmüş, sefalet ahali arasında salgını azdırmıştır.²⁴¹

İran hududuna yakın Govar kazasınada kolera hastalığı sirayet etmiştir. Kolera hastalığından dolayı hudut bölgelerine yakın vilayetlerde ve kazalarda tedbirler alınmıştır. Hudut bölgelerinde kordonlar oluşturulmuş ve karantina uygulamaları başlatılmıştır. İran'a yakın olan Van vilayetinde Askeriye-i Şahane'den 2 asker, halktan da 10 kişi bu hastalıktan dolayı vefat etmiştir. Kolera hastalığı Muş ve Bitlis vilayetlerine de sirayet ettiğinden bu iki vilayette de kolera hastalığına karşı tedbirler alınmıştır. (8 Mart 1867)²⁴²

Erzurum vilayetinde 1892 senesinde de kolera salgını görülmüştür. 1892 senesinde ortaya çıkan kolera salgınına bakıldığında:

18 Ocak 1892 senesinde, Erzurum ve çevresinde 15 günden beri kolera hastalığı görülmediği kayıtlarda geçmektedir. Bu tarihte kolera hastalığının Trabzon vilayetinde görülmemesi nedeniyle bu vilayette de kolera karantinası uygulaması kaldırılmıştır. Ancak Trabzon'dan Erzurum'a gidecek olan yolculara hastalığın olması ihtimali gözetilerek tedbiren 5 gün karantina uygulanmıştır. Van vilayetinden Erzurum vilayeti hududunu geçen yolculara da 5 gün karantina uygulamasına gidileceği Sıhhiye Meclisi tarafından karar alınmıştır. Sıhhiye Nezareti tarafından bu karar gerekli yerlere bildirilmiştir.²⁴³

Kiskim yöresine mensup Zoybar vesair köy ahalisinin hayvanları kolera hastalığı taşıdıkları iddiasıyla Rusya arazisine geçmesi hudutta önlenmiştir. Erzurum Valiliğinden gelen rapor sureti gönderildiğinden bu durumun izolesi için gerekli teşebbüsün icrasına dair Sait Paşa'dan Petersburg sefiri Hüsnü Paşa'ya rapor gönderilmiştir. (31 Ocak 1892)²⁴⁴

²⁴¹ Özdemir, *Salgın Hastalıklarda Ölümler 1914-1918*, 54-55.

²⁴² BOA, A.}MKT.MHM., H.05.06.1283, 365/9.

²⁴³ BOA., BEO., H.29.06.1310,132/88.

²⁴⁴ BOA., HR.TH., M.31.01.1892, 126/80.

Bakü’de kolera hastalığı ortaya çıktığından Rusya sahillerinin tamamından gelen yolcu ve eşyalar Kavak Tahaffuzhanesinde ve diğer karantina mahallelerinde tedbir amaçlı tutulmuşlardır. Karadeniz üzerinden gelen yolcular 10 gün boyunca karantina altına alınmışlardır. Anadolu’dan gelip Karadeniz üzerinden Bakü’ye veya civarına gidecek olan yolcular da 5 gün boyunca karantina altına alınmıştır. Sivas’tan gelecek olan yolcular da 5 gün karantinaya alınmıştır. Rusya, Romanya, Bulgaristan ve Rumeli’den gelen yolcular Anadolu’daki Tahaffuzhanelerde karantina altına alınmışlardır. Yolcular, Karadeniz’de Trabzon ve Rize’de tedbir amaçlı doktor kontrolünden geçirilmişlerdir. (27 Haziran 1892)²⁴⁵

Rusya’nın Bakü şehrinde kolera hastalığından dolayı Rusya’dan Osmanlı Devleti coğrafyasına gelecek olan yolcular karantina altına alınmıştır. Alınan tedbirlere binaen İstanbul’a gelecek olan yolcularda Kavak Tahaffuzhanesinde karantina altına alınmıştır. (29 Haziran 1892) ²⁴⁶

Rusya ve İran’da kolera hastalığı görüldüğünden Erzurum’da kurulacak tahaffuzhanelere geçici olarak iki askeri doktor gönderilmesi ve gerekli çadırların verilmesi devletten talep edilmiştir. (13 Temmuz 1892) ²⁴⁷

Sıhhiye Nezareti tarafından çekilen telgrafname de ise kolera ile ilgili tedbirlere yeterince dikkat edilmediği takdirde koleranın bulaşması ile mesuliyetin büyük olacağı Erzurum vilayetine bildirilmiştir. Bu dönemde Erzurum vilayetine komşu olan yada yakınında bulunan vilayetlerde kolera hastalığı görülmüştür. Erzurum vilayetinde kurulmuş olan tahaffuzhanede çalışan sağlık görevlilerinin ve gardiyan memurların vazifelerini iyi yapmaları gerektiği bilgisi mevcuttur. Rusya’da görülen kolera hastalığı Ağrı ve Kars vilayetlerine de sirayet etmiştir. Hastalığın yayılmaması için tedbirler alınmıştır. Sıhhiye Nezaretinin emri ile Bayezid sancağına da karantina çadırı kurulmuştur. Gereken tedbirler Bayezid sancağında da alınmıştır. Hudut boyunca tahaffuzhaneler teşkil edilip kordonlar oluşturulmuştur. Ağrı ve Kars vilayetlerine kolera hastalığı sirayet etmiştir. Bu sebeble bu yerlerde karantina uygulamasına

²⁴⁵ BOA, *BEO.*, H.02.12.1309, 30/2227.

²⁴⁶ BOA, *DH.MKT.*, H.03.12.1309, 1967/76.

²⁴⁷ BOA, *DH.MKT.*, H.19.12.1309, 1971/28.

gidilmiştir. Erzurum vilayetinde de karantina uygulamalarına gidilmiştir. (22 Temmuz 1892)²⁴⁸

Hastalığın görülmediği dönemlerde de tahaffuzhaneler tarafından raporlar verilmiştir. 7 Ağustos 1892 senesinde, Erzurum'da Gönek Tahaffuzhanesi tarafından oralarda koleradan bir eser olmadığına dair Sıhhiye Nezareti tarafından telgrafname ile bilgi verilmiştir.²⁴⁹

Kolera hastalığı sebebi ile Rusya'dan firar edip Mivo kordonlarından Osmanlı Devleti coğrafyasına geçenler yakalanıp Kaleboğazı Tahaffuzhanesine muayene edilmek üzere teslim edilmişlerdir. Rusya coğrafyasından toplam 87 neferin Osmanlı coğrafyasına firar ettikleri tespit edilmiştir. Bu neferlerden 27 tanesi yakalanmış ve 27 nefer Kaleboğazı Tahaffuzhanesine teslim edilmiştir. 2 Ağustos 1892 tarihli 7. Fırka Kumandanlığı tarafından yazılan telgrafnamede de gösterildiği gibi tutuklanmayanların hemen tutuklanması gerektiği ve hemen tahaffuzhanelere teslim edilmesi gerektiği bilgisi verilmiştir. (7 Ağustos 1892)²⁵⁰

Suriye, Musul, Hicaz, Basra, Halep, Erzurum, Van ve Sivas vilayetlerinde geçen sene görünen şiddetli kolera hastalığı her ne kadar geçmiş olmasına rağmen Meclisi Umumi Sıhhiye tarafından bu vilayetlere kolera ile ilgili layihalar gönderilmiştir. Gönderilen bu layihalarla bu vilayetlerin kolera hastalığına yönelik tedbirlerine devam etmeleri istenmiştir. Her vilayet, sancak ve nahiye merkezlerinde koleraya karşı kimyevi ve ecza ilaçlarının bulundurulması gerektiği devlet tarafından tebliğ edilmiştir. Rusya'da da kolera salgını ortaya çıkmıştır. Rusya'daki kolera salgınının Osmanlı Devleti sınırlarına bulaşmasını önlemek amacıyla tedbirler alınmıştır. Sivas Vilayetinden gönderilen telgrafnamede 1892 tarihli tezkerede alınacak tedbirler belirtilmiştir. Karadeniz bölgesinde bulunan şehirler arasında yapılan yolculuklarda yolcuların kolera salgınına yakalanmamaları için devlet tarafından bir takım tedbirler alınmıştır. Yolcuların masraflarını karşılamak ve kurulan kolera kordonlarına kolera hastalığına yakalanan hastalar ile ilgilenmeleri üzere memurlar tayin edilmiştir. Kurulan kordonlara takviyeler yapılmış ve kordonlarda tedavilerin daha etkili yapılması için çalışılmıştır. Rusya'dan sirayet edecek salgını önlemek için yolcuların masraflarını

²⁴⁸ BOA, *BEO.*, H. 27.12.1309, 37/2762.

²⁴⁹ BOA., *DH.MKT.*, H.13.01.1310, 1983/103.

²⁵⁰ BOA, *BEO.*, H.25.01.1310, 53/3960.

karşılama üzere 20000 kuruş devlet tarafından ödeme yapılmıştır. Geçit mahallelere mahfuz memurlar tayin edilmiştir. (13 Ağustos 1892) ²⁵¹

Kolera hastalığı Erzurum'a da sirayet ettiğinden gereken tedbirler gerekli merciler tarafından alınmıştır. Erzurum'a 6 saat mesafede bulunan Erzurum Vilayetine bağlı Hasankale Kazasında kolera hastalığının ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Basra Körfezine yakın olan bölgelerde de bu hastalık görülmüştür. Avrupa'dan gelecek olan yolculara da karantina uygulaması gerektiği bilgisi yer almaktadır. Sıhhiye Nezareti tarafından yazılan tezkerede de bu tedbirlerin alınması gerektiği hususunda durulmuştur. Kolera hastalığı Yunanistan'a da sirayet ettiğinden Yunan Hükümeti Umumiyesi tarafından da gerekli tedbirler alınmıştır. Avrupa'dan gelen yolcu ve eşyalarla Osmanlı coğrafyasından gerçekleşen yolculuklarda yolcular ve yolcuların eşyaları karantina altına alınmakta ve gerekli tedbirlerin alınması gerektiği bilgisi hususunda durulmuştur. Bu tedbirlerin sadece kâğıt üzerinde kalmaması gerektiği belirtilmiştir. (8 Eylül 1892) ²⁵²

Pasinler ve civarında kolera hastalığında artış görülmüştür. Bu durum üzerine Erzurum Valiliği hastaların tedavileri için ilaç talebinde bulunmuştur. Kolera hastalığı ile mücadelede kullanılan bu ilaçlar hastalığın görüldüğü zaman zarfında gönderilmiştir. (9 Ekim 1892) ²⁵³

Kolera salgınının Erzurum'da devam etmesi sebebiyle coğrafi konum itibarıyla Erzurum Vilayetinin yakınında bulunan Mamuretü'l-Aziz dâhilinde de sıhhi tedbirler alınmıştır. (13 Ekim 1892) ²⁵⁴

Kolera hastalığı sebebiyle Karadeniz ve Erzurum taraflarından hayvan gelmediğinden et fiyatları artmıştır. Et fiyatlarının kontrolü için Anadolu'dan yapılacak hayvan sevkياتının artırılıp hızlandırılması gerekmektedir. Karantinadan dolayı Der Saadet'e ağnam nakil olunmamıştır. Bu sebeple İstanbul'da yokluk ve pahalılık baş göstermiştir. (15 Ekim 1892) ²⁵⁵

Kolera hastalığı sebebiyle Heyeti Sıhhiye tarafından Erzurum ve Trabzon vilayetleri gezilmiştir. Hastalığa yakalananların tedavi edilmesi ve koleradan ölenlerin

²⁵¹ BOA, *DH.MKT.*, H.19.02.1309, 2000/13.

²⁵² BOA, *İ..HUS.*, H.17.02.1310, 3/96.

²⁵³ BOA, *DH.MKT.*, H.17.03.1318, 2008 /101.

²⁵⁴ BOA, *DH.MKT.*, H.22.03.1310, 2010/65.

²⁵⁵ BOA, *DH.MKT.*, H.24.03.1310, 2011/10.

tespiti yapılmıştır. Sıhhiye heyeti yanlarında ecza malzemeleri ve ilaçlarda bulundurmıştır. Hastalığın bulunduğu mahaller tespit edilip gereken tedbir ve önlemler alınmıştır. Tespit edilen hastaların muayeneleri devlet tarafından yapılmıştır. Hastalığa yakalanan hastalar 4 gün boyunca muayene edilmiştir. Hasta tespiti için gezilen kasabalarda herhangi bir ölüm hadisesine rastlanılmamıştır. Erzurum vilayeti dâhilinde bulunulan hastaneler ve hastanelerin koğuşları temiz tutulmuştur. Hastanelerin temiz tutulması hususunda tedbirler alınmıştır. Kontrol amaçlı gezinilen hastanelerde kolera hastalığından dolayı birkaç tane hasta bulunmasına rağmen durumlarının iyi olduğu bilgisi mevcuttur.

Kolera hastalığının defî için devlet bir takım çalışmalarda bulunmuştur. Kolera hastalığına yakalananların hemen devlete müracaat etmeleri gerektiği uyarısında bulunulmuştur. İkamet ettikleri yeri dahi devlet tespit etmekteydi. Hastalığa yakalananlar gerekirse evlerinde muayene edilmiştir. Önceden hastalığa yakalanan bir vatandaş vefat etmiştir ve 6 kişiye daha bu hastalığın sirayet ettiği bilgisi mevcuttur. Kolera ile mücadele edilirken Askeriye-i Şahaneden de yardım alınmıştır.(17 Ekim 1892)²⁵⁶

Erzurum vilayetinde hüküm sürmekte olan kolera illetine mukabil beledi tarafından yapılan temizlik işleri için sarfına lüzum görünen 23.000 kuruş ile ilgili Erzurum valisinin yazısına bakıldığında sıhhiye hizmetleri için 5000 kuruş harcanmıştır. 200 kuruş maaşla 4 memur valilik tarafından işe alınmıştır. 100 kuruş maaşla çalıştırılmak üzere 80 nefer çöpçü işe alınmıştır. 20350 kuruş kolera hastalığı ile mücadele etmede kullanılmak üzere hazırlanmıştır.

İran, Erzurum, Trabzon Pişte, Marsilya, Belgrad, Semendire’de görülen kolera hastalığından dolayı ölenlerin sayısı Cesri Mustafa Paşa Tahaffuzhanesi hakkında malumatlarda mevcuttur. Pişte, Trabzon ve Erzurum vilayetleri dâhilinde kolera illetinden 29 vatandaş vefat etmiştir. Erzincan Eyaleti içerisinde kolera hastalığına 150 kişi yakalanmış ve 60 kişi hastalıktan dolayı vefat etmiştir. 3 gün zarfında Belgrat’ta bu hastalığa 5 kişi yakalanmış ve iki kişi vefat etmiştir.

Kavak’ta 2 vapur, 58 yelken sefinesi, 609 taifesi ile karantinada beklemiştir. Sinop’ta ise 10 vapur, 11 yelken sefinesinin 471 taife ile 885 yolcu karantina altına

²⁵⁶ BOA, Y..*PRK.SH.*, H.25.04.1310, 3/75.

alınmıştır. Erzurum vilayetiyle Trabzon Sıhhiyesince 19 Ekim 1892 senesinde Tahran Sıhhiye Tababetinden 2 Kasım 1892 tarihlerinde alınan telgrafnamede; Erzurum'da 21 kişi kolera hastalığına yakalanmıştır. Daha önce bu hastalığa yakalanmış olan 1 kişi bu hastalıktan vefat etmiştir. Ova Kazası, Kükürtlü karyesinde dahi bir kişi vefat etmiştir. Trabzon şehrinde ayın 19. günü hastalığa tutulandan 3 kişi ile evvelki tutulan bir kişi vefat etmiştir. Gümüşhane Sancağı dâhilinde Eldeban isimli mahalde hastalık ortaya çıkmıştır. Trabzon'da 5 kişi bu hastalığa yakalanmış ve 1 kişi vefat etmiştir. 26 Ekim'den 1 Kasım'a kadar kolera hastalığından 20 vukuat ve 20 vefat gerçekleşmiştir. Seldus namı mahalde 90 vukuat ve 35 vefat, Bitriz'ede 9 vukuat, 2 vefat İsfahan'da 300 vukuat, 120 vefat Moyozdıran eyaleti dâhilinde Cose nam-ı mahalde 70 vukuat, 35 vefat olayı gerçekleşmiştir. Cer Mustafa Paşa Tahaffuzhanesine 132, Boğradan tahaffuzhanesine 48 yolcu gelerek karantina altına alınmışlardır. Cer Mustafa Paşa 54 ve Boğradan mevki tahaffuzhane 55 ve Karağol Tahaffuzhanesinde 6 yolcu karantina altına alınmıştır. Kavak Tahaffuzhanesinde 9 vapur, 49 yelkenli sefine toplamda 615 kişi, Sinop'ta ise 6 vapur, 8 yelkenli sefinesi 407 taifesi ile toplamda 777 yolcunun tahaffuzhanede muhafaza altına alınmıştır. Edirne Tahaffuzhanesi idaresine telgrafname ile bu bilgiler bildirilmiştir.

Tablo 1.1: 1892 Senesi Bazı Vilayetlerde Görülen Kolera Salgınına Yakalanan Hasta ve Vefat Sayıları

	Vefat	Vukuat
Pište	10	15
Belgrad	0	2
Semendire	4	5
Erzurum	10	5

Aynı ayın 16'sında hastalıktan hiçbir eser kalmamıştır. Kerüç ve Peşte Şehbenderliğine yazılan telgrafnamede Erzurum ve Tahran Memuriyye-i Sıhhiyesi tarafından yazılan telgrafnamede Cer Mustafa Paşa tahaffuzhanesi 114 ve Reva Boğradan Tahaffuzhanesine 9, aynı ay içerisinde 38 yolcu karantina altına alınmıştır. Başka bir tarihte Cer Mustafa Paşa 317, Reva Boğradan Tahaffuzhanesinde 113 yolcu karantina altına alınmıştır. Van Vilayeti dâhilindeki tahaffuzhanede de karantina uygulamasına gidilmiştir. Romanya'da ise 7 vapur, 71 yelken sefinesi, 665 taifesi

karantina altına alınmıştır. Sinop Tahaffuzhanesinde 593 yolcu karantina altına alınmıştır.

Edirne, Kosova ve Van Vilayetlerinden de alınan telgrafnamelerde hastalıkla ilgili bilgiler yer almaktadır. Rize ve Trabzon vilayetlerinden alınan bilgide hastalığın olmadığı belirtilmektedir. 30 Ekim 1892 senesinde Trabzon vilayetinde 3 vatandaş kolera hastalığına yakalanmıştır. Hastalığın olduğu mahalle kordon altına alınmıştır. Gümüşhane sancağında 2 vatandaşın kolera hastası olduğu tespit edilmiştir. Fakat başka hiç kimsede hastalık görülmemiştir. Bayburt Kazasının merkezi ile ve karyesinde kolera hastalığı iki gün içerisinde görülmüştür. Her türlü tedbir Sıhhiye Nezaretince alınmıştır. Trabzon vilayetine çekilen telgrafta Ordu Kazası ve Sinop Tahaffuzhanelerinde de bütün tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. 1892 tarihinde Keriç, Peşte ve Erzurum vilayetleri dâhilinde 42 kolera hastalığı vukuatı görülmüş ve 33 vatandaş kolera salgınından dolayı vefat etmiştir. Aynı sene içerisinde kolera hastalığının hiç görülmediği de olmuştur. Kolera hastalığı İran coğrafyasında ortaya çıkmış ve hastalık Erzurum vilayetine de sirayet etmiştir. İran'dan gelen yolcular Bayezid Tahaffuzhanesinde ve Trabzon vilayeti hududundaki tahaffuzhanelerde 20 gün kadar karantina altına alınmaktaydılar. İran'dan gelen yolcular 5 gün Bayezid hududunda, 5 günde Trabzon hududunda karantinaya alınmış ve toplamda 10 gün karantina altına alınmışlardır.²⁵⁷

Erzurum'un Pasinler Kazası'nda kolera salgınının şiddetlenmesi üzerine acilen ihtiyaç duyulan ilaç, alet ve edevatın parasının ve eski alacaklarını tahsis etmeden teslimatı yanaşmayan müteahhit ile anlaşarak acilen tarafı askeriye tarafından tayin olunan doktorlara teslim edilip sevk edilmesi gerektiği belirtilmiştir. İhtiyaç duyulan ilaç, alet ve edevat için devlet 50000 kuruş ödemiştir. İlaç, alet ve edevat için bundan önce devlet 175994 kuruş para ödemesi yapmıştır. Erzurum'da Sıhhiye Nezareti tarafından yazılan telgrafta hastalığın günden güne arttığı ve bir dirhem ilacın bulunmadığı belirtilmektedir. Acilen ilaç, alet, edevat ihtiyacının giderilmesi gerektiği bilgisi yer almaktadır. Pasinler'de ortaya çıkan kolera hastalığı dolayısıyla mülkiye ve askeriye tarafından görevlendirilen doktorlara verilecek maaşların ödemesi yapılmıştır. Mülkiyeden vazifelendirilen Ali Tefik, Yusuf Bey ve Şemsettin Mustafa Efendilere 1892 senesi itibarıyla 5000 kuruş maaş devlet tarafından ödenmeye başlanmıştır. Askeriye

²⁵⁷ BOA, Y..PRK.SH., H.25.04.1310, 3/75.

tarafından vazifelendirilen doktorlara Hulusi İbrahim ve Yusuf Efendilere 2760 ve 16160 kuruş maaş tahsis edilmiştir. (18 Kasım 1892) ²⁵⁸

Erzurum vilayetindeki Pasinler kazasına bağlı Veli Baba ve Ali Çehrek köylerinde kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. Kolera vakaları için gerekli tedbirlerin alınması hususunda ihtiyaç duyulan tabip ve tıbbi malzemelerin acilen sevk edilip bu bölgenin karantina altına alınacağı bilgisi edinilmektedir. Bu köyler kordon altına alınmak istenmiş ve bu hastalıkla ilgili tıbbi malzeme bu bölgelerde olmadığından tıbbi malzeme devletten talep edilmiştir. Erzurum vilayetine 10 tane tabibin gönderilmesi gerektiği devletten talep edilmiştir. Bu bölgede bir kişinin bu hastalıktan vefat edebilecek duruma geldiği bilgisi yer almaktadır. (22 Eylül 1892) ²⁵⁹

Erzurum'da ortaya çıkan kolera hastalığı nedeniyle Trablusgarp fırkasında görevli askerlerin sevkleri tehir edilmiştir. 4. Ordu-yı Hümayun tarafından yapılacak asker sevkleri ertelenmiştir. Hicaz ve Yemen bölgesi için gönderilecek askerlerin sevk sırasında da askerler karantinaya alınarak muayeneye tabi tutularak sevk olunmuşlardır. Hicaz ve Yemen'e sevk edilen askerlerde bu bölgelere peyder pey gönderilip toplu halde gönderilmemiştir. Askerlerin sıhhati düşünülerek hareket edilmiştir. Hicaz ve Yemen bölgesine gönderilen askerlerden yalnız Erzurum'da ve Trabzon'da bulunan askerlerin sevk gerçekleştirilmemiştir. Diğer yerlerden gelen askerlerin harcırahları verilmiştir. Kolera hastalığı bu iki vilayette görülmemeye başlayınca asker sevkleri gerçekleştirilmiştir. (25 Eylül 1892) ²⁶⁰

Heyet-i Sıhhiye İran'a gitmek üzere önce Trabzon'a gitmiş daha sonra Erzurum vilayetine varmıştır. Erzurum vilayetine giden heyet burada kolera hastalarının tedavilerinde bulunmuştur. Heyetin yola çıkmasındaki amacı İran'daki kolera hastalığı olduğu ve bu sebeple yola çıkmışlardır. Yol boyunca da hastalıkla ilgili tespitlerde bulunulmuştur. Kolera hastalığına yakalanan hastaları tedavi etmişlerdir. Sıhhiye heyetinin başkanlığında ise Mirliya Halim Paşa bulunmaktadır. İstanbul ile irtibata geçip Erzurum vilayetinde mi yoksa İran'da mı kalmaları hususunda telgrafla yazışmışlardır. (28 Ekim 1892) ²⁶¹

²⁵⁸ BOA, *DH.MKT.*, H.03.04.1310, 2014/53.

²⁵⁹ BOA, *DH.MKT.*, H.29.02.1310, 2004/100.

²⁶⁰ BOA, *ŞD.*, H.18.02.1311, 2605/08.

²⁶¹ BOA, *DH.MKT.*, H.06.04.1310, 2015/125.

Sıhhiye Heyeti Erzurum ve Trabzon vilayetlerini gezerek hastalığa yakalananları muayene edip tedavi etmiştir. Ayrıca koleradan vefat edenler tespit edilmiştir. Erzurum'da kolera hastalığına yakalananlar da tespit edilmiştir. Asker-i Şahanede hastalığa yakalananlar olmuştur. Sıhhiye Heyeti Erzurum vilayetinde bulundukları sırada koleraya ahaliden 6 kişi yakalanmış ve iki kişi bu hastalıktan vefat etmiştir. Hastalığın sirayet etmemesi için heyet tarafından tedbirler alınmıştır. Sıhhiye Heyeti Trabzon'a geçtiğinde hastaneler gezilip gerekli kontroller yapılmıştır. Erzurum'a gidilene kadar da gerekli konak ve mahallelerde durulup hastalıkla ilgili tespitler de bulunulmuştur. Hastaların tedavileri merhamet gösterilerek, ilgi ve alaka ile yapılmıştır. Fakat Bayburt Kazasında ve Trabzon vilayetinde hastalığa rastlanılmamıştır. Heyet-i Sıhhiye karyelere kadar bu hastalığın varlığının tespiti için gezmiştir. (26 Ekim 1892)²⁶²

Gümüşhane ve Bayburt havalisinde kolera salgını görüldüğünden Erzurum mevaridatına karşı kordonlar bir kat daha arttırılmıştır. Gümüşhane'den gelen bir kişi Balasur karyesinde kolera hastalığından vefat etmiştir. Bayburt Kazasında da iki vatandaş kolera salgınından vefat etmiştir. (31 Ekim 1892)²⁶³

Erzurum'daki istihkâmların topların muayene ve tamir için ustalar gelmiştir. Krup fabrikasında tamir işlerini yapmak için 2 usta gelecektir. Ancak Samsun'a gelen ustalar Erzurum vilayetinde kolera hastalığı olması ve Trabzon şehrinde de kolera hastalığına 20 kişinin yakalandığı haberini almaları üzerine İstanbul'a dönmek istemişlerdir. (5 Kasım 1892)²⁶⁴

Erzincan'da kolera hastalığının ortaya çıkması sebebiyle Erzurum vilayetindeki ilgili yerlere gerekli neferat gönderilmeyeceğinden Trabzon ve Ordu kordonlarının tahaffuzu için maaşlı zaptiye neferatı istihdamı yapılmıştır. Ordu kazasında kolera hastalığına karşı tedbirlerin alınması ve 100 kuruş maaşı ile 150 nefer geçici olarak işe alınmıştır. 10000 kuruş ile işe alınanlar için devlet tarafından para gönderilmiştir. Karantina kordonlarında çalışmak üzere nefer alımı gerçekleştirilmiştir. (15 Kasım 1892)²⁶⁵

²⁶² BOA, Y..PRK.SH., H.08.04.1310, 3/72.

²⁶³ BOA, BEO, H.09.04.1310, 99/73.

²⁶⁴ BOA, Y.MTV., H.15.04.1310, 70/78.

²⁶⁵ BOA, DH.MKT., H.24.03.1310, 2020/110.

Zaptiye Nezareti celilesinde Erzincan Polis Komiseri Mustafa tarafından yazılan telgrafnamede 14 Kasım 1892 senesinde Erzincan'da kolera hastalığının görüldüğüne beyan etmektedir.²⁶⁶ 4. Ordu Hümayun müşiret celilesinden alınan telgrafnamede Topçu Alayları askerlerinden 13, ahaliden 15 kişi kolera hastalığına yakalanmıştır. Askeriyeden 6 kişi, ahaliden 7 kişi olmak üzere 13 vatandaş hastalıktan vefat etmiştir. Kolera hastalığı Erzincan'ın her yerine yayılmıştır. Hastalıktan daha fazla vatandaşın etkilenmemesi için gereken tedbirlerin alınması gerektiği ve karantina uygulamasına riayet edilmesi gerektiği belirtilmiştir. (6 Ekim 1892) ²⁶⁷

Erzincan'da kolera hastalığı görülmesinden dolayı Eğin kazasında iki mevki tutulmuştur. Yolcuların yolculukları geçici olarak ertelenmiştir. (15 Kasım 1892)²⁶⁸

Erzincan'da Topçu kışlasında kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. Gerekli sıhhiye hizmetleri kışlada verilmeye başlanmıştır. Kışlada olan askerler çadırlara yerleştirilmiş ve kışla karantina altına alınmıştır. Kışla boşaltılmış, askerler kışladan tahliye edilmiştir. Hastalıktan dolayı vefat edenler olmuştur. Hastalığa iyi gelen yiyecek ve içeceklerin tüketilmesi istenmiştir. İçeceklerden çayın tüketilmesi önerilmiş ve uygun yemeklerin baharatlı olması gerektiği belirtilmiştir. (28 Kasım 1892) ²⁶⁹

Şarki Karahisar ve Sivas gibi vilayetlerde kolera hastalığı görülmüştür. Anadolu'nun farklı vilayetlerinde kolera hastalığı görülmüştür. Bu vilayetlerden gelen, hastalığa yakalanmış olan vatandaşlar Erzincan'a yolculukta bulunmuşlardır. Kolera hastalığının Erzincan'a yayılmasını engellemek için gelen yolcular kurulacak olan tahaffuzhanelerde karantina altına alınmak istenmiştir. Erzincan'da hastalıkla mücadele edilmesi için devletten gerekli olan tedbirlerin yanı sıra doktor vazifelendirilmek istenmiştir. Bu sebeple 3 doktor tahaffuzhanelerde kolera hastalığına karşı mücadele etmede devletten talep edilmiştir. (10 Aralık 1892)²⁷⁰

Erzurum'da ortaya çıkan kolera hastalığının geçmesinden sonra Erzincan'da uygulanan karantina kaldırılmıştır. Dersim ve Eğin kazalarında da koleraya karşı karantina uygulamasına gidilmiştir. Bu iki kazada çekilmiş olan kordonların devam

²⁶⁶ BOA.,Y.PRK.ZB.,H.24.04.1310,10/82.

²⁶⁷ BOA.,İ..HUS.,H.24 04 1310, 5/56.

²⁶⁸ BOA.,DH.MKT.,H.26.04.1310,2021/74.

²⁶⁹ BOA.,Y.MTV, H.08.05.1310,71/45.

²⁷⁰ BOA.,DH.MKT., H.16.05.1310,2028/60.

etmesi ya da kaldırılması Sıhhiye Nezareti tarafından karar alınıp uygulanmıştır. (14 Aralık 1892)²⁷¹

Erzurum vilayetindeki kolera hastalığı sebebiyle eczayı tıbbiyenin yetersiz kaldığı ve bunu temin etmek için gerekli tahsisat Hazine-i Celile tarafından karşılanmıştır. Trabzon vilayetinde kolera hastalığından dolayı karantina kordonları kurulmuştur. Hastalığın Trabzon vilayetinde görülmemesi neticesinde kordonlar kaldırılmıştır. Trabzon'daki salgın için kullanılan ecza, tıbbi malzeme ve ilaçlar Erzurum'a sevk edilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından 50.000-60.000 kuruş Erzurum Vilayeti'ne ecza-ı tıbbiye malzemeleri için ücret ödenmiştir. Bu durum Van vilayeti ile irtibat kurulup bilgisi Van vilayetine telgrafla da haberdar edilmiştir. Bu dönemde Van vilayetinde de eş zamanlı olarak kolera hastalığı görülmüştür. (16 Kasım 1892)²⁷²

Erzurum, Van ve Trabzon vilayetlerinde ortaya çıkan kolera salgını için lüzumu kadar eczane hemen gönderilmesi gerektiği, Samsun kordonundan geri kalan eczanenin Erzurum'a sevk edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden kolera hastalığına karşı yapılacak olan mücadele için kullanmada akçe verilmesi talep edilmiştir. Ecza ve eşyanın sevkinin bir ay süreceği bilgisi yer almaktadır. Kolera hastalığı Trabzon'da kalmayınca ecza malzemeleri de Erzurum vilayetine sevk edilecektir. Erzurum'da karantina uygulanacağından barakaya da ihtiyaç duyulmuştur. Kolera salgını Van vilayetinde de Erzurum vilayeti ile eş zamanlı görülmüştür. 560.000 kuruş Dâhiliye Nezaretinden talep edilmiştir. Kolera hastalığı ile mücadele etmek ve yapılan tıbbi malzemelerin ve ecza malzemelerin alımı için devletten maddi destek istenmiştir. (16 Kasım 1892)²⁷³

Sivas vilayetine Erzurum ve Trabzon'dan gelebilecek salgın tehlikesine karşı karantina kordonları tesis edilmesi istenmiştir. 4. Ordudan 150 nefer istenilmiştir. Ancak Erzincan'da salgın hastalık ortaya çıktığından istenilen 150 nefer asker verilmemiştir. Geçici olarak Erzincan şehrine askerler istihdam edilmiştir. 25.000 kuruş lira Erzincan'daki kolera hastalığı ile mücadele amaçlı gönderilmiştir. Mamuretü'l-Aziz

²⁷¹ BOA., *DH.MKT.*, H.22.06.1310, 2041/80.

²⁷² BOA., *BEO.*, H.27.04.1310, 107/8008.

²⁷³ BOA., *DH.MKT.*, H.26.04.1310, 2021/89.

Vilayeti'nde de kolera salgınına karşı tedbirlerin alınacağı tebliğ edilmiştir. (17 Kasım 1892)²⁷⁴

İran'a gönderildikleri halde Erzurum'da ortaya çıkan kolera hastalığının izolesine çalışmak için Sıhhiye Heyeti Erzurum'da kalmıştır. (17 Kasım 1892)

Erzurum vilayetinde ortaya çıkan kolera hastalığının tedavisi için Erzurum vilayetine gönderilen Tabip Yüzbaşı Halil ve yol arkadaşları Erzincan'da alıkonulmuştur. (22 Kasım 1892)²⁷⁵

Kolera hastalığının hafiflemesi üzerine İran'a gitmesine gerek kalmayan ve Erzurum'da bulunan Sıhhiye Heyeti 4. Orduya istihdam edilmiştir. Sıhhiye Heyeti 7 doktor ve 7 eczacıdan oluşmaktadır. Sıhhiye Heyeti kolera hastalığı ile mücadele ve hastaların tedavisi için gönderilmiştir. (24 Kasım 1892)

Erzurum vilayetine komşu olan Malazgirt ve Varto'daki kordonların öte tarafında bulunan köylerde hastalık ortaya çıkmış, vefat edenlerin sayısı ve alınması gereken tedbirler Bitlis vilayetinden gönderilen telgrafnamede ifade edilmiştir. (24 Kasım 1892)²⁷⁶

Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde ortaya çıkan kolera hastalığı hakkında Osmanlı Hükümeti doktorlarının ilgisiz kaldığına dair bir takım iddialarda bulunan Tiflis'te basılan ve yayınlanan Misok adlı Ermeni gazetesinde çıkan yazının tercümesi Hariciye'den Tiflis Konsolosluğuna gelen rapor sefarete gönderilmiştir. (25 Kasım 1892)²⁷⁷

Kolera hastalığı hakkında Avrupa tarafında incelemeler yapılmıştır. İncelemeler neticesinde deneylerde kolera mikrobunun akarsularda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu vesileyle kuyu ve pınar sularının içilmesi, bol bol çay içilmesi çay bulunmaz ise adaçayı içilmesinin ahaliye tavsiye olunması hakkında İrade-i Seniyye ile halka bildirilmiştir. Bu İrade-i Seniyye Erzurum, Van, Trabzon, Sivas, Bitlis Mamuretü'l-Aziz, Edirne vilayetlerine bildirilmiştir. Kaya aralarından çıkan suların içilmesi tavsiye edilmiştir. Çay ve adaçayının içilmesi köylere de imamlar vasıtasıyla bildirilmiştir. Kazalarda,

²⁷⁴ BOA, *DH.MKT.*, H.26.04.1310, 2021/94.

²⁷⁵ BOA, *DH.MKT.*, H.02.05.1310, 2023/70.

²⁷⁶ BOA, *DH.MKT.*, H.04.05.1310, 2024/314.

²⁷⁷ BOA, *HR.SFR.I.*, H.01.01.1310, 86/84.

kasabalarda, nahiyeler ve karye ahalisine bu tavsiyeler padişahın hükmü olduğu şeklinde belirtilmiştir. (28 Kasım 1892)²⁷⁸

12 Aralık 1892 senesinde, Erzurum'da ortaya çıkan kolera hastalığı daha görülmemiştir. Bundan dolayı Erzincan'daki karantina uygulaması kaldırılmıştır. Dersim ve Eğin dâhilinden çekilmiş olan kordonların devamı veya ortadan kaldırılması Mamuretü'l-Aziz Vilayetine gelen telgrafnâmede belirtilmiştir.²⁷⁹

İran'daki kolera hastalığının tedavisi için gönderilecek Heyet-i Sıhhiye Erzurum'da istihdam edilmiştir. İran'a 4. Ordu-yı Hümayundan tabip ve eczacılar gönderilmiştir. Miralay Mehmet, İbrahim, Şevki, Şakir Beyler, Kolağası İbrahim Refik Efendiler Erzurum'da istihdam edilmiştir. Banka-i Osmaniye'den maaşlarını almaktadırlar. Aylık 1500 kuruş maaş almaktadırlar. İran'da vazifelerini devam ettirdiklerinde de maaşlarını yine Banka-i Osmaniye'den alacaklardır. (22 Aralık 1892)²⁸⁰

Erzurum, Trabzon ve Van vilayetlerinde kolera hastalığını temizlemek için uygulanacak usul ve kullanılacak ecza ve tıbbi malzemeler Sadaret makamınca açıklanmıştır. (24 Aralık 1892)²⁸¹

2 Ocak 1893 senesinde, Erzurum ve çevresinde kolera hastalığına rastlanmadığı bu sebeple Erzurum vilayetine yakın olan Trabzon vilayetinde de kolera karantinası kaldırılmıştır. Trabzon'dan Erzurum vilayetine gelenler 5 gün karantina altına alınmışlardır. Van vilayetinden Erzurum'a gelen yolcularda 5 gün karantinaya alınmıştır. Ayrıca Gümüşhane ve Erciş'te bulunan tahaffuzhanelerin kaldırılması kararı alınmıştır.²⁸²

2 Ocak 1893 senesinde, 4. Ordu Müşiri tarafından gönderilen telgrafnamede Erzurum vilayetinde uzun süredir kolera hastalığı görülmediği belirtilmiştir. Erzurum vilayetinde uygulanan karantinanın kaldırılması gerektiği ve Trabzon vilayetinden gelenlere 5 gün karantinaya alınması gerektiği bilgisi verilmiştir. Askeriye-i Şahane'ninde uyguladığı karantinanın kaldırılması gerektiği telgrafnamede

²⁷⁸ BOA, *BEO.*, H.05.05.1310, 112/8328.

²⁷⁹ BOA., *DH.MKT.*, H.22.06.1310, 2041/80.

²⁸⁰ BOA., *DH.MKT.*, H.02.06.1310, 2033/88.

²⁸¹ BOA., *BEO.*, H.04.06.1310, 127/9485.

²⁸² BOA., *BEO.*, H.13.06.1310, 133/9966.

belirtilmiştir.²⁸³ Kolera hastalığı esnasında başarılı hizmetlerde bulunan doktor ve sağlık hizmetlerinde bulunan memurlar vazifelerinde taltif ettirilmiştir. (7 Ocak 1893)²⁸⁴

8 Ocak 1893 senesinde, Erzurum vilayetinde kolera hastalığı tamamen ortadan kalkmıştır. Vilayette bulunan kordonlar hergün hastalık hakkında rapor vermişlerdir. Hastalığın görülmemesi ile her gün vermiş oldukları rapora daha gerek kalmadığı Sıhhiye Nezareti tarafından karar verilmiştir.²⁸⁵

25 Ocak 1893 senesinde, kolera hastalığı yok olma derecesine geldiğinden Erzurum ve Trabzon vilayetleri arasındaki tahaffuzhanelerin ve karantinanın kaldırıldığı, Osmanlı ve Rusya sahilleri boyunca konulan karantinanın da 5 güne indirilmesi kararlaştırılmıştır. Romanya hududuna kadar olan bölgelerde de karantina kaldırılmıştır. Rusya, Karadeniz ve Azak sahillerinde bulunan karantinayı kaldırmıştır. Romanya, Bulgaristan, Belçika ve Flamenk sahili ve körfezleri ile İstiryan Vezir Körfezi dâhilinde gidip gelenler yalnızca koleraya karşı muayeneye tabi tutulmaları Sıhhiye Nezareti tarafından karar alınmıştır.²⁸⁶

Erzurum Sıhhiye Heyeti Reisi Abdülhalim Paşa tarafından kolera hastalığının tedavisi ve defî için lazım gelen tedbirler hakkında bir layiha gönderilmiştir. Bu layihada kolera salgını ile ilgili bilgi verilmekte ve alınması gereken tedbirler yer almaktadır. Bu layiha Erzurum vilayetinde yaşayan vatandaşları bilinçlendirmek için yayınlanmış ve tüm vatandaşlara dağıtılmıştır. (2 Mayıs 1893) ²⁸⁷

İran coğrafyasında bulunan Savcıbulak'ta kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. İran ve Rusya sınırların da karantina uygulamasına gidilmiştir. Van, Erzurum, Bitlis, Bağdat, Musul, Basra gibi vilayetlerde karantina uygulamasına gidilmiştir. İran ile yakın olan Van Vilayetinde kolera salgınına karşı 5 gün karantina uygulamasına gidilmesi kararı Sıhhiye Nezareti tarafından alınmıştır. (31 Ağustos 1893) ²⁸⁸

Erzincan'da kolera hastalığı görüldüğünde Erzurum, Trabzon, Refahiye ve Kemah'ta gereken yerlerde tahaffuzhane ve kordonlar tesis edilmiştir. Erzincan'da Merkez Orduyu Hümayun Topçu alaylarında 6 asker kolera hastalığına yakalanmış ve

²⁸³ BOA., *Y.MTV.*, H.13.06.1310,73/88.

²⁸⁴ BOA., *BEO.*, H.18.06.1310,135/10114.

²⁸⁵ BOA., *DH.MKT.*, H.19.06.1310,2040/37.

²⁸⁶ BOA., *Y.A...HUS.*, H.06.07.1310,169/17.

²⁸⁷ BOA., *DH.MKT.*, H.15.10.1310,27/23.

²⁸⁸ BOA., *BEO.*, H.25.01.1310, 62/4590.

3 kişi hayatını kaybetmiştir. Erzincan halkından hastalığa 4 kişi yakalanmış ve bir kişi hayatını kaybetmiştir. 26 Ağustos 1894 tarihli Erzurum valisinin merkeze yazdığı telgrafnamede bu bilgilere ulaşılmaktadır. (27 Ağustos 1894).²⁸⁹

Erzincan'da ahali ve askerler arasında kolera hastalığı görölmesi nedeniyle kışla ve hastaneler devlet tarafından kontrol edilip teftiş edilmiştir. (26 Ağustos 1894)²⁹⁰

Trabzon vilayetinde kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. Kolera hastalığının Erzincan Sancağına sirayet etmesini önlemek için gereken yerlere tahaffuzhaneler kurulmuştur. Trabzon'a gidip gelen yolcular hastalığı Erzincan'a taşımamaları için 10 gün boyunca karantinaya alınmıştır. Gümüşhane'den gelen yolcularda karantinaya alınmıştır. Gümüşhane'nin Trabzon'a yakın olması sebebiyle Gümüşhane'den gelen yolcular da karantinaya alınmıştır. Askeriye-i şahaneden Trabzon'a gelenler de karantinaya alınmıştır. Gümüşhane ile Erzincan Sancağı arasında kordon teşkil edilmiştir. Erzincan'dan Trabzon'a yapılan askeri sevkiyatlar durdurulmuştur. (20 Ağustos 1894)²⁹¹

Erzincan Sancağına bağlı köylerde kolera hastalığı görölmuştur. Bu köylerde kolera hastalarının tedavisine Tahir ve şevket Efendiler tayin edilmiştir. Devlet bu doktorların maaşlarına 400 kuruş zam yapmıştır. Tedavi için kullanılan ilačların bedelleri devlet tarafından karşılanmıştır. Maliye Nezareti'ne yazılan 19 Temmuz 1894 senesi tezkerede bu bilgiler yer almaktadır.²⁹²

Bu bölüm genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin özellikle Doğu Anadolu bölgesinde, bilhassa Erzurum ve Erzincan çevresinde ortaya çıkan kolera salgınlarına karşı geliştirdiği kurumsal tedbirler, imparatorluğun modernleşme sürecini ve kriz yönetme kapasitesini anlamak için önemlidir. Arşiv belgelerine dayanan bu inceleme göstermektedir ki salgın hastalıklar, yalnızca tıbbi bir mesele olmaktan çıkmış; idari, askerî, ekonomik ve diplomatik boyutları olan bir krize dönüşmüştür. Dönemin resmi yazışmaları ve idari kayıtları birlikte değerlendirildiğinde, kolera pandemisinin Osmanlı devlet yapısında meydana getirdiği kırılmalar ile salgınlara karşı geliştirilen mücadele yöntemleri toplumun

²⁸⁹ BOA., Y..PRK.UM., H.23.02.1312,30/40.

²⁹⁰ BOA.,Y..PRK.ASK., H. 23.02.1312, 99/84.

²⁹¹ BOA., A.şMKT.MHM.,H.26.02.1312,553/37.

²⁹² BOA.,DH.MKT.,H.17.04.1312,296/78.

bütününü kapsayan ve devlet kurumlarının tamamını ilgilendiren bir afet yönetimi şeklinde tezahür etmiştir.²⁹³

1831 yılında pandemik bir nitelik kazanan koleranın Osmanlı topraklarına ulaşması, devleti modern anlamda bir halk sağlığı sistemi kurmaya zorlamıştır. İlk aşamada Çanakkale ve İstanbul Boğazı çevresinde oluşturulan karantina noktaları²⁹⁴, hastalığın İran²⁹⁵ ve Rusya²⁹⁶ üzerinden Kafkasya ile Doğu Anadolu'ya yönelmesi üzerine kısa sürede taşra bölgelerine yayılmıştır. Erzurum, Trabzon, Bayezid ve Erzincan gibi sınır ve geçiş noktalarında kurulan tahaffuzhaneler sayesinde tüccarlar, seyyahlar ve askerler belirli sürelerle gözetim altında tutulmuş; böylece salgının dolaşımı kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu merkezlerde oluşturulan koğuşlar, hastaneler ve eczaneler ise Osmanlı taşrasında modern sağlık altyapısının ilk örnekleri arasında yer almıştır.

Bununla birlikte oluşturulan sıhhi teşkilatlanma, salgının özellikle askerî alanda meydana getirdiği ağır sonuçları tamamen engelleyememiştir. Belgeler, özellikle savaş sırasında cephe gerisinde yayılan salgınların, savaş meydanındaki kayıplardan daha fazla asker ve sağlık personelinin ölümüne yol açtığını göstermektedir. Kışlalarda uygulanan karantinalar, asker sevkیاتlarının durdurulması ve sağlam birliklerin dahi tecrit edilmesi, imparatorluğun askerî kapasitesini ciddi biçimde zorlamıştır.²⁹⁷ Bu durum, salgınla mücadele edebilmek adına 4. Ordu-yı Hümayun ile mülki idare arasında daha yoğun bir koordinasyon kurulmasını zorunlu hale getirmiştir.²⁹⁸

Sivil ve askerî idare arasındaki bu iş birliği yalnızca güvenlik açısından değil, ekonomik ve toplumsal düzenin korunması bakımından da büyük önem taşımaktaydı. Çünkü uygulanan karantina tedbirleri bölgenin ticaret ağını ve üretim düzenini ciddi ölçüde sekteye uğratmıştı. Hayvanlardan hastalık bulaşacağı yönündeki korkular ve seyahat yasakları nedeniyle Karadeniz hattı ile Erzurum üzerinden İstanbul'a yapılan hayvan sevkیاتının durması, başkentte et sıkıntısına ve fiyat artışlarına neden olmuştur. Aynı dönemde salgından kaçan taşra halkının yaylalara veya dağlık bölgelere çekilmesi

²⁹³ BOA., *DH.MKT.*, H.15.10.1310, 27/23.

²⁹⁴ Subaşı, Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını , 248-255.

²⁹⁵ BOA., *DH.MKT.*, H.02.05.1310, 2023/70.

²⁹⁶ BOA., *Y..HUS.*, H.06.07.1310, 169/17.

²⁹⁷ BOA., *Y..PRK.ASK.*, H.23.02.1312, 99/84.

²⁹⁸ BOA., *DH.MKT.*, H.26.04.1310, 2021/94.

tarımsal üretimi aksatmış; bu durum hem beslenme yetersizliğini artırmış hem de salgın-kıtlık ilişkisinin daha derin bir krize dönüşmesine zemin hazırlamıştır.²⁹⁹

Ortaya çıkan bu ağır tablo karşısında Osmanlı merkezi yönetimi yalnızca hastalığın biyolojik yönüyle değil, toplumsal ve diplomatik boyutlarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Şeyhülislam fetvaları aracılığıyla karantina uygulamalarının İslam'a aykırı olmadığı halka anlatılmaya çalışılmış, camilerde toplu dualar organize edilmiş ve kaynatılmış su tüketimi gibi sağlık tavsiyeleri imamlar aracılığıyla taşraya aktarılmıştır.³⁰⁰ Bunun yanında dönemin Tiflis merkezli Ermenice ve Rumca gazetelerinde Osmanlı yönetiminin salgın karşısında yetersiz kaldığı veya ayrımcı davrandığı yönünde yayımlanan haberlerin devlet tarafından tekzip edilmeye çalışılması, kolera krizinin aynı zamanda uluslararası kamuoyu ve diplomatik rekabetin de bir parçası haline geldiğini göstermektedir.³⁰¹

Bütün bu gelişmeler birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin kolera pandemisi karşısında pasif bir tutum sergilemediği açıkça görülmektedir. İmparatorluk, merkezden taşraya uzanan bir denetim ve raporlama ağı oluşturmaya; bütçe tahsisleri, personel sevki ve sağlık kontrolleri aracılığıyla salgını kontrol altına almaya çalışmıştır. Ancak mali kaynakların yetersizliği, taşradaki altyapı sorunları ve ardı ardına yaşanan savaşların oluşturduğu yıkım, bu sağlık politikalarının her zaman etkili biçimde uygulanmasını engellemiştir. Buna rağmen salgınlarla mücadele süreci, Osmanlı Devleti'nin modern idari mekanizmalar geliştirme çabasını göstermesi bakımından dikkat çekici bir tarihsel tecrübe olarak değerlendirilebilir.³⁰²

1.3. Sel Felaketi (Meteorolojik Afet)

Sel felaketi insanoğlunu tarih boyunca etkileyen afetlerden biri de sel baskınlarıdır. Sel eriyen karlardan ya da sürekli yağın yağmurlardan oluşan, geçtiği yerlere zarar veren “su taşkını” ya da “taşkın su” anlamına gelmektedir. Taşkın alanlarında ortaya çıkan derin yeraltılar da sel yarıntısı ismi verilmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde sel baskını ifadesi yerine Arapça “seyl” kökünden gelen³⁰³

²⁹⁹ BOA., *HR.TO.*, M.26.07.1879, 250/2.

³⁰⁰ BOA, *BEO.*, H.05.05.1310, 112/8328.

³⁰¹ BOA, *HR.SFR.I.*, H.01.01.1310, 86/84.

³⁰² Özdemir, *Salgın Hastalıklarda Ölümler 1914-1918*, 54-55.

³⁰³ Gönüllü, “Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)”, 353.

“seylab”³⁰⁴ su taşkını anlamına gelen “tuğyan” ve “feyzan” kelimelerinin kullanıldığı da tespit edilmektedir. Nitekim bu belgelerde sık olarak kullanılmasa da “su baskını” tabirinin yer aldığı görülmektedir.

Sel baskınları iklim şartları ve coğrafi yapı ile doğrudan ilgilidir. Tarihin her safhasında yeryüzünün değişik bölgelerinde şiddetli ya da zayıf ölçüde meydana geldiği görülmektedir. Sel baskınları neticesinde tabii çevre ve insan nüfusu önemli boyutta zarar görmüştür. Ayrıca önemli miktarda ekonomik kayıpların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Sel baskınları neticesinde birçok eski medeniyetin yeryüzünden silinip gittiği görülmüştür.³⁰⁵

Bahar mevsiminde nehirlerde taşkınlar görülmekte ve bu durumda ziraati olumsuz yönde etkilemektedir. Nehir kenarlarında bulunan yerleşim yerleri sel afetinden dolayı zarara uğramakta ulaşım olumsuz yönde etkilenmektedir. Bazı durumlarda ise kısa mesafeli olarak iskan bölgeleri değiştirilmiştir. İskan bölgelerinin yerinin değiştirilmesi ve meydana geldiği yıkımların onarılması sırasında harcanan zaman tarımsal alandaki ekim süresinin gecikmesine ve üretimde düşüşe neden olmaktadır.

İklim nedeniyle meydana gelen diğer bir olumsuz hadise şiddetli yağın yağmurlardır. Bilhassa mahsulün olgunlaşma döneminde veya hasat döneminde meydana gelen şiddetli yağışlar tarımı olumsuz yönde etkilemektedir. Şiddetli yağışların yol açtığı sel afeti yerleşim alanları üzerinde tahrip edici sonuçlara yol açmaktadır. Sel afetinin meydana geldiği bölgelerde zarar gören tarımsal sahaya bağlı olarak zirai ürünlerin fiyatlarında artış görülmektedir. Şiddetli yağışlar köprü, bina ve ulaşım ağı üzerinde meydana gelen zarar mahalli yöneticileri ekonomik yönden yeni harcamalar yapmaya zorlamış ve felaket bölgelerinin gelişimini engellemiştir.³⁰⁶

Erzurum vilayetinde meydana gelen sel baskınlarına bakıldığında :

19 Temmuz 1891 tarihinde Erzurum merkeze oldukça yakın bir lokasyonda şiddetli yağışların tetiklediği sel felaketi, bölgedeki demografik unsurların doğal afetler karşısındaki ortak kaderini ve devletin altyapı güvenliğine yönelik müdahale hızını

³⁰⁴ BOA., *DH.TMIK.*, H.09.05.0321, 150/17.

³⁰⁵ Gönüllü, “Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)”, 353.

³⁰⁶ Erler, *Osmanlı Devletinde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, 115-117.

göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Arşiv kayıtlarına yansıyan can kayıplarının millet esasına göre (7 Müslüman, 3 Ermeni) raporlanması, afetin vilayetteki sosyo-kültürel mozaığı ayırım gözetmeksizin vurduğunu ortaya koyarken, Osmanlı bürokrasisinin kriz anında bile nüfus istatistiklerini tutmadaki titizliğini yansıtmaktadır. Öte yandan, olayın hemen ardından klasik dönem reflekslerinin aksine, hasar tespiti için doğrudan komiser ve zabıtların (kolluk kuvvetlerinin) sahaya sürülmesi, 19. yüzyılın sonlarında devlet otoritesinin taşradaki görünürlüğünün arttığına işaret etmektedir. Bilhassa tahkikat heyetinin incelemelerinde köprülere odaklanması tesadüf değildir; bu durum, merkezî idarenin ticaret yollarının ve askeri lojistik ağlarının kesintiye uğramamasına verdiği stratejik önemin açık bir göstergesidir.³⁰⁷

Erzurum büyük yolunun sel felaketi sonrasında harap olmasından dolayı posta nakliyesinin daha karışık yol olan Boztepe yoluna kaymıştır. Menzilhane müteahhidi Abdurrahman Efendi fazladan istihdam ettirdiği iki nefer sürücü ve hayvanatın 8 aylık masrafları devlet tarafından tedarik edilmiştir. (14 Kasım 1892)³⁰⁸

Erzurum'da sel felaketinin ortaya çıkmasından sonra harap olan köprü, duvar ve su yollarının tamir edilip yenilenmesi için gereğinin yapılması devletten talep edilmiştir. Köprü, duvar ve su yollarının tamir ve yenileme çalışmaları için 1494 kuruş para yardımı devlet tarafından yapılmıştır. 1892 senesinde Maliye Nezareti tarafından para yardımı yapılmış ve yapılan bu masraf deftere kayıt edilmiştir.³⁰⁹

Erzurum'da selden dolayı köprü, duvar ve su yolları zarar görmüştür. Harap olan köprü, duvar ve su yollarının tamir masraflarının vilayet tarafından yardım edilecek meblağa ait havale-name bir an evvel gönderilmesi hususunda talepte bulunulmuştur. (30 Ocak 1893)³¹⁰

14 Mayıs 1893 senesinde Erzurum vilayetinde sel felaketi sonrası zarar gören köprü, duvar ve su yollarının tamir edilip yenilenmesi için gerekli havale-name gönderilmiştir.³¹¹

³⁰⁷ BOA.,Y.PRK.UM.,H.15.01.1309,22/69.

³⁰⁸ BOA.,DH.MKT.,H.23.04.1310, 2020/26.

³⁰⁹ BOA., DH.MKT.,H.03.07.1309,191/59.

³¹⁰ BOA.,DH.MKT.,H.2.11.1309, 1934/36.

³¹¹ BOA.,DH.MKT.,H.27.10.1310, 37/44.

Erzurum'da selden harap olan köprü ve evlerin tamiri için gerekli masrafın yapılması için ödeme yapılmıştır. Erzurum vilayetinde köprü, duvar ve su köprüleri selden zarar görmüştür. Hasar gören bu yerlerin tamiri ve yenilenmesi için 1893 senesinde 7490 kuruş padişah tarafından onun emri ile ödeme yapılmıştır. Tamirinin yapıldıktan sonra tetkik edileceği belirtilmektedir. Erzurum vilayetinde gerekli mercilere bu bilgi bildirilmiştir. Muhasebe Nezareti tarafından bu yardım parasının gönderileceği belirtilmiştir. 1490 kuruş tamir ve yenileme çalışmalarında Muhasebe Nezareti tarafından ödeme yapılacağı belirtilmiştir. (13 Ocak 1893)³¹²

Erzurum vilayetine bağlı Bayburt Kazası'nın İyizme karyesinde meydana gelen selde evleri harap olan ahaliye ihtiyaçları için 17050 kuruş yardım parası ödenmiştir. Dâhiliye Nezaretinin Şûrâ-yı Devlet'çe havale buyurulan 1895 tarihli ve 2272 numaralı tezkeresi, dâhiliye dairesinde karar alınmıştır. Sel felaketi Bayburt kazasının İyizme karyesinde oluşmuştur. Şiddetli boran, yağmur ve dolu neticesinde sel felaketi ortaya çıkmıştır. Bu felaketten hanlar ve zirai aletler zarar görmüştür. Bu zararı karşılamak üzere 84770 kuruş sel felaketinden etkilenenlere dağıtılmak üzere gönderilmiştir. Ziraat aletleri ile tohumluk ihtiyaçları için 17050 kuruş para yardımı gerçekleştirilecektir. İlk sel felaketinin olduğu dönemde kuraklık ve kıtlığın da baş gösterdiği belirtilmektedir. Maliye Nezareti tarafından yardım parası gönderilecektir. Erzurum Vilayeti Meclis İdaresi'nin bu parayı ödeyemeyeceği, parayı Maliye Nezareti'nin yapacağı kayıtlarda ifade edilmektedir. (13 Mart 1897)³¹³

Selzedelere ihsan buyurulan 2000 lira selden etkilenen ahaliye ivedilikle dağıtılmıştır. 3715 numaralı 1 Şubat 1897 tarihli tezkere Sadaret Makamına cevap olarak arz edilmiştir. Bu tezkerede Fırat Nehri'nin etrafında bulunan ahali sel felaketinden etkilenmiştir. Sel felaketinden etkilenen ahaliye 2000 lira yardım parası gönderilecektir. Erzurum Muhasebe-i Umumiyesi ile paranın tedarik edileceği Trabzon Vilayeti Defterdarlığına, sel afetinin olduğu gün telgrafla bildirilmiştir.³¹⁴

³¹² BOA.,*DH.MKT.*,H. 12.07.1310,2047/57.

³¹³ BOA.,*İ.ML.*, H.15.05.1313, 15/70.

³¹⁴ BOA.,*BEO.*,H.09.10.1314,917/68772.

Erzurum'un Ayazma karyesinde meydana gelen selden dolayı karyede yaşayanların haneleri harap olmuştur. Haneleri harap olan ahaliye 7 Aralık 1898 senesinde nakdi yardımda bulunulmuştur.³¹⁵

Selden zarar gören, Erzurum vilayetine bağlı Andos nahiyesinde hasar tespiti yapılmıştır. Dahiliye Nezareti kayıtlarına göre evvelki gece saat 01.00 aralığında yağan şiddetli yağmur yarım saat kadar sürmüştür. Andos nahiyesine bağlı birçok karyede bu yağmurdan etkilenip sel felaketi ortaya çıkmıştır. Karyelerdeki birçok taşınabilir eşya bu yağmurdan etkilenmiştir. Bu yağmurda birçok telef olayı görülmüştür. Şiddetli yağan yağmur neticesinde 11 hane yıkılmıştır. Bu hanelerin tahliyesi yapılmıştır. Mustafa oğlu Halil ile iki oğlu yıkılan evlerinin altında kalarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Mustafa oğlu Halil'in zevcesi Ayşe de yıkılan evin altından kurtarılmıştır. Nahiye Müdüriyeti tarafından köylerin durumu ve can kaybı olduğu çekilen 25 Temmuz 1903 tarihli telgrafta bahsedilmiştir. Çekilen telgrafta tamirat yapılması gerektiği ifade edilmiştir.³¹⁶

Erzurum vilayetine bağlı bazı karyelerde selden zarar görenlere yardım yapılması ve zarar miktarı hakkında verilen bilgiler takdim edilmiştir. Erzincan'a 2 saat mesafede bulunan köylere dolu ve yağmurun fazla yağması neticesinde karyeler zarar görmüştür. Yağış miktarının fazla olması neticesinde sel felaketi yaşanmıştır. Erzurum vilayetine 31 Ağustos 1903 senesinde gönderilen telgrafta zararın 50000 kuruş kadar olduğu bilgisi geçmektedir. Erzurum vilayetince zarar karşılanacaktır.³¹⁷

Erzurum Vilayeti'nden gelen telgraflar ve Hasankale kasabasında meydana gelen sel dolayısıyla kiralanan bir bina dahi bulunamamıştır. Kapanan Rüştîye Mektebi'nin yeniden yapılması için ayrılan ve gönderilen tahsisat ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Hasankale Kazasında sel baskını sonrası Rüştîye Mektebi kullanılmaz hale gelmiştir. 30000 kuruş mektebin yeniden inşası için tahsil edilmiştir. Bu para Hasankale kazası tarafından talep edilmiştir. Hükümet tarafından gönderilmesine de izin verilmiştir. (31 Ağustos 1903)³¹⁸

³¹⁵ BOA., *DH.MKT.*, H.23.07.1316, 2145/56.

³¹⁶ BOA., *DH.TMIK.*, H.09.05.0321, 150/17.

³¹⁷ BOA., *DH.MKT.*, H.09.07.1321, 772/23.

³¹⁸ BOA., *MF. İBT.*, H.18.06.1328, 277/49.

Trabzon-Erzurum arasındaki yolda bulunan ve sel felaketinden dolayı yıkılan duvarın yeniden inşası hususunda gereken muamelatın yapıldığı 31 Mayıs 1903 senesine ait telgrafnamede belirtilmiştir. Nafia Nezareti'nin verdiği rapora göre yıkılan duvarın yeniden inşa edilip yol üzerinde bir geçidin yapılacağı beyan edilmiştir. Trabzon vilayetinden gelen 1903 tarihli ve 54 numaralı yazıda sel tehlikesine dair rapor devlete arz edilmiştir.³¹⁹

Erzurum Vilayeti'ne bağlı Kigalı ve Şekerli köylerinde sel felaketi neticesinde oluşan zararlar ilgili tahkikat yapılması ve ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunulması gerektiği 5 Ağustos 1909 senesine ait telgrafnamede belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin kayıtlarından edinilen bilgiye göre, temmuz ayının pazartesi gününde sel felaketi ortaya çıkmıştır. Sel felaketi şiddetli hale gelerek Şekerli köyünün mezarına ve hanelerine zarar vermiştir. Ekilen tarım arazilerine büyük zarar vermiştir. Tarım arazilerinde bulunan tarım mahsülleri büyük tahrip görmüştür. Şekerli köyünde 1000 hane bu selden etkilenmiştir. 5 hane eşyalarıyla birlikte kullanılmaz hale gelmiştir. Bu hanelerde bulunan bir kız çocuğu selden dolayı hayatını kaybetmiştir. Yapılan tahkikatlarda mahsullerinin tahrip olduğu tespit edilmiştir. 1000 hane Şekerli köyünde yaşayan ahalinin maişetlerini karşılamayacak halde olduğu belirtilmiştir. İki karyede de çok büyük tahribatın olduğu maişetlerini karşılayamamak durumunda olduğu ve iki köyün de tamirata ihtiyaç duyduğu kaymakamlığa çekilen telgrafta belirtilmiştir. Erzurum vilayetinde gerekli merciler tarafından bu iki köye de yardım edilmesi gerektiği belirtilmiştir.³²⁰

Erzurum Vilayeti'ne bağlı Hasankale Kazası'nda sel felaketi meydana gelmiştir. Sel felaketinden dolayı evleri yıkılan ahaliye Maliye Hazinesi tarafından zararlarının karşılanması için para yardımında bulunulmuştur. Kaza ahali ve muhtaçların iaşelerini karşılamak üzere 2000 lira para yardımında bulunulmuştur. Haneleri kullanılmaz hale gelen ahalinin de evlerinin tekrardan inşa edilmesi için 6000 kuruş para yardımında bulunulmuştur. Erzurum Vilayeti'nden gelen telgrafnamede devletin ihtiyaç sahiplerine para yardımı yapacağı belirtilmiştir. Dâhiliye Nezaretince çekilen 20 Haziran 1908

³¹⁹ BOA., *DH.MKT.*, H.04.03.1321, 716/67.

³²⁰ BOA., *DH.MKT.*, H.22.07.1327, 2895/42.

tarihli tezkerede bütün bu bilgiler mevcuttur. Sel felaketinden etkilenen ihtiyaç sahiplerine de yardım edilmesi hususunda devletten yardım talebinde bulunulmuştur.³²¹

Dâhiliye Nezareti tarafından 19 Mayıs 1910 tarihli ve 394 numaralı yazılan tezkerede de şu bilgiler alınmaktadır: Selanik Vilayeti Ustrumca ile Erzurum Vilayeti'ne bağlı Pasinler kazasında sel felaketi ortaya çıkmıştır. Selden zarar görenlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve yıkılan yerlerin tamir ihtiyacını gidermek üzere Ustrumca kazasına 20000 kuruş para, Pasinler kazasına da 2000 kuruş para yardımında bulunulmuştur. Maliye Nezareti tarafından yardım parası gönderilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından bu bilgiler kayıt edilmiştir.³²²

Bu süreçte telgraf sistemi de dikkat çekici bir rol üstlenmiştir. Erzurum gibi merkeze uzak bir vilayet ile İstanbul arasındaki haberleşmenin telgraf aracılığıyla sağlanması, Tanzimat sonrasında kurulan bürokratik yapının taşrada işler hale geldiğini göstermektedir. Köylerden gelen zarar tespitlerinin nahiye ve kazalar üzerinden vilayet merkezine, oradan da Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerine aktarılması belirli bir idarî düzenin oluştuğunu ortaya koymaktadır. Ancak haberleşmedeki bu hız, çoğu zaman yardımların aynı süratle ulaştırılmasını sağlayamamıştır

Belgelerden anlaşıldığı üzere, önceki dönemlerde daha çok yerel eşraf veya kadılar tarafından yürütülen afet müdahaleleri, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde doğrudan askerî ve mülkî bürokrasinin kontrolüne geçmiştir. Hasar tespiti için görevlilerin sahaya gönderilmesi, enkaz kaldırma çalışmalarında askerî birliklerin aktif rol üstlenmesi bunun açık göstergelerindendir. Özellikle istihkâm birliklerinin ve askerî kuvvetlerin afet bölgelerinde görev yapması, Osmanlı ordusunun taşrada kamu düzenini koruyan ve halka yardım ulaştıran bir kurum olarak da görüldüğünü göstermektedir. Bu noktada dönemin yöneticilerinin tavrı da dikkat çekmektedir.

Öte yandan afetlerin toplumsal yapı üzerindeki etkileri de belgelerde açık şekilde görülmektedir. Sel felaketleri sırasında Müslim-gayrimüslim ayırımından ziyade ortak bir mağduriyet tablosunun öne çıktığı anlaşılmaktadır. Ölü sayıları, yaralıları, yıkılan evler ve telef olan hayvanların ayrıntılı biçimde kayıt altına alınması, devletin bu anlarında dahi nüfusu ve ekonomik kayıpları sistemli şekilde takip etmeye çalıştığını

³²¹ BOA.,*MV*, H.11.06.1328, 141/54.

³²² BOA.,*MV*,H.08.06.1328,141/52.

göstermektedir. Bu durum aynı zamanda Osmanlı bürokrasisinin istatistikî veri toplama konusundaki hassasiyetini de ortaya koymaktadır.

Bu felaketler bir taraftan mali kaynakları zorlamış, ulaşımı ve barınma düzenini bozmuş; diğer taraftan ise devletin modern kriz yönetimi yöntemleri geliştirmesine, kurumlar arası yazışmaların artmasına ve askerî-mülkî bürokrasinin taşrada daha görünür hale gelmesine zemin hazırlamıştır.³²³

1.4. Yangın Afeti

İnsan müdahalesi neticesinde ortaya çıkan çevreyi ve toplumu olumsuz yönde etkileyen afetlerdendir. İnsan kaynaklı afetlerin başında yangın afeti gelmektedir. Bazı doğal olaylar (aşırı sıcaklık, yıldırım düşmesi, deprem) da yangına sebep olduğu görülmektedir. Kundaklama ya da ihmal şeklinde ortaya çıkan yangınlarda, ahşap yapılaşmanın yaygın olduğu bölgelerde yangın afetinin görüldüğü tespit edilmektedir.³²⁴

Tarih boyunca Osmanlı Devleti'nde birçok yerleşim yeri yangınlar neticesinde zarar görmüştür. Yangının verdiği zarar çoğu zaman hayatı olumsuz yönde etkilemiş ve olumsuzluğun sınırları ciddi seviyelere ulaşmıştır. Sosyal, ekonomik ve toplumsal yönden hem devlet hem de yangının meydana geldiği yerde yaşayanlar başta olmak üzere bütün fertler zorluklarla karşılaşmıştır.³²⁵

Yangın neticesinde ekilebilir araziler tahrip olmakta, can kayıpları, hayvan varlığının azalması görülmekte, kıtlık hadiseleri ortaya çıkmaktadır.³²⁶ “Harik kelime anlamı olarak yangın, ateş anlamına gelmektedir.³²⁷ Yangın afeti “harik-i kebir”, “ihrak-ı azim”, “harik-ı ekber” olarak isimlendirilmektedir. Büyük yangınlar şehirlere çok büyük zarar vermiş, devleti sosyal ve ekonomik açıdan uzun süre uğraştırmıştır.³²⁸ Sonuçları bazen çok yıkıcı olabilmekte ve özellikle şehirlerin mimari özelliklerini ve yapılarını büyük ölçüde etkilemiştir.³²⁹

³²³ Erler, Meşrutiyet İdaresi Altında Erzurum Sel Baskını-1910, 33-45.

³²⁴ Coşgun, Yukarı Fırat Bölgesinde Yaşanan Kıtlık Hadiseleri (19. Ve 20 Yüzyıl), 2.

³²⁵ Talip Ayar, “Arşiv Belgelerine Göre Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)”, *A.İ.B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/2 (2014), 306.

³²⁶ Coşgun, Yukarı Fırat Bölgesinde Yaşanan Kıtlık Hadiseleri (19. Ve 20 Yüzyıl), 2.

³²⁷ Abdullah Yeğim vd., Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, (İstanbul: Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı, 1990), 337.

³²⁸ Coşgun, Yukarı Fırat Bölgesinde Yaşanan Kıtlık Hadiseleri (19. Ve 20 Yüzyıl), 2.

³²⁹ Hüseyin Baha Öztunç, “20. Yüzyılın Başında Biga’da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma”, *Belleten*, 82/293(2018), 295.

Yangınların çıkma sebeplerine bakıldığında ev ve dükkanlarda hizmette bulunan uşakların acemilikleri, dikkatsizce eritilen yağların parlaması, bazı evlerde yapılan saçaklar, efendilerine kin besleyen uşakların fesatlığı, gafil insanların kahpelere olan intikam hisleri, yağmacı ve hırsızların kasetleri ya da tütün içenlerin dikkatsizliği nedeniyle çıkmaktadır. Bazen de uçan semavi cisimlerin tesiriyle yangın çıkmaktadır. Bunlar Allahu Teala'nın imansızları ve eğri yola sapanları uslandırmak için gönderdiği cezalardır. Kıtılık ve salgın hastalıkların görülmesi de bu bağlamda görülmektedir. Yangınların çıkma nedenlerinden biri de Türklerin Hristiyan bir ülkeyi fethetme durumunda Osmanlı coğrafyasında yangın afetinin çıkmasıdır. Osmanlı Devleti coğrafyasında yaşayan dış güçlerin ajanı olan kişiler tarafından yangın çıkarılmaktadır.³³⁰

Osmanlı Devleti'nde yangın afetine müdahale ve söndürme çalışmaları bir düzene oturmada önce belirli yerlerde kürek, balta ve kova malzemeleri muhafaza edilir. Yangın afeti görüldüğünde bu malzemeler kullanılarak çıkan yangına halk müdahalede bulunurdu. Kimi durumlarda ise etraftaki binalar yangınların yayılmasını engellemek amacıyla yıkılmaktaydı. Yavuz Sultan Selim Han döneminde Acemi Oğlanlara yangın söndürme görevi verilmişti. Acemi oğlanlar Yeniçeri Ocağına bağlıydı. Osmanlı Devleti'nde 3. Murat Han döneminde büyük yangınlar ortaya çıkmıştır. Bu yangınlar neticesinde 1572 senesinde yayımlanan bir ferman ile her evde kazma, kürek ve bir küp su gibi malzemeleri bulundurma zorunluluğu getirilmiştir.³³¹

Yangınlara tulumbalar ile müdahale edilmesi 16. ve 17. yüzyıllarda başta Fransa ve Macaristan olmak üzere Avrupa'da kullanılması yaygınlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nde aynı dönemde evlerde çatıya kadar uzanan merdivenlerle su dolu fiçılar bulundurulması ve bunun kontrol edilmesi gibi bazı önlemler alınmıştır. İstanbul'da ortaya çıkan yangınlar Yeniçeri kolluklarındaki sakalar, neferler, baltacılar ve halk tarafından söndürülmekteydi. Osmanlı Devleti'nde yangın söndürme teşkilatının teşekkül edilmesi ve tulumbanın kullanılması, 18. yüzyıl başında donanma ile katıldığı Venedik seferinden (1715) dönüşte ihtida eden (Müslüman olan) Fransız asıllı bir mühendis olan gerçek Davut tarafından 1720' de gerçekleştirilmiştir. 1718 senesinde

³³⁰ Hrand Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *Tarih Dergisi*, 27(2011), 60.

³³¹ Mehmet Batuhan Çeken, Halim Kılıç, "Osmanlı Devletinde Afet Yönetimi: 1841 İzmir Yangını", *Afet ve Risk Dergisi*, 5/1(2022):23.

Tüfekhane ve sonra Tophane yangınlarında tulumba ile yangına müdahale eden ve yaptığı hizmeti de büyük takdir toplayan Gerçek Davut Ağa'yı Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 1720 senesinde Tulumbacı Ocağını oluşturmakla vazifelendirdi. Davut Ağa, 1733 senesinde ölümüne kadar tulumbacılık vazifesini yürüttü.

1826 senesinde Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Tulumbacı Ocağı da kaldırıldı. Tulumbacı başı konağı, Tıphane olarak kullanılmaya kararlaştırıldı. Ocakta ve Tulumbacı Konağında bulunan tulumbalar seraskerliğe taşındı. kısa süre sonra 2 Ağustos 1826 senesinde büyük Hocapaşa yangını ortaya çıkınca Tulumbacı Ocağının ihyası gündeme geldi. Bu nedenle Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'ye bağlı yangıncı taburları oluşturuldu. “Tulumbacı” kelimesinin yerine “yangıncı” kelimesi tercih edildi. Tulumbacı kelimesi yeniçeriliği ve önceki dönemi hatırlatmasından dolayı tercih edilmemiştir. İtfaiye hizmetlerinin aksamadan yürütülebilmesi maksadıyla yangıncılar bir müdüriyet şeklinde yeniden teşkilatlandırıldı.(Eylül 1827) Bu teşkilata dışarıdan çilingir, hortumcu, baltacı, kancacı, borucu vb. ustalar alınarak Tulumba Karhanesi Müdürlüğünün maiyetine istihdam edildi.

Hocapaşa yangını tulumba teşkilatının hızlı bir şekilde ihyasını ve nefer sayısını arttırmıştır. Bu doğrultuda çıkan ferman gereği İstanbul halkı her semte ve mahalleye bir tulumba tedarik etmiştir. Böylece sonraki zamanlarda çok ün kazanacak olan mahalle tulumbacılığı mescitlere, Hristiyan mahallelerde ise kiliselere yerleştirildi.

Tulumba sandıkları basit bir yangın düzeneği değildi. Mahallenin yiğitlik, namus ve şeref sembolü olarak kabul görülürdü. Bu mahallenin tulumbacıları koğuş ismi verilen bir kahvehaneyi yada büyükçe odayı merkez edinir. Sandık, alet ve edevatını buraya koyar, duvarlarını ise dizlik ismi verilen pantolonlarını ve keçe külahlarını asarlardı. Bekar tulumbacılar genellikle toplu halde bu koğuşlarda kalırlardı.³³² Yeniçeri Ocağının kapatılmasından sonra 2 sene boyunca yangına müdahale eskisi gibi semt tulumbacılarının mücadelesi ile devam etmiştir.³³³

1846 senesinde Zaptiye Müşiriyeti ve 1855 senesinde Şehremaneti kurulması ile yangınları söndürme işi sadece askerlerin eline bırakılmıştır. Belediye sınırları

³³² Yüksel Çelik, “Tulumbacı”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41:369-371.

³³³ Mehmet Batuhan Çeken, Halim Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi:1841 İzmir Yangını”, *Afet ve Risk Dergisi*, 5/1 (2022),23.

dairelerine ve merkezlerine tulumbalar verilmiş ve semt tulumbacılığı ocakları tahsis edilmiştir. Belediye daireleri sınırları dâhilinde bulunan ayak takımına mensup kişilerden takımlar teşkil edilmiştir. Gündüzleri kendi işleriyle meşgul olmuş ve yangın çıktığında sandık başına koşan bu kişiler çoğunlukla bekârdı. Belediye sınırları dâhilindeki esnaftan oluşturulan tulumbacılar “ağa” unvanı ile “reis” tayin edilmiştir. Bu tulumbacılar da “daireli” ismi verilmiştir.³³⁴Modernleşme sürecinde 2. Meşrutiyet’ten sonra itfaiyecilerden yaşlı olanların emekliye ayrılması diğerlerinin de savaşmak amacıyla cepheye gitmesiyle boşalan kadrolara yeni ek eleman alınmamıştır. Bu sebeple itfaiye hizmetleri önemli ölçüde aksamıştır. Çırağan Sarayı ve Babıalı binalarının art arda yanması üzerine resmi dairelerde koruyucu önlemler artırıldı. Odalar ve hademeler eğitildi ve daireler arasında telefon şebekesi kuruldu. Bu dönemde siyasal ve ekonomik krizler artmıştır. Motorlu tulumba, tulumbalar taşıyan otomobil ve ambulans gibi çağdaş vasıtalar teşkilata kazandırılmıştır.³³⁵

19. yüzyılda Erzurum vilayetinde meydana gelen yangın afetine bakıldığında:

Erzurum’daki Kıbrıs Fatihi Lala Mustafa Paşa Camii yakınlarında bulunan kahvehanelerde çıkan yangın camiye zarar verdiğinden bu kahvehanelerin yıktırılması gerektiği belirtilmiştir. Erzurum’da çıkan yangınlar etrafa sıçramadan söndürülmek istenmiştir. (16 Şubat 1722) ³³⁶

23 Ekim 1859 senesi Cumartesi gecesi saat 01.00 civarında Kadioğlu Hanı’nda yangın çıkmıştır. Yangın hükümetten ve askeriye tarafından söndürülmüştür. Sadece yangının çıktığı han yanmıştır. Yangın etrafa sirayet etmeden kontrollü bir şekilde söndürülmüştür.³³⁷

Erzurum vilayetinde bulunan İngiltere Konsoloslukunda kaza sonucunda yangın ortaya çıkmıştır. Mamuriye Mahallesi tarafından yangın söndürülmüştür. Yangının söndürülmesinde Vali Paşa Hazretleri de desteklerini göndermiştir. Asâkir-i Şahane zabitanın de büyük destek ve gayretleri ile hayatlarını tehlikeye atarak bu yangın söndürülmüştür. İlk yardım işlemi sıhhiyeciler tarafından yapılmıştır. İnsanların

³³⁴ Hüseyin Özgür, Sedat Azaklı, “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1/3(2001), 154-157.

³³⁵ Kemalettin Kuzucu, “İtfaiye”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 1:676-678.

³³⁶ BOA, *AE.SAMD.I II*, H.29.04.1134, 97/9648.

³³⁷ BOA, *A. j MKT.UM.*, H.25.03.1276, 372/ 100.

sağlıklarının iyi olması aranan bir husus olduğu belirtilmektedir. Yaşanılan yangında herhangi bir can kaybı olmamıştır. Yangında konsolosluğun eşya ve evrakları kurtarılmıştır. Yangından sonra sükûnet sağlanmıştır. Yukarıda verilen malumat Hariciye Nezareti ile İngiltere Sefiri tarafından yazılan yazının tercümesidir. (12 Temmuz 1863)³³⁸

Erzincan'ın aşağı çarşısında çıkan yangında 6 adet defter, 203 adet tevellüdat, 189 kıta vefiyyat vesaire defter yanmıştır. (7 Ocak 1899)³³⁹

Erzurum vilayetinin İspir kazasına tabi Selacor karyesinde yangın çıkmıştır. Yangında herhangi bir can kaybı olmamıştır. Yangından 40 hane, bir cami-i şerif ve bir medrese etkilenmiştir. Medresede bulunan eşyalar da yangından etkilenmiştir. Yangında zarar görenlere iane yardımı devlet tarafından yapılmıştır. Ziyana uğrayanlara toplamda 290500 kuruş maddi destek sağlanmıştır. Karyede yangından etkilenenler perişan hale gelmişlerdir. Karyede yangından sonra tahkikat yapıp durum Meclis idaresine bildirilmiştir. (16 Ekim 1893)³⁴⁰

Erzurum'un Pasinler kasabası yakınlarında bulunan Meryem Ana Manastırı'nda çıkan yangın dolayısıyla tahkikat yapılmıştır. Meryem Ana Manastırı Ermenilere ait bir manastırdır. Meryem Ana Manastırı, Pasinler kasabasına bir buçuk saat mesafede bulunan bir konuma sahiptir. Yapılan tahkikatta manastırın dış kapısı kilitli haldedir. Yangın başka bir yere sirayet etmeden söndürülmüştür. Manastırda yangın çıktığı vakit manastırda 8 kişi bulunmaktadır. Yangın esnasında iki kadın ve bir erkek Ermeni vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Yapılan tahkikatta yangının kaza sonucu çıktığı ortaya çıkmıştır. Çünkü manastırın kapısı kilitli haldedir. Yangın esnasında manastırın eşyaları da yanmıştır. (9 Kasım 1895)³⁴¹

Mukim Serasker Müdürü Mirliya Rahmi Paşa'nın çektiği bir telgrafta Muş, Erzurum, Karakilise, Erciş, Malazgirt, Diyadin, Bayezid, Siverek, Başkale, Bargiri ve Sivas mevkilerinde vukuat olmadığı Mamuretü'l-Aziz'de çıkan yangının hafifletildiği ve gerekli inzibati tedbirler sağlanmıştır. Yukarıda adı geçen vilayet ve kazalarda karakollarında elde edilen bilgilere göre herhangi bir yangın ortaya çıkmamıştır. Yalnız

³³⁸ BOA, *HR.MKT.*, H.05.03.1279, 409/5.

³³⁹ BOA., *DH.MKT.*, H.23.10.1316,2174/99.

³⁴⁰ BOA, *DH.MKT.*, H.05.04.1311,150/37.

³⁴¹ BOA, *A.}MKT.MHM.*, H. 11.06 1313, 639/7.

Mamuretü'l-Aziz'de bir yangının çıktığı ve yangın hafifletilmiş gerekli tedbirler alınmıştır. (16 Kasım 1895) ³⁴²

Erzurum vilayetine bağlı Hasankale kasabasına yakın bir yerde Ermeni Manastırı'nda yangın çıkmıştır. Bu yangın neticesinde aşçı ve iki kişi hayatını kaybetmiştir. (28 Kasım 1895) ³⁴³

1 Aralık 1895 senesinde, vilayet merkezinden gönderilen Memur-u Mahsus Belediye Tabibinin verdiği raporlarda Erzurum'da bir manastırda çıkan yangında 1'i erkek, 2'si kadın ve 5'i manastır hademesi olmak üzere 8 kişi hayatını kaybetmiştir. ³⁴⁴

Pasinler'de vuku bulan yangında yağma yapıldığı tahkik memuru tarafından belirtilmiştir. (4 Aralık 1895) ³⁴⁵

18 Mart 1896 senesinde gece saat 02.00 civarında Erzurum vilayetine bağlı Erzincan kazasında, aşağı çarşıda bulunan fırının altında yangın afeti meydana gelmiştir. Çıkan yangın, fırının etrafında bulunan 9 dükkân, 2 fırın ve 2 haneye sirayet etmiştir. Yangın neticesinde birçok zayıat oluşmuştur. (19 Mart 1896) ³⁴⁶

Trabzon vilayetinde gümrükten geçirilirken Erzurum belediyesine ait tulumaların kürek vergisinden muaf tutulması istenmiştir Trabzon rüsumat dairesi tarafından vergiden muaf olup olmaması konusu merkez ile irtibata geçilerek karar alınmıştır. (20 Temmuz 1897) ³⁴⁷

Erzurum Vilayeti Maliye Nezaretine yazılan bir tezkerede Tortum ve sair kazalarda evrak mahzenlerinin inşaları hakkında malumat verilmiştir. Erzurum vilayetinden gelen 15 Mart 1902 tarihli ve 1 numaralı tahriratta da mahzenlerin inşaat masrafları ve Hazine-i Celile tarafından karşılanmıştır. Maliye Nezareti tarafından bu inşaatın takip edilmesi gerektiğine değinilmektedir. Hükümet konağında çıkan yangın neticesinde konakta zararların ortaya çıktığı ve hükümet konağında zarar gören yerlerin tamir edilmesi gerektiği, bu nedenle hükümet konağında inşaat ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Erzurum'dan gelen 15 Mart 1902 tarihli tahriratta hükümet konağının

³⁴² BOA, Y...PRK.ASK., H.28.05.1313,108 /52.

³⁴³ BOA, DH.ŞFR., R.16.09.1311,185/23.

³⁴⁴ BOA, DH.ŞFR., R.19.09.1311,185/37.

³⁴⁵ BOA, DH.ŞFR., R.22.09.1311,185/57.

³⁴⁶ BOA., Y..MTV.,H.18.04.1315,167/53.

³⁴⁷ BOA.,J.RSM.,H.20.07.1325,28/54.

yenilenmesi, bu yenileme işleminin takip edilmesi ve hazine tarafından yapılan harcamalar muhasebe edilmiştir. (14 Nisan 1902)³⁴⁸

Erzurum'da Hükümet Konağı'nda çıkan yangından sonra evrak mahzeni bu yangından etkilenmiştir. Yangından sonra evrak mahzeni yeniden inşa edilecektir. Evrak mahzeni için istenilen havalename Hazine-i Celile tarafından irsal olunmuştur. Havalenameye ait muamelenin takibi Maliye Nezaret-i tarafından yapılmıştır. Tortum ve sair kazalarda da evrak mahzenleri inşa edilmiştir. Erzurum vilayetinden gelen 15 Mart 1902 tarihli tahriratta inşa edilecek mahzenlerin inşaat masrafları Hazine Celilesince karşılanmıştır. 1902 tarihli ve 1 numaralı tahrirat-ı aliyyeleri Maliye Nezaret-i Celilesine yazılı olarak takip edilmesi lüzumu, Maliye Nezaret-i tarafından yapılmıştır. (31 Mayıs 1902)³⁴⁹

Erzurum Hükümet Konağı'nda ortaya çıkan yangının yapılan tahkikat neticesinde bir suikast olmadığı ortaya çıkmıştır. Haziran ayının 23. günü hükümet konağının muhasebe kısmının altında yangın çıkmıştır. Adliye ve askeri heyetlerin bulunduğu daireler yanmıştır. Hükümet konağının yakınında bulunan dükkânlarda bu yangından etkilenmiştir. Mektubi kalemi, Meclis İdare Aliyyesi Evrak bölümü bu yangından etkilenmiştir. Yangından etkilenen bu bölümler tahliye edilerek boşaltılmıştır. Bu bölümlerde bulunan eşyalar, evraklar Ziraat Nafiası bölümüne taşınmıştır. Yangında zarar görenler, bu bölümlerde çalışan memurlar ivedilikle yeni yerlerine taşınmışlar ve tekrardan vazifelerine devam ettirilmişlerdir. Yangından 3 kişi doğrudan 18 kişi de fazla yaralanmadan etkilenmiştir. Yangın hükümet konağının tavanına kadar sirayet etmiştir. 1902 tarihli tezkerede hükümet konağında çıkan yangında yapılan tahkikatlar neticesinde yangının kahve ocağının bacasından kaynaklandığı ve hükümet konağını yaktığı tespit edilmiştir. Yapılan tahkiklerde herhangi bir suikast tespit edilemediğine dair delil ve emare tespit edilememiştir. Yangın kahve ocağının bacasından tavana sirayet ederek çıkmıştır. (3 Temmuz 1902)³⁵⁰

³⁴⁸ BOA., *DH.MKT.*, H.05.01.1320, 479/1.

³⁴⁹ BOA., *DH.MKT.*, H.05.01.1320, 479/1.

³⁵⁰ BOA., *DH.MKT.*, H.02.04.1320, 577/15.

Muhasebe dairesinde yangın afeti meydana gelmiştir. Muhasebeye mahsus defterdarlık odasında çıkan yangın odanın yanında bulunan çay ocağının bacasından sirayet etmiştir. (30 Temmuz 1902)³⁵¹

Erzincan'ın Pakeriç Karyeli köyünde Paluoğlu Hüseyin'in evinde gündüz vakti saat 17.00 aralığında yangın çıkmıştır. Evde 5 ile 6 yaşlarında 2 , 8 yaşlarında bir kız çocuğu çıkan yangında vefat etmiştir. 8 yaşındaki kız çocuğu yangında çıkan duman tesiriyle vefat etmiştir. Yangında toplam 3 çocuk vefat etmiştir. 8 yaşındaki kız çocuğu Ermeni milletindendir.(25 Aralık 1903)³⁵²

Erzincan'ın Kerinok kariyesinde Emin Efendi'nin hanesine eşkıyalar girmiş ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Bu haber üzerine devlet bu köye jandarma göndermiştir. Bir ay boyunca jandarmalar bu köyde takiplerini sürdürmüşlerdir. Eşkıyaların samanlıkta oldukları haberini alan jandarma ile eşkıyalar arasında silahlı çatışma çıkmıştır. Çatışmada bir asker yaralanmış bir askerde şehit düşmüştür. Samanlıkta atılan kurşun neticesinde samanlık alev almıştır. Eşkıyalar samanlıkta çıkan yangın neticesinde telef olmuşlardır. (28 Kasım 1903)³⁵³

23 Temmuz 1904 senesinde, Erzurum'da Amerikan misyonerlerine mahsus mektepte yangın çıkmıştır. Yangın söndürülmüş ve tahkikat başlatılmıştır. Mektebin üst katında sabah vaktinde yangın çıkmıştır. Yangına hızlı bir şekilde müdahale edilmiştir. Yangını engellemek için gerekli tedbirler alınmış, söndürülmesinde gayret sarf edilmiştir. Yangın mahalleye sirayet etmeden müdahale edilerek söndürülmüştür. Şimdiye kadar cereyan eden tahkikatta herhangi bir delile rastlanılmamıştır. Yangının dışarıdan kasten çıkarıldığına dair bir emare bulunmamıştır. Mektepte çıkan yangın tatil gününe denk gelmektedir. Yangın mektebin çatı katından zuhur etmiş ve öğlen saat 12.00'de çıkmıştır. Yangın pazar günü çıktığından mektepte kimsenin bulunmadığı misyonerlerin işgal halde bulundukları bilgisi mevcuttur. Pazartesi günü misyonerlerin kendileri hazır olduğu halde tamir ve tahkikat olunarak neticesi arz edilmiştir ve bir ay sonra tahkikat sonlandırılmıştır.³⁵⁴

³⁵¹ BOA, *DH.ŞFR*, R.30.04.1318, 288/142.

³⁵² BOA., *Y..PRK.UM.*, H.06.10.1321,67/91.

³⁵³ BOA., *DH.TMIK.M.*, H.15.08.1321,157/34.

³⁵⁴ BOA, *DH.TMK.M*, H.17. 06.322,180/04.

Erzurum'da Amerikan misyonerlerine mahsus mektepte yangın çıkmıştır. Yangın söndürülmüş ve tahkikat başlatılmıştır. (28 Ağustos 1904)³⁵⁵

16 Şubat 1904 senesinde, Protestan cemaat vekili tarafından icra edilen tahkikat neticesinde yangının kasten çıkarılmadığına dair herhangi bir delile rastlanılmamıştır.³⁵⁶

Rusya ve Amerika'ya firar edip zamanında dönmeyen Ermenilerin emval ve emlakları hakkında olunacak muameleye dair önce gelen evrakın çıkan yangında yandığı icabının icrası talep edilmiştir. (31 Temmuz 1907)³⁵⁷

Erzurum'da İngiltere Konsolosluğunda zuhur eden yangın, Mâmuriye Mahallesi tarafından başarılı bir şekilde söndürülmüştür. Vali Paşa Hazretleri tarafından yazılan tezkereye göre mahalli azimet ve nefsinin tehlikeye koyacak derecede gayret ve himmet de bulunmuştur. Yangını söndürmede Askeriye-i Şahane'de gayret ve himmette bulunmuştur. Konsolosluktaki yangında eşya ve evrakların kurtarılması için çaba sarf edilmiştir. (31 Temmuz 1912)³⁵⁸

Erzurum Hükümet Konağı yangına karşı 16000 liraya sigortalanmıştır. Bu dönemde vilayet dahilinde bulunan hükümet konakları, hükümete ait mülki ve askeri hastane, kışla, karakol, telgraf ve posta haneler, emlak-ı amire (devlete ait taşınmaz mallar), idari haneler, makatib-i aliyye ve idadiyye ve rüştiye mektepleri, devlete ait olan fabrikalar, liman daireleri birer kıta haritaları hazırlanıp tanzim ettirilmiştir. Devlete ait olan bu binalar Osmanlı Sigorta Şirketi tarafından sigortalanmıştır. (1 Haziran 1912)³⁵⁹

Erzurum Vilayetine bağlı İspir kasabasında bir demirci dükkanının bacasından çıkan kıvılcımların yakınındaki ağaçlara sirayet etmesi neticesinde yangın afeti meydana gelmiştir. Yangın etrafa sıçramadan söndürülmüştür. (11 Ağustos 1919)³⁶⁰

19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında Erzurum vilayeti ve çevresinde meydana gelen yangınlar incelendiğinde, bu afetlerin yalnızca şehir dokusuna zarar vermekle kalmadığı, aynı zamanda devletin idarî düzenini ve bölgedeki hassas siyasi dengeyi de

³⁵⁵ BOA, *DH.TMK.M*, H.17. 06.1322,180/04.

³⁵⁶ BOA, *DH.ŞFR*, R.03.12.1319, 322/61.

³⁵⁷ BOA., *DH.ŞFR.*, R.18.05.1323,385/34.

³⁵⁸ BOA, *DH.ŞFR.*, R.18.05.1328, 384/34.

³⁵⁹ BOA., *ML.EEM.*, 19.03.1328, 912/7.

³⁶⁰ BOA., *DH.EUM.AYŞ.*, H.27.11.1337,912/7.

etkilediği görülmektedir. Yaşanan büyük yangınlar, merkezî idareyi afetlere karşı daha sistemli ve kalıcı tedbirler almaya mecbur bırakmıştır. Özellikle Erzurum ve Erzurum hükümet konaklarında çıkan yangınlarda nüfus, vefiyat ve muhasebe defterlerinin yanması, taşradaki idarî işleyişi ciddi biçimde aksatmış, bazı dönemlerde bürokrasinin işlevsiz hâle gelmesine yol açmıştır.³⁶¹ Bu tecrübeler, Osmanlı yönetiminin yalnızca yangını söndürmeye dayalı geleneksel anlayıştan uzaklaşarak koruyucu ve önleyici uygulamalara yönelmesinde etkili olmuştur. Nitekim art arda yaşanan felaketlerden sonra Hazine-i Celile tarafından kârgir evrak mahzenleri inşa edilmeye başlanmış, 1912 yılı itibarıyla vilayet genelindeki resmî daireler, kışlalar ve mektepler Osmanlı Sigorta Şirketi kapsamında güvence altına alınmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı idaresinin afetler karşısında daha düzenli mali mekanizmalara yöneldiğini ve resmî hafızayı koruma konusunda yeni yöntemler geliştirdiğini göstermektedir.³⁶²

Yangınların siyasi ve diplomatik yönü ise Erzurum vilayetinin dönemin jeopolitik şartlarıyla yakından bağlantılıdır. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni meselesi ve misyonerlik faaliyetlerinin bölgede yoğunlaşmasıyla birlikte, yangın hadiseleri sıradan bir afet olarak değerlendirilmemiştir. Amerikan mektepleri, Ermeni manastırları ve İngiliz Konsolosluğu gibi yabancı kurumlara ait yapılarda çıkan yangınlar, merkezî yönetim ve yerel idare açısından ayrıca önem taşımıştır. Valilerin ve mülkî amirlerin bu olaylara doğrudan müdahale ederek askerî birlikleri söndürme çalışmalarına sevk etmesi, ardından da kundaklama veya siyasi bir saldırı ihtimaline karşı ayrıntılı soruşturmalar yürütmesi, olası dış müdahalelerin önüne geçme çabasının bir parçasıydı. Hazırlanan raporlarda Protestan cemaat temsilcilerinin de soruşturma sürecine dâhil edilmesi ve sabotaj ihtimalinin özellikle reddedilmesi, Osmanlı yönetiminin uluslararası kamuoyuna bölgede asayişin sağlandığını gösterme isteğiyle ilişkilidir.

İlk dönemlerde daha çok mahalle halkı ve tulumbacı esnafının müdahaleleriyle yürütülen yangın söndürme faaliyetleri, 19. yüzyılın sonlarına doğru devlet görevlilerinin ve askerî birliklerin doğrudan sorumluluk alanına girmiştir. İngiliz Konsolosluğunda çıkan yangında askerlerin hayatlarını riske atarak evrakları kurtarmaya çalışmaları ya da güvenlik kuvvetlerinin olaylara doğrudan müdahil olması,

³⁶¹ BOA., *DH.MKT.*, H.02.04.1320, 577/15.

³⁶² BOA., *ML.EEM.*, H.19.03.1328, 912/7.

taşrada devlet otoritesinin g r n rl    n  artırmıştır. Sonuç olarak Erzurum vilayetinde yaşanan yangın afetleri, yalnızca şehir güvenliği ve mimari yapı üzerinde etkili olmamış; sigorta uygulamalarından kamu binalarının dönüşümüne kadar Osmanlı modernleşmesinin taşradaki yansımalarını da ortaya koymuştur.³⁶³

³⁶³ BOA, *DH.şFR.*, R.18.05.1328, 384/34.

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİNDE GÖRÜLEN KURAKLIK, KITLIK VE GÖÇ HAREKETLERİ

2.1. Kuraklık ve Kıtlıklar

Kıtlıklar meteorolojik koşullara bağlı olarak nerede, ne zaman ve hangi durumlarda ortaya çıkacağı önceden bilinmediği ve ölümcül sonuçlara neden olduğu için aynı zamanda bir afet olarak değerlendirilir. Kıtlıkların ortaya çıkmasına neden olan olaylar oldukça fazladır. Bu olaylar çoğu defa doğal afettir. Yangın, kuraklık, çekirge istilas, deprem, aşırı sıcaklıklar ve soğuklar, salgın hastalıklar kıtlık hadiselerine sebep olmaktadır. Ayrıca isyanlar, savaşlar ve eşkıyalık hareketleri gibi sosyal ve siyasal hadiseler de kıtlık olaylarıyla yakın ilişkisi bulunmaktadır. Bu tür hadiselerden sonra kıtlıklar yaşanmaktadır. Kıtlık hadiseleri doğal afetler neticesinde ortaya çıkması durumu ve insanların iradesi dışında gerçekleştiği için doğal afet olarak kabul görmektedir. Fakat siyasi ve sosyal hadiseler neticesinde ortaya çıkması durumunda insanların iradesi neticesinde gerçekleştiği için afettir ancak doğal afet değildir. Tarihi süreç içerisinde yerküre üzerinde çeşitli sebeplerden dolayı kuraklık ve ona bağlı olarak kıtlık olayları görülmüştür. Doğal afet olarak isimlendirilen kuraklık etkilediği coğrafi alanın boyutuna göre etkisi büyük, orta ve küçük ölçeklerde gerçekleşmiştir. Bu afetler sonucunda yiyecek fiyatlarının artışı, göç hareketleri, karaborsacılık, aç kalan insanların hayatta kalabilmeleri için değişik beslenme yolları araması, açlık ya da açlığın sebep olduğu kötü koşullardan dolayı ölüm hadiseleri ortaya çıkmış ve salgın hastalıkların zuhur etmesi gibi durumlar ortaya çıkmıştır.

Kıtlıklar sadece kıtlık zamanında kendini hissettirmemiştir. Etkisi ortaya çıktığı zaman zarfı ile sınırlı kalmamaktadır. Kıtlık afeti ortaya çıktığı dönemlerde toplumsal

ve iktisadi yönden toplumları derinden etkilemiş ve açmış olduğu yaraların sarılması uzun seneler almıştır.

Anadolu bulunduğu konum itibarıyla farklı iklim ve yağış rejimlerine sahiptir. Anadolu’da kurak veya yarı kurak alan bölgeler Tuz Gölü çevresi, Orta Anadolu, Balıkesir merkezi ile Ege kıyıları ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’dir. Ayrıca denizden uzakta dağlar ile çevrili alanlar veya çevresine göre havza görünümünde olan doğuda; Malatya, Erzurum, Elazığ ve Erzurum yöreleri negatif su bilançosu ile yarı kurak iklim bölgesi özelliklerine sahiptir. İlkel tarım yöntemleri ile vilayet içerisinde yapılan ziraatın neredeyse tamamı doğal yağışlara bağlı olarak yapılmaktaydı. Sulama sistemlerinin yeterli düzeyde olmaması ya da bulunmaması gelişmiş tarım aleti ve üretim tekniklerinin kullanılmaması ziraatta yapılan üretimi oranını etkilemiştir.

Kıtlık kelime anlamı olarak herhangi bir ihtiyaç maddesi ya da hizmetin tedariginde yaşanan güçluktur. Arşiv belgelerinde kıtlık ³⁶⁴“kaht”³⁶⁵, “kaht ü gala” ,“fıktan” şeklinde daha çok yiyecek maddelerinin piyasada, piyasa ortamı ve stoklarında yetersiz düzeyde bulunması durumunu ifade etmektedir.³⁶⁶

Osmanlı Devleti’nde farklı tarihlerde kuraklık etkisini göstermiştir. Kurak hava şartları tarım üretimi yapılan bölgelerde üretimin azalmasına neden olmuştur. Üretimin düşmesi ile de kıtlık hadisesi görülmeye başlanmıştır. Kıtlık görülmesinin nedeni tabiat olduğu gibi etkileri de ilk planda doğal ve fizyolojik yapı üzerinedir. Kuraklık besin kaynaklarının azalmasına, açlığa yol açan fizyolojik etkilerinin yanı sıra iktisadi ve ekonomik olumsuzluklara da neden olmaktadır. Örnek olarak Osmanlı Devleti’nde görülen kıtlık hadiseleri sonrasında gıda maddelerinin fiyatlarının arttığı tespit edilmiştir. Gıda maddelerinin normal fiyatının üstünde olması ve kıtlığın ortaya çıktığı bölge halkını da ekonomik yönden etkisi altına almaktadır. Hububat kıtlığının oluşmasında jeolojik, biyolojik ve meteorolojik afetler rol oynamaktadır. Bu afetlerin yanı sıra insan kaynaklı afetlerinde etkisinin olduğu de tespit edilmektedir.³⁶⁷

³⁶⁴ Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık: Erzurum Vilayeti Örneği (1892-1893 ve 1906-1908) ”, 144-145.

³⁶⁵ BOA, *MV.*, H. 24.03.1311, 76/83.

³⁶⁶ Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık: Erzurum Vilayeti Örneği (1892-1893 ve 1906-1908) ”,144-145.

³⁶⁷ Erler, *Osmanlı Devletinde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, 31-33.

Kuraklık dünya üzerindeki her iklim bölgesinde hatta yağışlı bölgelerde dahi görülebilen iklimsel bir özelliktir. Doğal afetler içerisinde en karmaşık olanı ve diğer afetlere oranla çok daha fazla insanoğlunu etkilemektedir. Tarımsal ürünler, orman üretiminde azalma ve meralarda verimsizliğin baş göstermesi; yangın felaketlerinde artma, su seviyelerinde azalma; besi hayvanları ve vahşi hayvanların ölüm oranlarında artış, vahşi yaşam ve balık türlerinde gözlenen zararlar kuraklığın çevre üzerine doğrudan etkilerine örnek teşkil etmektedir. Ayrıca bu faktörlerden dolayı etkilerin yaşanmasına da sebep olmaktadır. Örneğin tarımsal ürünlerde orman ve meralarda üretimin azalmaları, çiftçilerde gelirlerin azalması tarım sektöründe azalmaya gıda ve orman ürünlerinde (kereste) gibi fiyat artışına, işsizliğe, gelirdeki oranın düşmesine vergi gelirlerinde düşüşe ve göçlere neden olmaktadır.³⁶⁸

Yaşanan kuraklıklar tarımsal üretimi etkilemiş ve çiftçilik ile hayatlarını devam ettiren insanları da zor duruma düşürmüştür. Zor durumda kalan halk zaman zaman kuraklık olaylarının görülmediği ya da az görüldüğü bölgelere göç etme mecburiyetinde kalmıştır. Ahalinin ihtiyaçlarını karşılamak için tohumluk ve yemeklik zahire devlet tarafından karşılanmaya çalışılmıştır.³⁶⁹

Sanayinin tarımda henüz kullanılmadığı bu dönemlerde, iklimin bozuk gitmesi; savaşlarda insan kayıplarına sebep olduğu iş gücü kıtlığının ve açlığın belirleyici nedenlerinden biri olmuştur. Bir diğer sebep ise yakın mesafelerde bile olsa var olan tahıl mahsullerinin taşınmaması ve düzenli yol ağının bulunmamasıdır. Bu etkenler ekonominin esas problemi olarak tespit edilmekte ve zaman zaman üretimin az olduğu bölgelerde yerel kıtlıklara neden olmaktadır. Üretim ile tüketim dengede olmadığı dönemlerde kıtlık tehlikesi baş göstermektedir.³⁷⁰

Çeşitli sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık afeti imparatorluğun çeşitli yerlerinde değişik zamanlarda kendini göstermiştir. Meydana gelen yiyecek sıkıntısı, pahalılık, fiyat istikrarını olumsuz yönde etkileyerek kaçakçılığın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum halkın önemli bir bölümünün yetersiz beslenmesine sebep

³⁶⁸ Abdullah Ceylan, Ertan Turgut, vd., “Türkiye’de Son Yıllarda Gözlenen Kuraklık Hadiselerinin Değerlendirilmesi”, *Su Vakfı Dergisi*, 2(2009), 2.

³⁶⁹ Saadet Tekin, “19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyılın başlarında Batı Anadolu’da Yaşanan Kuraklık Olayları”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, 33 (2015), 329.

³⁷⁰ Ahmet Oğuz, “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Yozgat’ta Açlık, Kıtlık ve Zahire Ticareti”, 1. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05.07.2016 Bildiri Kitabı 1 2016, 531-532.

olmakta, veba gibi Osmanlı Devleti için tehlikeli bir hastalığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁷¹

Tarihte kıtlık seneleri olarak bilinen seneler ya vakitsiz yaşanmış ya da şiddetli soğukların ve kuraklığın sonucu olarak görülmüştür. Soğuk ve kuraklık, üretimde elde edilen mahsulü tamamen değilse bile yüzde %30, %40 ve bazen %50'den fazla üretimin azalmasına sebep olmuştur.³⁷²

19. yüzyılda Erzurum vilayetinde görülen kuraklık ve kıtlık olaylarına bakıldığında: Tarihin her döneminde Osmanlı Devleti coğrafyasında geniş alanları içerisine alan yada dar kapsamlı bir yada birkaç yıl devam eden kuraklık ve kıtlık hadiselerine Erzurum vilayetinde 19. yüzyılda rastlanmıştır. Bölgede meydana gelen kıtlık hadisesi arşiv kaynaklarında elde edilen belgelerden faydalanılarak tablo haline getirilmiş ve değerlendirilmiştir.

Tablo 2.1: Erzurum Vilayetinde Görülen Kıtlık Afetinin Değerlendirilmesini

Tarih	Kıtlık Bölgesi	Kıtlık Çekilen Madde	Kıtlık Sebebi
1791 ¹	Erzurum	Buğday, arpa	Kuraklık
1793 ¹	Erzurum	Zahire	Kuraklık
1840 ¹	Erzurum	Zahire	Kuraklık
1842 ¹	Erzurum	Zahire	Kuraklık
1848 ¹	Erzurum/Bayezid	Zahire	Çekirge İstilasası
1857 ¹	Erzurum	Zahire	Kuraklık
1859 ¹	Erzurum	Zahire	Kuraklık
1863 ¹	Erzurum	Zahire	Şiddetli Kış
1883 ¹	Erzurum/Erzincan	Zahire	Kuraklık
1887 ¹	Erzurum	Zahire	Kuraklık
1892 ¹	Erzurum	Zahire	Şiddetli Kış
1899 ¹	Erzurum/Bayezid	Tuz	Kuraklık/Ulaşım

5 Şubat 1791 senesinde, Erzurum'da vuku bulan kıtlık nedeniyle satılan, satın alınan ve hazırlanan arpa ve buğdayın affıyla zahire bedeli miriye olarak 70 kese akçe

³⁷¹ Durmuş Volkan Karaboğa, “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarıma Etki Eden Faktörler ve Bu Faktörlerin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASS*, 5/6 (2012), 323.

³⁷² Necmi Uyanık, Muhammed Sarı, “Cumhuriyet Döneminde Yaşanan Kuraklık Felaketleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/5 (2011), 142.

tedarik edilmiştir. 30 kesede Anapa'ya sevk edilerek askere yol parası olarak verilmiştir.³⁷³

Erzurum'da vuku bulan kıtlık münasebetiyle arpa ve sairin affıyla zahire bedeli miriye 70 kese akçe tedarik etmeleri ve 30 kesede Anapaya sevk edilecek askere Navlı sefine yani geminin yük taşımak için ücretinin ödenmesi gerçekleştirilmiştir. (5 Şubat 1791)³⁷⁴

20 Şubat 1793 senesinde Erzurum ambarlarındaki zahirenin kıtlık olmasından dolayı güncel fiyatıyla ahaliye satılması gerçekleştirilmiştir.³⁷⁵

16 Eylül 1840 senesinde, Erzurum'da hububat kıtlığından dolayı Erzurum ve çevresindeki ahali duçar hale gelip fakirlik çekmiştir. Bu nedenle bir sonraki senenin ihtiyacı olan tohumluk ihtiyacı giderilmek istenmiştir.³⁷⁶

12 Kasım 1842 senesinde, Erzurum eyaletinde meydana gelen hububat kıtlığından dolayı dağılmış olan bazı mahaller ahali Erzurum eyaletine tekrar geri dönmüştür. Ortaya çıkan kıtlıktan dolayı Erzurum kazalarındaki Osmanlı vatandaşları İran ve Rusya sınırları içerisine girip bu devletlerin içerisine iskân etmişlerdir.³⁷⁷

7 Eylül 1848 senesinde, çekirge afeti ve kıtlık dolayısıyla akrabalarının yanına gitmek isteyen ahaliye yardım için Erzurum Valisi, Kürdistan Valisi'ne para yardımında bulunmuştur. Bayezid ve Kars sancaklarında çekirge istilasına yaşanmıştır. Bu istiladan dolayı zahire kıtlığı yaşanmıştır. Çekirge istilasından dolayı Erzurum vilayetine misafir olarak kabul edilmiştir. Zahire kıtlığından dolayı zahire fiyatları Kars ve Bayezid sancaklarında artış göstermiştir. Bu nedenle bu sancaklara zahire yardımı yapılmıştır. Hınıs ve Kürdistan'da da zahire fiyatları arttığı için Hınıs ve Kürdistan ahalisine de zahire yardımında bulunulmuştur.³⁷⁸

16 Mart 1857 senesinde, zahire kıtlığı nedeniyle Trabzon, Harput, Sivas, Ankara, Amasya'dan Erzurum'a zahire sevk edilmiştir. Erzurum ve çevresinde kıtlığın olduğu çarşı ve pazarlarda zahirenin olmadığından bu bölgelerde yaşayan halk fakir ve

³⁷³ BOA, C...ML., H. 01.06.1205, 657/26884.

³⁷⁴ BOA, C...ML., H.01.06.1205, 657/26884.

³⁷⁵ BOA, C...AS., H. 09.07.1207, 786/33.328.

³⁷⁶ BOA, C...İKTS., H.19.07.1256, 43/2103.

³⁷⁷ BOA, İ. DH., H.03.06.1.258, 63/3108.

³⁷⁸ BOA, A}DVN.MHM., H.08.10.1264, 6/31.

düçar hale düşmüştür. Bu nedenle bu vilayetlerden Erzurum vilayetine zahire nakliyesi gerçekleştirilmiştir. Yollar inşa edilip tamir edilince zahire yardımı gönderilmiştir.³⁷⁹

Erzurum'daki kıtlık sebebiyle alışveriş işlerinde görülen sıkıntının açılması için bazı kolaylıkların getirilmesi hakkındaki evvelce sadrazamın emrini bildiren yazıya cevaben Erzurum valisi tezkere yazmıştır. Bu tezkerede kıtlıktan dolayı zahire fiyatları artmıştır. Trabzon, İran ve Tebriz'e zahire ticareti gerçekleşmiştir. Nakil işlemleri esnasında çok fazla para harcanmaktadır. Nakliye işlemlerinden dolayı birçok tüccar ticareti bırakmıştır. Çünkü nakliye işleminde tüccarlar çok para harcamaktadır. Trabzon'dan İran'a ve İran'dan Trabzon'a nakliye işlemi yapılmaktadır. Nakliye işlemini yapan katırcıların da ekserisi İran'lıdır. Trabzon'dan Erzurum'a nakliye işleminde bir yük eşya 850 kuruşa kirayla götürülmekteydi. Yalnızca ticaret malı nakliyesi yapılmaktaydı. Zahire bulunan karyelere uğramaktaydı. Trabzon'dan Erzurum'a gelmekte olan ticaret malından birçok yük olan bir kantarı 450 kuruşa kadar tenzil ederek taşımaktaydılar. Bir yük eşya için 270-300 kuruş kadar nakliye ücreti alınmaktaydı. Evvelce alınan bir yük eşya nakil parası ise 150-180 kuruş kadardı. (12 Şubat 1857)³⁸⁰

1859 senesinde, Rusya Devleti'nin Erzurum ve Kars'a civar bulunan mahallerinde zahire kıtlığı bulunduğundan Erzurum taraflarından Rusya tarafına zahire naklinin mani olunmaması gerektiği bildirilmekte ve Payitahttan izin alınarak zahire nakli yapılmaktaydı.³⁸¹

1863 senesinde, Erzurum ve çevresindeki şiddetli kış sebebiyle yaşanan kıtlığın 20 Mayıs'ta hazineyi olumsuz yönde etkilememesi için gereken tedbirlerin alınması yönünde Erzurum eyaleti Valisi İsmail Paşa Hazretleri tarafından çalışmalar yapılmıştır.³⁸²

8 Nisan 1872 senesinde, İran'da vuku bulan kuraklık ve kıtlıktan dolayı Bayezid'e gelen İran fukarası karantina altına alınmıştır. Karantinada bulundukları

³⁷⁹ BOA, *A}MKT.UM.*, H.20.07.1273, 274 /37.

³⁸⁰ BOA, *MVL*, H.17.06.1273, 306/33.

³⁸¹ BOA, *HR.MKT.*, H.07.06. 1276, 320/52.

³⁸² BOA, *A}MKT.MHM.*, H.01.12.1279, 739/70.

müddetçe nizamem günlük 60 pare ücret verilmiştir. Erzurum vilayetine gönderilen telgrafname de bu tezkere uygulanmaya alınmıştır.³⁸³

Erzurum sancağı dâhilindeki bazı mahalleri etkisi altına alan kuraklığın halk üzerindeki etkisini azaltmak üzere bölgeye zahire yardımı yapılmıştır. Erzincan miri ambarlarında bulunan zahire 4. Ordu-yı Hümayun Müşiri Celilelerinin emri ile Erzincan'daki kıtlıktan etkilenen ahaliye dağıtılmıştır. 1883 senesinde Erzincan sancağının her tarafı yaşanan kıtlık afetinden etkilenmiştir. Kemah, Kuruçay ve Refahiye kıtlıktan etkilenen kazalardır. Erzincan sancağına bağlı bu kazalara devlet zahire yardımı yapmıştır.³⁸⁴

5 Kasım 1887 senesinde, Erzurum vilayetinde kuraklık ve kıtlık hadisesi yaşanması münasebetiyle zahire ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle şehir dışına zahire ihracı yasaklanmıştır. Bu dönemde yazılan bir telgrafnamede ise kuraklık ve kıtlık hadisesi Gümüşhane'de de görülmüştür. Gümüşhane ahalisinin zahire ihtiyacı sahillerden toplanıp zahire ihtiyacı tedarik edilmiştir.³⁸⁵

19 Temmuz 1892 senesinde, Erzurum vilayetinde karın geç kalkmasından dolayı ileride meydana çıkabilecek kıtlığı önlemek amacıyla zahire ihracının şimdilik yasaklanmasına lüzum görülmemiştir. Zahire fiyatlarının yükselmediği, tüccarın ve halkın zahire ihtiyacında zarar görmeyeceği sebebiyle zahirenin dışarıya gönderilmesinde bir mahsur olmadığı belirtilmektedir. Erzurum ambarlarındaki zahire hububat kıtlığı nedeniyle piyasa değerine halka satılmıştır.³⁸⁶

Kuraklıktan dolayı Erzurum vilayetinde meydana gelen kıtlık sebebiyle bir müddet vilayet dışına zahire ihracatı yasaklanmıştır. (16 Ağustos 1892)³⁸⁷

Kıtlık dolayısıyla ekmek fiyatlarının aşırı artmasına mani olmak üzere Ziraat Bankasınca Erzurum belediye sancağına faiziyle 200000 kuruş kredi verilmiştir. Banka, halkı zor ve düçar halde bırakmamak için bu yardımı yapmıştır. Zahire ihtiyacı da karşılanarak ambara alınmasını sağlamıştır.(7 Ekim 1892)³⁸⁸ Erzurum vilayetinde

³⁸³BOA, *HR.MKT.*, H.05.02.1289, 739/70.

³⁸⁴BOA., *DH.MKT.*, H.06.08.1300, 1340/101.

³⁸⁵BOA, *DH. MKT.*, H. 19.02.1305, 1461/15.

³⁸⁶BOA, C..AS., H. 23.12. 1309, 70/47.

³⁸⁷BOA, *DH.MKT.*, H-22.01.1310, 1988/2.

³⁸⁸BOA, *BEO.*, H.15.03. 1310, 2005/98.

ikamet eden halkın hububat kıtlığı nedeniyle perişan ve sefil halde oldukları kayıtlarda geçmektedir. (24 Kasım 1892)³⁸⁹

Erzurum civarında zuhur ettiği ilan edilen tahıl kıtlığı hakkındaki haber Hariciye Nezareti tarafından doğru olmadığı neşriyat yoluyla tebliğ edilmiştir. Eğin kazası Pınar köylüleri arazilerinin ekip biçmeye müsait olmaması sebebiyle ihtiyaçları olan zahirelerini çevre illerden tedarik etmişlerdir. Erzurum'daki kıtlık sebebiyle fiyatların aşırı derecede yükselmesinden dolayı zahire alamayıp perişan vaziyette bulunduklarından bahis etmişlerdir. Devletten bir miktar lütufta bulunulmasını istemişlerdir. Bu seneler ödedikleri verginin affı arzedilmiş ve gereğinin yapılması üzerine Mamuretü'l-Aziz vilayetine gerekli bilgiler gönderilmiştir. (26 Ağustos 1892)

Erzurum vilayetinde baş gösteren kıtlık ve pahalılıktan dolayı çiftçilere borç olarak verilen Erzurum Ziraat Bankası ambarında bulunan maarife ait zahire bedeli tahsil edilmiştir. Tahsil edildikçe de peyderpey faizi ile birlikte Erzurum Maarif İdaresine ödenmesi uygun görülmüştür. Karesi Mektebi İdadisi Sabık Müdürü Hilmi Efendi tarafından alınıp Hüdavendigar Maarif Sandığına verilen para havi senet olarak gönderilmiştir. 1892 senesinde çıkan kıtlık hadisesinden dolayı ziraatla uğraşan ahali tohumluk zahireyi bile bulamamıştır. Bu nedenle devlet tarafından tohumluk ihtiyaçları karşılanmıştır. Zahire ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanmıştır. (26 Ağustos 1892)

390

Bayezid kazasında da kuraklık afeti görülmüştür. Kuraklıktan etkilenen Bayezid kazası ahalisine yemeklik ve tohumluk olmak üzere zahire yardımı ya da Ziraat Bankası'ndan kredi verilmesi için nafia ve ticaret nezaretinden talepte bulunulmuştur. (18 Ekim 1892)³⁹¹

5 Ekim 1893 senesinde, Erzurum vilayetinde kıtlık hadisesi görüldüğünden İran'a bağlı Makü ve Haydan zahire talebinde bulunulmuştur. Bitlis vilayeti, Bulanık kazası, Yoncalı köyü ile Muş civarındaki bazı bölgeler mahsulatının telef olması üzerine dışarıdan istenecek zahire ile nakliye bedeli için muhtacına ödünç para verilmesi taleplerini toplayan telgrafnamelerde Bitlis vilayetine 10000 kile zahire tedarik edilmiştir. Bu zahirenin nakliyesi için 270000 kuruş Ziraat Bankası aracılığıyla ödeme

³⁸⁹ BOA, *DH.MKT.*, M. 02.08.1919,2877/65.

³⁹⁰ BOA, *MF.MKT.*, 02.11.1311, 205/51.

³⁹¹ BOA, *DH.MKT.*, 27.03.1310, 2012/15.

yapılmıştır. Bitlis Vilayeti ve 14 kazasında kuraklık ve kıtlık hadisesinden etkilenmiştir. Zahire ihtiyacı olan kazaların ihtiyaçları tespit edilmiş ve bu ihtiyaçları tedarik edileceği telgrafnamede belirtilmiştir.³⁹²

Erzurum vilayetinde hububat kıtlığı sebebiyle idarece müşkilata düşer olduklarından bahisle Rüşumat İdaresi müstahdemlerinden bazılarına yardım etmek amacıyla maaşlarına zam yapılmıştır. Maaşları 2430 kuruşa yükseltilmiştir. Maaşlarına 150-200 kuruş arasında zam yapılmıştır. (2 Aralık 1893)³⁹³

2 Şubat 1894 senesinde Erzurum ahalisinden bazılarının Erzurum'dan hicret ettiği haberinin olduğu, bu hicretin Ermenilerden kaynaklı olmadığı Erzurum'daki kıtlık ve işsizlikten kaynaklandığı belirtilmiştir.³⁹⁴

Emlak-ı Hümayun hasılatından olup Erzurum'da kıtlık çekenlere yardım amaçlı sarf olunacak paranın vezneden ödemesi yapılmıştır. Halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere Dersaadet'te de ihale edilmesi komisyon kararınca da kabul edilmiştir. Emlak-ı Hümayun hasılatından 550 lira iane ödeme yapılmıştır. Deniz yoluyla getirilecek olan zahire kürek vergisinden muaf tutulmuştur. Aynı sene yazılan tezkerede kayıt edilmiştir. 550 lira Vali Paşa'ya teslim edilmiştir. Telgrafname, Emlak-ı Hümayun Kalemi tarafından çekilmiştir. (24 Nisan 1894)³⁹⁵

Erzurum'da hüküm süren kıtlığa karşı gerekli tedbirleri almak ve halkın ihtiyacını gidermek üzere dâhiliye nezareti tarafından bir komisyon teşkil edilmiştir. (24 Ocak 1894)³⁹⁶

Bu komisyon halifenin onayı ile teşkil edilmiştir. Erzurum'daki kıtlık ve kuraklık hadisesine maruz kalan vatandaşların ihtiyaçlarını tedarik etmede oluşturulan komisyona Ali Kemal Paşa başkan olarak seçilmiştir. Komisyonun muhasebe işlerine memur olarak Ziya Efendi seçilmiştir. Komisyonun Meclis Emaneti Reisliğine de Halil Beyefendi Hazretleri seçilmiştir. (24 Ocak 1894)³⁹⁷

³⁹² BOA, *MV.*, H. 24.03.1311, 76/83.

³⁹³ BOA, *BEO.*, H.02.05.1311, 310 /23229.

³⁹⁴ BOA, *DH.MKT.*, H.16.11.1311, 239/20.

³⁹⁵ BOA, *ML.EEM*, R.12.02.1310,187/29.

³⁹⁶ BOA, *İ. HUS*, H.26.03. 1311, 20 /75.

³⁹⁷ BOA, *Y.A...HUS.*, H.27. 07.311, 289/77.

Kıtlık, pahalılık ve ihtiyaçların karşılanmaması, düçar sefaletin olmasından dolayı Hamidiye Süvari 3. Alay Kâtibi Hilmi imzalı arzu halden bahisle Erzurum kaht-ı zadeganının kolaylaştırılması ve ihtiyaçlar için bir komisyon teşvikiyle gereğinin yapılması için çalışmalar sürdürülmüştür. İhtiyaç sahibi ahaliye yardım edilmesi için dâhiliye nezaretine iki kıta telgrafname çekilmiştir. Dâhiliye nezareti tarafından derhal bir komisyonun kurulmasının gerekli olduğu belirtilmektedir. (2 Şubat 1894) ³⁹⁸

Erzurum'da kıtlık ve pahalılıktan dolayı karışıklıklar çıktığı ve yağmalama olayının olduğuna dair Saklu gazetesinde haber çıkmıştır. Bu haberin yalanlandığı kayıtlarda geçmektedir. Kaht-ı zadegân birçok aileyi etkilemiş, kıtlığın şiddetli geçtiği, kıtlıktan dolayı birçok insanın hayatını kaybettiği bilgisi yer almaktadır. (4 Şubat 1894) ³⁹⁹

Kıtlık sebebiyle Erzurum'a sevk edilen 15000 kile buğday iklim sebebiyle ekime uygun olmadığı cihetle Pasinler'de bulunan mürettebat-ı askeriyye ile değiş tokuş edilmiştir. (18 Nisan 1894) ⁴⁰⁰

Erzurum ve civarındaki kıtlık münasebetiyle Hisse-yi Maarif'e ait zahirenin ahaliye verileceğinin uygun görüldüğü ve bu durum Erzurum vilayeti ve maarif nezaretine bildirildiğine dair malumatlar verilmektedir. Kıtlık, kuraklık ve pahalılıktan dolayı Osmanlı Devleti'nin eğitimi de ihmal etmediği, eğitime zor zamanlarda bile destek sağladığı görülmektedir. Devlet, kuraklık ve kıtlık sebebiyle Maarif zahiresinin bedelinin ödemesini banka üzerinden gerçekleştirmiştir. Yapılan ödeme Ziraat Bankası evrak şubesinde kayıt edilmiştir. (13 Mayıs 1894) ⁴⁰¹

Erzurum ve çevresindeki kıtlık münasebetiyle Maarif Hissesi'ne ait zahirenin de eğitim için ayrılan zahire hissesi ahaliye dağıtılmasının uygun görüldüğü ve bu durumun Erzurum vilayeti ile maarif nezaretine bildirildiğine dair malumat verilmektedir. Bayburt, Pasinler ve Tercan kazalarındaki kıtlıktan halkın muzdarip olduğu ve Ziraat Bankası'nın bu kazalara iâşe yardımında bulunacağı, yeterli miktarda zahire bulunmaz ise maarif nezaretinden eksikliklerin karşılanacağı belirtilmektedir.

³⁹⁸ BOA, BEO, H.26.07.1311, 353/26455.

³⁹⁹ BOA, Y.PRK.HR., H.28.07.1311, 18/48.

⁴⁰⁰ BOA, BEO., H.19.09.1311, 377/28239.

⁴⁰¹ BOA, BEO, H.22.11.1311, 409/30650.

Ziraat Bankası'nın 1000 kile zahireyi karşılaması gerektiği, yeterince zahire mevcut değilse maarif nezaretinden bu ihtiyacın karşılanacağı belirtilmiştir. (19 Mayıs 1894)⁴⁰²

Erzurum'da üç senedir devam eden hububat kıtlığından dolayı ahalinin zorluk çektiği, çocuklarını Bitlis ve Van vilayetlerinde okutan ahalinin kuraklık ve kıtlık hadisesinden dolayı eğitimlerini bırakacakları, bundan dolayı eğitim gördükleri Bitlis ve Van vilayetlerini bırakıp Erzurum'da eğitimlerini devam ettirmek istedikleri beyan edilmektedir. Bu çocukların 7 kişi olduğu ve eğitimlerini ücretsiz devam ettirebilmek istedikleri belirtilmektedir. (30 Haziran 1894)⁴⁰³

Kiğı'dan Erzurum vilayetine çekilen telgrafnamede hastalıkların bu bölgede artış gösterdiği bu sebeple devletten yardım talebinde bulunmuşlardır. Şiddetli kış mevsiminden dolayı parasızlık içinde bulunulduğundan dolayı vergilerin bir müddet için ertelenmesi hususunda talepte bulunulmuştur. Erzurum'da üç seneden beri devam eden kıtlık ve pahalılıktan dolayı bölge ahalisinin günlük nafakalarını tedarik edemedikleri, şiddetli kış aylarında hayatlarını muhafaza etmekte zorluk çektikleri, vergi bedellerini ödemede zorluk çektikleri ve ahalinin padişah'tan merhamet edilmeleri gerektiği hususunda istekte bulunmuşlardır. (30 Aralık 1894)⁴⁰⁴

2 Ocak 1895 senesinde, Erzurum'da ortaya çıkan kıtlık, kuraklık ve şiddetli geçen kış mevsiminden dolayı Erzurum'da darümuallimlik yapan Mehmet Arif Efendi tayin olunması için dersaadete talepte bulunmuştur. Bu talebinde şu ifadeleri kullanmıştır. Uzun süredir Kurşuniye Mektebi Darümuallimlik vazifesinde bulunduğu, işini hüsnuhal içerisinde ifa ettiği, yüzlerce talebe yetiştirdiğini ifade etmektedir. Erzurum'da vazifesi süresince kıtlıktan dolayı aldığı maaşın, ailesini ve kendisini geçindiremediği, tayinini İstanbul'a Dersaadet'e yapılmasını talep etmektedir. Aile fertlerinden İstanbul'da yaşayanlar olduğu ve onlara maddi destek veremediğini belirtmektedir. Mehmet Arif Efendi, 33 senedir darümuallimlik vazifesinde bulunduğunu ailesine maddi destek veremediğinden ve uzun şiddetli geçen kış mevsiminden dolayı hem ruhen hem de bedenen çok zarar gördüğünü belirtmektedir.

⁴⁰² BOA, *BEO.*, H. 22.11.1311, 409/30650.

⁴⁰³ BOA, *MF.MKT*, H.02.03.1312, 222/27.

⁴⁰⁴ BOA, *BEO.*, H.02.07.1312, 543/40682.

Mehmet Arif Efendi, dersaadette herhangi bir rüştiye’de muallimi evvel olarak tayin talebinde bulunmuştur.⁴⁰⁵

Erzurum’daki kıtlıktan zarar görenlerin işleri hakkında Erzurum valiliği tarafından gönderilen 21 Şubat 1896 tarihli tahrirat, Kaht Komisyonu’na havale edilmiştir.⁴⁰⁶

5 Nisan 1896 senesi vilayet muhasebesinden çıkarılan kayıtlara göre, geçmiş seneler ve içinde bulunulan sene bakayası geçen senelerdeki kıtlıktan dolayı etrafa dağılan ahali sebebiyle tahsil edilememiştir.⁴⁰⁷

4 Nisan 1899 senesinde Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinde kuraklık ve kıtlık hadisesinden dolayı ahalden ve kimi Ermeni vatandaşların vefat ettiği haberlerinin Le’temps ve bazı İngiliz gazetelerinde yer aldığı fakat bu bilginin doğru olmadığı yalan haber olduğu 4 Eylül 1899 senesi 3570 numaralı Hariciye Nezaretine gönderilen yazışmada belirtilmiştir.⁴⁰⁸

Erzurum ve Van vilayetlerinde görülen tuz kıtlığı sebebiyle 5 sene boyunca geçici olarak ecnebi tuzu ithal edilmiştir. Tuz nakliyesinin yapılması esnasında zorluklar çekilmiştir. İthal edilen tuz, Van ve Erzurum vilayeti ile Bayezid sancaklarına gönderilmiştir. (16 Kasım 1899)⁴⁰⁹

26 Kasım 1908 senesinde, Erzurum ve çevresinde çekilen kıtlık yüzünden Rusya’dan ithal edilecek unun hasat mevsimine kadar gümrük vergisinden muaf tutulmasına dair 3 Ekim 1908 tarihli 45 numaralı tezkerede ticaret idaresinin ifadesi ile cevap olarak bu tezkerede belirtilmiştir.⁴¹⁰

Erzincan’ın Kuruçay ve Kemah kazalarında kıtlık hadisesi baş göstermiştir. Kıtlığa karşı ahalinin mukavemeti azalmıştır. Kıtlık neticesinde bu kazalara dışarıdan yardım yapılması gerektiğinden merkezden yardım talebinde bulunulmuştur.

Kıtlık ve pahalılık sebebiyle zaruret içerisinde bulunduklarından acil bir şekilde tohumluk zahire yetiştirilmesi talebi Kuruçay ahali adına Süleyman’ın arzuhalinin

⁴⁰⁵ BOA, *MF.İBT.*, H.16.08.1312, 43/21.

⁴⁰⁶ BOA, *İ.HUS.*, H.25.08.1315, 21/87.

⁴⁰⁷ BOA, *SFR.H.*, H.21.10.1313, 219/92.

⁴⁰⁸ BOA, *Y.MTV.*, H.23.11.1316, 188/121.

⁴⁰⁹ BOA, *DH.MKT.*, H.12.07.1317, 155/27.

⁴¹⁰ BOA, *DH.MKT.*, H.05.11.1226, 2671/44.

gönderildiği Kuruçay ve Refahiye’de kıtlık afetine maruz kalan ahaliye gerekli para yardımının gönderilmesi ile ilgili yazı ilgili nezarete yazılmıştır. Ancak istenilen akçe verilmemiştir. İstenilen yardımın gönderilmesi merkezden talep edilmiştir. (12 Haziran 1909)⁴¹¹

Konya, Edirne, Kastamonu ve Van vilayetleri ve Bayezid Sancağı’nda kuraklık ve başka sebeplerden dolayı bu yerlerde yaşayan ahali ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Fakir çiftçilerinin ihtiyaçları olan yemeklik ve tohumluk karşılığı olarak 15.0000 lira maliye nezareti tarafından verilmesi kararı Meclis-i Mahsus Vükela kararıyla tebliğ edilmiştir.(17 Ekim 1911)⁴¹²

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, Erzurum vilayetinin sahip olduğu kapalı havza yapısı, yarı kurak iklim şartları ve tarımsal üretimin büyük ölçüde doğal yağışa bağlı olması, bölgeyi iklim dalgalanmalarına karşı oldukça kırılgan hale getirmiştir. Yağış miktarında meydana gelen küçük değişimler dahi kısa sürede üretim düşüşüne, ardından da ciddi iâşe problemlerine yol açmıştır. Belgeler dikkatle incelendiğinde, kuraklığın yalnızca tarımsal üretimi azaltan doğal bir afet olmadığı; aynı zamanda fiyat artışlarını, karaborsayı ve nüfus hareketlerini tetikleyen geniş çaplı bir toplumsal krize dönüştüğü açık biçimde görülmektedir. Özellikle 1842 yılına ait kayıtlarda, açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan halkın geçimini sürdürebilmek amacıyla Rusya ve İran sınırlarına yönelmesi, meselenin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda demografik ve siyasi bir boyut kazandığını göstermektedir. Bu durum, iklim kaynaklı bir felaketin sınır güvenliği ve nüfus dengesi açısından devlet için nasıl ciddi sonuçlar doğurabildiğini ortaya koymaktadır.⁴¹³

Krizin büyümesinde en önemli etkenlerden biri ise bölgenin ulaşım ve lojistik imkânlarının yetersizliğidir. Üretimin durduğu dönemlerde çevre vilayetlerden veya Karadeniz kıyılarından Erzurum’a zahire sevk edilmeye çalışılmış; ancak taşıma masrafları çoğu zaman ürünün kendi değerini aşmıştır. Bu durum tüccarın piyasadan çekilmesine neden olmuş, zaten kırılgan olan yerel ekonomiyi daha da zora sokmuştur. Devlet, ortaya çıkan bu ağır tablo karşısında yalnızca klasik yöntemlerle yetinmemiş; vergi muafiyetleri ve zahire yardımlarının yanında dönemin yeni kurumlarını da

⁴¹¹ BOA., *Y..PRK.AZJ*, H.29.12.1300, 8/87.

⁴¹² BOA., *BEO*, H.14.03.1327, 3529/264630.

⁴¹³ BOA., *İ. DH..*, H. 03.06.1258, 63/3108.

devreye sokmaya çalışmıştır. Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçi ve esnafa kredi verilmesi, dışarıdan un ve tuz ithalatının teşvik edilmesi ve hatta 1894 yılında eğitim için ayrılan zahirenin halkın temel ihtiyaçlarına yönlendirilmesi, yaşanan sıkıntının boyutlarını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca yardım faaliyetlerinin daha düzenli yürütülebilmesi amacıyla bölgede “Kaht Komisyonları” kurulması, merkezî idarenin taşradaki afetlere daha kurumsal yöntemlerle müdahale etmeye çalıştığını göstermektedir.

Öte yandan kıtlığın doğurduğu sonuçlar yalnızca ekonomik kayıplarla sınırlı kalmamıştır. Açlık ve yoksulluk, toplumsal huzursuzluğu artırırken aynı zamanda dönemin siyasi ve diplomatik tartışmalarını da besleyen bir unsur haline gelmiştir. Bölgedeki sefalet görüntülerinin ve nüfus hareketliliğinin yabancı basında abartılı veya maksatlı haberlerle verilmesi, kıtlığın uluslararası kamuoyunda da siyasi bir meseleye dönüştüğünü göstermektedir. Bu yönüyle Erzurum vilayetinde yaşanan kıtlıklar, Osmanlı Devleti’nin yalnızca idarî ve siyasî sorunlarla değil; coğrafyanın ve iklim şartlarının ortaya çıkardığı ekonomik, lojistik ve demografik krizlerle de mücadele etmek zorunda kaldığını açık biçimde ortaya koymaktadır.⁴¹⁴

2.2. Göçler

İnsanoğlunun daha iyiye sahip olma veya daha mutlu olmak istemesinden kaynaklı bir hareketlilik olan göç bir yerden başka yere kalıcı olmak maksadıyla veya oradan geçici olarak gitme eylemine verilen isimdir. Göçler en geniş en genel şekilde iç göçler ve dış göçler şeklinde oluşmaktadır. İç göçler devletlerin kendi sınırları dâhilinde gerçekleştirilen göçler olarak tanımlanmaktadır. Dış göçler ise vatandaş olduğu devletin sınırlarının dışına çıkarak yapılan göçlere denilmektedir. Katılımcılar sayısı göz önünde bulundurularak bireysel ya da kitlesel gösteren olarak sınıflandırılmaktadır.⁴¹⁵

Osmanlı Devleti’nin nüfus grafiğinde meydana gelen değişim durumlarında ve mevcut kaynakların yeterli sayıda insanı geçindirmeye yetmediği zamanlarda kaynakların daha yeterli olduğu bölgelere göç ettikleri tespit edilmektedir. Devletin çeşitli bölgelerde uyguladığı vergi rejimi, nüfus yapısı ve tarıma dayalı bir ekonomiye

⁴¹⁴ BOA, *DH.MKT.*, H.27.07.1311, 202/69.

⁴¹⁵ Abdullah Kara, “93 Harbi sonrasında Anadolu’nun Demografik Yapısına Etki Eden Göçler”, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1(2024), 90.

sahip bölgelerde meydana gelen iklim değişikliğinin olumsuz sonuçları temelini ekonomik sebeplerin teşkil ettiği bir güç olayını gündeme getirmiştir.⁴¹⁶

Anadolu'da yağmura dayalı tarım yapılmaktadır. Bundan dolayı sürekli bir halde kıtlık hadiseleri yaşanmıştır. Kıtlık zamanında yaşanan darlığı aşmak amacıyla komşu vilayetlerden zahire getiriliyor ya da askeri depolardaki tahıl satılıp elde edilen gelir darlığı yaşandığı yere gönderiliyordu. Bu uygulama yaşanan sorunu çözmede yeterli olmuyordu. Kıtlığın yaşandığı yıl tohumluk tahıl iaşesi için kullanılınca ertesi sene ekim için gerekli tohum da elde edilemiyordu. Bu durum ertesi senenin hasadının düşük olmasına neden olmaktaydı. Kuraklık afetinin görüldüğü senelerde de Erzurum ve çevresinde yaşayan ahali böyle bir ortamda kalmıştır. Çevre vilayet halkı da ancak kendi ihtiyacını karşılayacak oranda hasat elde edince Erzurum vilayetinde yaşayan ahalide açlık tehlikesiyle karşılaşmıştır. Bu durumda halk çözümü padişahın inayetine sığınmakla kalmaktaydı. Yerel idareciler çözümü ancak 1-2 ay ertelemekteydi. Merkeze yapılan öneriye göre seraskerlik tayinatına karşılık tutulann arpa ve buğdayın öğütülüp uygun bir fiyata fırınlara verilmesi halinde Erzurum halkı 4 ay daha açlığa dayanabilmekteydi. Bu süre zarfında Amasya, Samsun, Trabzon asker ve halk için yeterli miktarda un transfer edilmekteydi. Yaşanılan bu kuraklık ve kıtlık afetinin uzun sürmesi durumunda ahalinin en azından bir kısmı çözümü çevre köylere dağılmakla buluyordu. Askerlik hizmetinden ve güvenlik makamlarının takibinden kurtulmak maksadıyla yaşadıkları yeri terk edenlerde olmuştur. Memleketlerini terk eden halk yabancı devletlerin tabiiyetine geçmekteydi. Göç ettikleri ülkeler Rusya ve Yunanistan gibi Osmanlı Devleti ile sınırı olan ülkelerdir.

Tanzimat Döneminde vergi muafiyetini kaldırılması ile vergi toplamada bölge farkı gözetilmemekteydi. Vergi sistemine göre vergisini ödemedi sancak topraklarını terk eden vatandaşların vergileri geride kalanlardan alınmıştır. Bu durumdan memleketini terk edenler çoğaldıkça geride kalanların ödedikleri vergi miktarı artmaktaydı. Söz konusu vergi miktarı da artmıştır. Söz konusu vergiyi ödemeyen ahalinin çoğu da göç harekâtına dâhil olmuştur. Yükümlülük yaşındakilerin memleketlerini terk etmesi geride kalanların yükünü arttırmaktaydı. Gerçekleşen göçler bölgenin nüfusunu azaltmıştır. Bu durumda şahısların kamu adına yapmakla sorumlu oldukları işlerin yükünü artırmıştır. Geride kalan vatandaşlar da çareyi göç etmekte

⁴¹⁶ Erler, Osmanlı Devletinde Kuraklık ve Kıtlık Olayları(1800-1880), 74-75.

bulmuştur. Yetkililer söz konusu göçü önlemek için tedbir olarak gidenlerin ödemesi gereken askerlik bedelini geride kalanlardan alınmaması kararını almak zorunda kalmıştır.⁴¹⁷

Osmanlı Devleti'nde seyahat eğitim ve dini vecibeler gözetilerek seyahatler de yapılmaktaydı. Bu seyahatler dar ölçekli olup ekonomik ve toplumsal düzeni bozacak eylemler olarak değerlendirilmiştir. Fakat devletin askeri, mali ve idari yapısında sorunlar oluşturan Celali İsyanları, konar göçerlerin denetimden çıkması geniş ölçekli iç göç hareketleri engellenmeye çalışılmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde devlet başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere yapılan göçlerin önüne geçmek amacıyla bazı uygulamaları devreye sokmak mecburiyetinde kalmıştır. Mürur Tezkeresi ismi verilen ve pasaporttan önce kullanılmaya başlanan uygulama ile Osmanlı Devleti coğrafyasında yaşayan ahalinin göç hareketleri kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Mürur tezkeresinde kişinin ve babasının ismi, eşkali yolculuğu nereden nereye yapacağı ve ikamet gibi bilgiler mevcuttur. Sürekli veya uzun yıllar kıtlık hadiselerinin ya da doğal afetlerin görüldüğü bölgelerde insanlar yaşadıkları yerleri terk etmekte ve yakın bölgelere göç etmekteydi. Kıtlığın yaşandığı bölgede cinayet, tefecilik, hırsızlık karaborsa gibi toplum hayatını bozacak olayların yaşanması da kaçınılmazdı.⁴¹⁸

Bir bölgede özellikle doğal afetlerden dolayı kıtlık afetinin ortaya çıkması ve bu hadiselerin birkaç sene devam etmesi durumunda yaşadıkları bölgeyi terk ederek başka yerlere gidip yeniden düzen kurmaları oldukça güçtür. Bölgede kıtlık ilk olarak köyleri sonra şehirleri etkilemiştir. Köylerde yaşayan vatandaşlar bu dönemde öncelikle Erzurum vilayeti dahilindeki diğer kasaba ve şehirlere sonra ise yukarı vilayetlere göç etmişlerdir. Erzincan, Tercan, Bayburt ve Kelkit ahalisi genellikle başta Trabzon olmak üzere Karadeniz sahil bölgesine; Kemah, Refahiye, ve Erzincan ahalisi genellikle Tokat, Sivas, Yozgat, Ankara, ve Çorum vilayetlerine göç etmişlerdir. İliç, Kemaliye ve ahalisi ise Malatya tarafına, Gayrimüslim ahali ise isimleri zikredilen bu vilayetlerin dışında, Rusya ve Amerika'ya göç etmişlerdir. Bu göçler sırasında, insanların bir kısmı gıdasızlık, salgın hastalıklar ve diğer olumsuz koşullardan dolayı gideceği yere varmadan vefat etmiştir. Göçmenlerin arasında sağlıklı olan kişilerin yanı sıra çocuk,

⁴¹⁷ Nedim İpek, “ Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gümüşhane'de Göç”, *History International Journal of History*, 11/2(2019), 687- 688.

⁴¹⁸ Abdulkadir Gül, “ Son Dönem Osmanlı Taşrasında Yaşanan İç Göçlere Dair Bazı Değerlendirmeler (Eğin Kazası Örneği) ”, *Turkish Studies*, 10/13(2015):99.

kadın, ihtiyar, sakat gibi korumasız ve aciz vatandaşların bazıları uzun yolculukların zor şartlarına yenik düşmüştür. Göç ettikleri vilayetlerde, mesleği olan vatandaşlar eski mesleklerini devam ettirmiş, hayatlarını devam ettirme hususunda kısmen başarılı olmuş, vasıfsız olanlar ise salgın hastalıklar, doğal şartlar yada açlıktan dolayı perişan olmuşlardır.⁴¹⁹

Kıtlık afeti neticesinde iç göçler ilk önce kırsal kesimden kasaba veya şehir merkezlerine olmaktadır. Daha sonra bu göçler çevre şehirlere kadar yayılmaktadır. 12 Kasım 1842 senesinde, Erzurum eyaletinde meydana gelen kıtlıktan dolayı dağılmış olan bazı mahaller ahalisi Erzurum eyaletine tekrar geri dönmüştür. Ortaya çıkan kıtlıktan dolayı Erzurum kazalarındaki Osmanlı vatandaşları İran ve Rusya sınırları içerisine girip bu devletlerin içerisine iskân etmişlerdir. Kışın şiddetli olması, yazın da kuraklığın olmasından dolayı kıtlık hadisesi görülmüş ve göç etmişlerdir. Bu devletlerin hudutlarına giren Osmanlı vatandaşları bir müddet bu devletlerin sınırları içerisinde kaldıktan sonra konsolosluklar aracılığıyla tekrar Osmanlı Devleti hudutlarına, yaşadıkları bölgelere iade edilme talebinde bulunmuşlardır. İran geri dönmelerinde herhangi bir sıkıntı çıkarmamıştır. Rusya ise bir müddet Osmanlı vatandaşlarına sıkıntı çıkarmıştır. Rusya Konsolosluğu Osmanlı Devleti vatandaşlarını bir müddet karantinaya almıştır. İade sürecinde yardım eden Erzurum'daki Rus Konsolosluğunda çalışan memurlara Osmanlı Devleti nişan vermiştir. Konsoloslukta çalışan memurların yanı sıra tercümanlarına da nişan verilmiştir. İade sürecinde Erzurum vilayetinde bulunan İngiltere Konsolosluğu da iadenin gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti'ne yardım edip Rus Konsolosluğu ile görüşmüştür. Bu sebeple İngiltere Konsolosluğunda çalışan memur ve tercümanlara Osmanlı Devleti tarafından nişan verilmiştir.⁴²⁰

6 Ocak 1849 senesinde, Erzurum, Hasankale ile Muş ahalisinde kıtlık münasebetiyle Pasinler kazasına yerleşmiş olanların iade edilmemeleri bilgisi verilmektedir. 6 seneden beri bu bölgeye yerleştikleri Pasinler kazasında iskân etmiş olanların nüfusları Demirköy'e kayıtlıdır. Bu kazalarda iskân edenlerin 6 senedir bu bölgede iskân ettikleri Pasinler kazasına iskân ederek tahrir defterine geçirerek vergileri dahi orada karar kılındığı, yani vergilerini de bu bölgede ödedikleri belirtilmektedir.

⁴¹⁹ Gül, Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi(Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, 237-239.

⁴²⁰ BOA, İ. DH., H. 03.06.1258, 63/3108.

İskân edenlerin bu kazalarda hayatlarını devam ettirmede memnun oldukları, eğer iskân ettikleri yeri terk ederlerse hem kazada yaşayanlara hem de iskân eden muhacir konumunda olanları etkileyecektir.⁴²¹

24 Kasım 1892 senesinde, Ermeni mezaliminden dolayı Erzurum'a hicret eden çok sayıdaki muhacir iaşe kıtlığı münasebetiyle sefalet maruz kalmalarının önlenmesi için Sivas ve Mamuretü'l-Aziz vilayetlerine gönderilmiştir. Erzurum vilayetinde ikamet eden halkın ise kıtlıktan dolayı perişan ve sefil bir halde olduğu belirtilmektedir.⁴²²

Erzurum ve Gümüşhane civarında ortaya çıkan kıtlık sebebiyle bu bölgelerden Trabzon'a göç eden fakir ve ihtiyaç sahibi vatandaşlara devlet tarafından maddi destek verilmiştir. Maliye nezareti tarafından 2.385 kuruş fakir ve ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunulmuştur. İaşeleri ve idareleri için gönderilen maddi destek bir kereye mahsus olarak verilmiştir. Yine aynı sene zarfında 100.000 kuruş daha gönderilmiştir. Göç eden vatandaşların kalmaları için barakaların yapılacağı, iaşe ve idareleri için maddi destek verileceği belirtilmektedir. Göç eden vatandaşlardan vefat edenler dahi olmuştur.

Erzurum ve Gümüşhane'den gelen ahalinin bir kısmı Yozgat' a yerleşmiştir. Ahalinin bir kısmı da Trabzon'a yerleşmiştir. Trabzon'a gelen vatandaşların sayısı 2.000 civarındadır. Trabzon'a gelenlerin karantina altına alındığı ve muhtaçların ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Erzurum'da kuraklıktan dolayı mahsulatta kıtlığın olduğu, zahire fiyatlarının yükselmesinden dolayı Erzurum'da meskûn bulunan ahali Trabzon ve Sivas'a gitmişlerdir. Trabzon ve Lazistan sancağına göç eden ahali bu bölgedeki 30.000 nüfusu etkilemiştir. Göç eden ahalinin nüfusunun sayısı 7.000 civarı kadardır. Yerleştikleri bölgede ziraat bilgileri olmadığından ziraat ile uğraşmadıkları bu nedenle devlet tarafından maddi destek almışlardır. Trabzon ve Lazistan Sancağı'na yerleşenlerin içinde ihtiyaç sahibi ve fakirlikten dolayı ölme tehlikesi yaşayan vatandaşlar da bulunmaktadır.⁴²³

1893'te Bayburt, Erzurum ve Erzincan kazalarından Sivas ve çevresine birkaç bin nüfus göç etmiştir. Göç eden ahalden sakat, hasta, çocuk, ihtiyar ve kadınların çoğu, Sivas şehrinde kendi iaşelerini bu insanlarla paylaşmıştır. Devlet gelen göçmenleri üçer, beşer halinde kaza ve köylere dağıtmıştır.

⁴²¹ BOA, *MVL.*, H.04.03.1265, 30/35.

⁴²² BOA, *DH.MKT.*, M. 02.08.1919,2877/65.

⁴²³ BOA, *DH.MKT.*, H.11.9.1310, 2024/87.

Erzincan'dan göçenlerin bir bölümü Ankara'ya göç etmişlerdir ve burada Ankara Şimendiferi'nde amele olarak çalışmaya başlamışlardır. Erzurum'dan Yozgat'a Müslüman olan vatandaşlarının bir bölümünün Bursa'ya gitmek üzere olduğu belirtilmiştir.⁴²⁴

2 Şubat 1894 senesinde, Erzurum ahalisinden bazılarının Erzurum'dan hicret ettiği haberinin olduğu, bu hicretin Ermenilerden kaynaklı olmadığı Erzurum'daki kıtlık ve işsizlikten kaynaklandığı belirtilmektedir. Erzurum'dan hicret eden ahali Yozgat, Tokat ve Ankara'ya hicret etmişlerdir. Bu haber Ra'polat Tam gazetesinde haber olarak yer almıştır Erzurum'dan hicret eden ahali Yozgat, Tokat ve Ankara'ya hicret etmişlerdir. 1894 tarihli ve 2830 numaralı tezkerede bu bilgiler kayıtlıdır. Aynı bilgiler Yozgat, Tokat, Ankara ve Erzurum'dan Sadaret Makamı'na gönderilen telgrafnamelerde de kayıtlıdır.⁴²⁵

Erzurum vilayetine bağlı nahiyele ile Gümüşhane'ye bağlı bazı nahiye ahalisinde kıtlık sebebiyle Lazistan ve Trabzon sancağına bağlı nahiyele gelenlerin yemeklik zahire ve diğer ihtiyaçları karşılanmıştır. Lazistan ve Trabzon sancaklarına 30000 nüfus kıtlıktan dolayı gelmiştir. Kışın şiddetinden dolayı Erzurum'u terk etmişlerdir. Trabzon ve Lazistan'da barınma ihtiyaçlarını karşılamak istemişlerdir. Kıtlıktan dolayı bu bölgeye yerleşenlerin içerisinde hayatını kaybedenlerde olmuştur. Bu bölgeye kıtlıktan dolayı gelenlere ziraat ile uğraşmaları için tohumluk ve yemeklik zahireler verilmiştir. Dağıtılan zahireleri ticaret ile satabilme izni verilmiştir. Gerçekten ihtiyaç sahibi olanlara yemeklik zahireler verilmiştir. Gümüşhane sancağı dâhilinde bulunanlara boş, kullanılmayan tarlalar verilerek ekip biçme yetkisi verilmiştir. Mısır, arpa ve ziraat etkinlikleri yaptırılmıştır. Trabzon sancağına yerleşenlere ise para yardımı yapılmış ve zahire ihtiyaçları giderilmiştir. Ayrıca boşta bulunan tarım arazilerinde ise mısır ve arpa ziraati yapılmasına izin verilmiştir. Anadolu kıtasından Sivas, Trabzon, Erzurum ve Gümüşhane'de ikamet eden yani göç etmemiş olan vatandaşlara da kıtlıktan etkilenmemeleri için arpa, buğday ve mısır ekiminin yapılması önerilmiştir. Ziraat ile

⁴²⁴ Gül, Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi(Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, 237-239.

⁴²⁵ BOA, *DH.MKT.*, H.16.11.1311, 239/20.

uğraşanlara patates ekiminin nasıl yapılacağı öğretilmiştir. Orman, Maadin ve Ziraat Nezaretine tebliği kararlaştırılmıştır. (29 Ocak 1894)⁴²⁶

Erzurum vilayeti ile Gümüşhane sancağına bağlı bazı kaza ahalisi kıtlık ve kuraklık münasebetiyle Lazistan ve Trabzon sancaklarına göç etmiştir. Kıtlıktan dolayı göç eden bu ahalinin ziraatla uğraşmadıkları ve günlük maişetlerini sağlayamamaktadırlar. Devlet tarafından zahire ihtiyaçları karşılanmıştır. Ziraatla uğraşmaları için de tohumluk zahire verilmiştir. Gümüşhane sancağı dâhilinde bu sene kalmış olan tarlalarda bu ahali ziraat yapmaları için devlet tarafından tohumluk desteği verilmiştir. Erzurum'dan Giresun'a gelmiş olan 200 hanenin de muhtaç olduğu ve devletin maddi yardım ve zahire ihtiyacını karşılayacağı yazılan telgrafta belirtilmektedir. Erzurum'dan Karahisar'a göç eden ahaliye de devlet zorunlu ziraat ile uğraşması için destek vermiştir. Zahire ihtiyaçlarını ve maddi geçimlerini sağlamaları için devlet göç eden ahaliye zorunlu ziraat yapmalarını istemiştir. (27 Mart 1894) ⁴²⁷

Kıtlık afetini derinleştiren önemli sebeplerden birisi ise iyi bir ulaşım ağının olmaması, ihtiyaç duyulan yardımların zamanında ve yeterli seviyede sevk edilememesidir. Yaşanılan kıtlık zamanlarında yiyecek sıkıntısı iyice derinleşmiş ölüm hadiseleri vuku bulmuştur. Arşiv belgelerinin bir kısmında sadece ölüm hadiselerinden bahsedilmiş, bir kısmında ise ölümlerin miktarları belirtilmiştir. Eylül 1908 senesinde Refahiye, Kuruçay, Kemah, Erzincan ve Pülümür kazalarında hasat zamanı yeni geçmiş olmasına rağmen açlığın görüldüğü bu yerlerde 30 vatandaşın açlık sebebiyle vefat ettiği, acilen kaza ve köylere yardım yapılması gerektiği belirtilmiştir. Kasım 1908 senesinde kıtlık ve kolera salgınından dolayı Kemah kazasına bağlı Pekiç ve Pağnik köylerinde birçok vatandaş vefat etmiştir.⁴²⁸

Ermenilerden gördükleri vahşet ve zulümden dolayı Erzurum'a hicret eden çok sayıdaki muhacirin Erzurum'da görülen kıtlıktan etkilenmesini önlemek ve sefaletle duçar olmalarının engellenmesi amacıyla Sivas ve Mamuretü'l-Aziz vilayetlerine gönderilmeleri uygun görülmüştür. (2 Ağustos 1909) ⁴²⁹

⁴²⁶ BOA, *MV.*, H.21.07.1311, 78/57.

⁴²⁷ BOA, *BEO.*, H.10.10.1311, 386/28878.

⁴²⁸ Gül, Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi(Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, 237-239.

⁴²⁹ BOA, *H.R.SYS.*, M.02.08.1919.,2877/65.

Erzurum vilayeti ve çevresinde iklimsel anomaliler, kuraklık ve kıtlık gibi doğal afetlerin tetiklediği kitlesel göç hareketleri, imparatorluğun doğu sınırlarındaki demografik yapıyı ve sosyo-ekonomik dengeleri kökünden sarsan yapısal bir dönüşüm evresi olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğal afetlerin ekolojik bir kriz olmaktan çıkıp devletin idari, mali ve askeri kapasitesini doğrudan sınayan bir beka meselesine dönüşmesi, göç olgusunun çok katmanlı yapısını ortaya koymaktadır. Özellikle Tanzimat ile birlikte merkezileşme ve modernleşme adımları atan devletin, vergi yükümlülükleri ve askerlik bedelleri konusunda benimsediği yeni politikalar taşrada beklenmedik bir reaksiyona yol açmıştır. Kuraklığın vurduğu kırsal kesimlerde, azalan üretim karşısında vergi yükünü taşıyamayan ahalinin toprağını terk etmesi, geride kalanların omuzlarındaki mali ve idari külfeti daha da ağırlaştırmış; bu durum kırsalı hızla boşaltan bir kısır döngü yaratmıştır. Tarımsal iş gücünün kaybı, geleneksel iâşe sistemini çökertirken, devletin kırsal nüfusu toprakta tutma ve üretimi sürdürülebilir kılma hedefi büyük bir yara almıştır.⁴³⁰

İmparatorluğun bu demografik çözülmeye karşı geliştirdiği çözümler geleneksel iskân politikalarının modern idari araçlarla nasıl harmanlandığını göstermesi bakımından son derece mühimdir. Açlık ve sefalet kıskacındaki ahalinin başta Karadeniz sahilleri, Sivas ve Ankara gibi iç bölgelere veya sınır ötesine yönelmesi, devleti “mürur tezkeresi” gibi iç pasaport uygulamalarını daha katı işletmeye ve nüfus hareketlerini kayıt altına almaya mecbur bırakmıştır. Göçün yarattığı sosyal ve ekonomik kaosu yönetmek amacıyla, yerini yurdunu terk eden kitlelerin gittikleri bölgelerde boş arazilere yerleştirilerek zorunlu ziraata tabi tutulması ve tohumluk zahire ile desteklenmesi, idarenin tarımsal nüfusu düzenleme çabasının somut bir tezahürüdür. Ancak arşiv kayıtlarına yansıyan binlerce kişilik göç kabileleri içerisindeki ölüm, hastalık ve sefalet oranları, bu iskân ve müdahale çabalarının sahada çoğu zaman yetersiz kaldığını; altyapı eksiklikleri ve ağır lojistik imkânsızlıkların kriz yönetimini sekteye uğrattığını gözler önüne sermektedir.

Meselenin sadece iç göçlerle sınırlı kalmayıp uluslararası bir boyuta taşınması, Erzurum coğrafyasının dönemsel jeopolitik hassasiyetini bir kez daha kanıtlamaktadır. Açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan tebaanın hayatta kalma güdüsüyle Rusya ve İran

⁴³⁰ BOA, *MV.*, H.21.07.1311, 78/57.

gibi komşu devletlerin sınırlarına iltica etmesi, ekolojik bir krizin nasıl hızla diplomatik bir meseleye evrildiğini göstermektedir. Osmanlı yönetiminin, firari nüfusu konsolosluklar ve yabancı misyonlar aracılığıyla diplomatik müzakereler yürüterek geri getirmeye çalışması, toprağa bağlı insan gücünün ve vergi mükellefinin devletin devamlılığı için ne denli hayati görüldüğünün açık bir ispatıdır.⁴³¹ Aynı dönemde bölgedeki Ermeni olaylarının yarattığı asayişsizlik ortamının Müslüman ahaliyi göçe zorlaması da afetlerin siyasi krizlerle nasıl iç içe geçtiğini ve bölgenin demografik yapısını geri dönülemez biçimde nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Nihayetinde, 19. yüzyıl Erzurum’unda tecrübe edilen afet kökenli göçler; Osmanlı Devleti’nin kriz anlarında sivil nüfusu idare etme, kırsal iskânı sağlama ve merkez-taşra bütünlüğünü koruma noktasında kurumsal sınırlarını sonuna kadar zorlayan, imparatorluğun demografik takibe ve modern devlet aygıtlarına geçişini hızlandıran sarsıcı bir sosyolojik ve tarihi laboratuvar işlevi görmüştür.⁴³²

⁴³¹ Gül, “ Son Dönem Osmanlı Taşrasında Yaşanan İç Göçlere Dair Bazı Değerlendirmeler (Eğin Kazası Örneği) ”, 99.

⁴³² BOA, *H.R.SYS.*, M.02.08.1919., 2877/65.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFET YÖNETİMİ

3.1. Devletin Afet Yönetimi ve Aldığı Tedbirler

Afet, afet yönetiminide beraberinde getirir. Afetlerin vermiş olduğu yıkımı ve vermiş olduğu zararları azaltmak amacıyla, afet öncesi hazırlık, koruma, kurtarma, tıbbi yardım ve yeniden inşa sürecini ihtiva eden çalışmalara afet yönetimi ismi verilir. Bir nevi olağan dışı durumların üstesinden gelme çabası olarakda isimlendirilir.⁴³³

19. yüzyılda Erzurum vilayetinde deprem afeti görüldüğünde devletin uygulamış olduğu afet yönetimine bakıldığında:

1859 depreminden sonra devlet depremzedelere iane toplamıştır. Depremden etkilenen Erzurum halkının iskan etmeleri için çadır ihtiyacı devlet tarafından karşılanmıştır. Çadırların dağıtımı askeriye-i şahane tarafından yapılmıştır.⁴³⁴ Erzurum Valiliği vazifesinde bulunan Arif Paşa Erzurum halkının deprem sonrası durumunu ivedi bir şekilde merkeze bildirmiştir. Gerekli yardımların yapılması gerektiği hususunda merkez bilgilendirilmiştir. Depremden sonra Erzurum halkının ihtiyaçlarını gidermek için Müniş Paşa devlet tarafından vazifelendirilmiştir. Erzurum’da deprem sonrası zarar gören evlerin tamir edilmesi ve yeni yapılacak evlerin masraflarını gidermek için ianeler toplanmıştır. İanelerin toplanması merkezden müsaade alınarak ve padişahın teşvikleri sayesinde yapılmıştır.⁴³⁵ Erzurum’da meydana gelen depremlerde depremin ne kadar zarar verdiği sonradan tespit edilmiştir.⁴³⁶

⁴³³ Murat Koyuncu, Serhat Koyuncu, “Osmanlı’da Afet Yönetimi”, *Çağdaş Tıp Degisi*, 4/6(2016), 378.

⁴³⁴ BOA., *İ.MNS.*, H.15.11.1275, 355/39.

⁴³⁵ BOA., *A.} MKT.UM.*, H.08.05.1275, 337/87.

⁴³⁶ BOA., *HR.MKT.*, H.14.011276, 161/14.

Erzurum vilayetinde meydana gelen depremde sonra deprem sosyal ve kültürel hayatıda etkilemiştir. Birçok devlet memuru vazifelerini yapmakta zorlanmıştır. Bu durumlarda devlet memurluk vazifelerinde bulunan vatandaşlar ile ilgilenmiş ve memurluk vazifelerini daha iyi yapmaları için yardım etmiştir. Örneğin Erzurum'da meydana gelen depremde sonra Rüştîye Mektebi ve Lalapaşa Camisinin tamir ve tadilata girmiştir. Caminin tamir edilmesinden dolayı camide vazife yapan hocaların gönderilmesinin ertelendiği belirtilmiştir. İstanbul'da muallimlik vazifesinde bulunan Hilmi Efendi'nin Erzurum'a tayin edilmesi de bir süreliğine ertelenmiştir. Hilmi Efendi aslen Erzincanlı olup depremde sonra memleketi olan Erzincan'da depremin yaraları sarılana kadar geçici olarak yaşamaktadır. Hilmi Efendi aylık 100 kuruş maaş ile muallimlik vazifesinden gelir elde etmektedir. Erzurum'a tayin olunduktan sonra taşınma esnasında 1.000 kuruş masrafta bulunmuştur. Mekteb-i Rüştîye tadilat halinde olduğu dönemde vazifesini yerine getirememiştir. Lalapaşa Camii'nin ve Rüştîye Mektebi'nin tamir ve tadilatı hakkında gereken bilgiler Erzurum Valisi Arif Paşa'ya da aktarılmıştır.⁴³⁷

1859 depremde sonra, Serasker Paşa Hazretlerine yazılan bir yazıda Yüzbaşı Ahmet Ağa'nın Erzurum'daki depremde depremzede olması nedeniyle Anadolu Ordusu Piyade Nizamiye 2. Alayının 2. Taburunun Solkol Ağalığına tayin edilmiştir.⁴³⁸

Devletin yaptığı yardımların yanı sıra Erzurum vilayetine komşu olan vilayetlerin ahalisi tarafından afetzedelere yardım toplanmıştır. Örneğin Erzurum'da meydana gelen depremde zarar gören ahaliye Trabzon ve çevre vilayetlerin ahalisi tarafından yardım toplanmıştır.⁴³⁹ Toplanan yardımlar 1859 senesinde Erzurum Valisi Arif Paşa'ya da bildirilmiş ve Erzurum vilayeti tarafından da bu yardımlar dağıtılmıştır. Yapılan yardımlar hem yardımı yapan vatandaşları hem de yardım yapılan afetzedeleri çok memnun etmiştir.⁴⁴⁰

1859 senesinde meydana gelen depremde cami, mescit, hamam ve sairenin tamir ve tadilatı meclis idaresi tarafından yapılmıştır. Vakıf eserlerinin tamir ve tadilatının ücreti vakıf hazineleri tarafından karşılanmıştır.⁴⁴¹ Erzurum'daki depremde yıkılan

⁴³⁷ BOA, A.}MKT.MHM., H.02.01.1276, 161/54.

⁴³⁸ BOA, A.}MKT.NZD., H.22.03.1276, 293/12.

⁴³⁹ BOA., İ.DH., H.01.12.1275, 436/28841.

⁴⁴⁰ BOA., A.}MKT.MHM., H.11.04.1276, 169/98.

⁴⁴¹ BOA., A.}İ...MVL., H.14.02.1276, 422/18488.

evler yeniden inşa edilmiştir. Tamiratı yapılması gereken hanelerinde bir an önce bitirileceği ve depremzedelerin bu durumdan kurtulmaları için çalışmalar yapılmıştır. Depremzedelerin ev ihtiyaçlarını karşılamak için 960 yeni ev inşa edilmiştir. 1175 hanenin ise tamiratı gerçekleştirilmiştir. Tamirat süreci bittikten sonra evler sahiplerinin kullanımına verilmiştir. Depremzedelerin ihtiyaçlarını karşılama vazifesinde bulunan Münip Paşa depremzedelere yardım etme hususunda büyük fedakarlıkla çalışmıştır. Kış mevsimi gelmeden haneler sahiplerine teslim edilmesi için çalışılmıştır. (18 Ekim 1859)⁴⁴²

İhtiyaç halinde gerekli valiliklerden yardım alınmıştır. Depremden sonra zahire fiyatlarının arttırılması devlet tarafından yasaklanmıştır. Zahire fiyatlarının arttırılmasının yasaklanmasındaki temel amaç da afetzedelere afetten en az seviyede etkilenmelerini sağlamaktır. Afetten sonra muhtemel kıtlık hadisesinin ortaya çıkmasını engellemektir. Erzurum vilayetinde depremden sonra yıkılan ya da tamire ihtiyaç olan haneler, devlet tarafından tespit edilmiştir. Tespit edilen hanelerin bakım, onarım ya da yeniden inşa edilmesi devlet tarafından yapılmıştır.⁴⁴³

İçlerinde yaşanan yapılar, insanı koruyan barınaklar ve çerçevelerdir. Her yapı içinde yaşayan şu yada bu şekilde dışarıdan ayırt etmiştir. Ona yeni bir sınır kazandırmış ve yön tayin etmiştir. Yapıların dışarıdan kavranışları, dış kuruluşları da çevrelerindeli hayatıda etkilemiştir. Her yapının yanındaki diğer yapılara göre vaziyet alışı, yerleşim şekli o yapının var olma sebebini ve yapıyı inşa edenlerin çevre karşısındaki tutumunu ortaya koymuştur. Bu tutum yapıların çevresinde yaşayanların karşısında yer alacak ve yapının çevresindeki hayatıda etkisi altına almıştır. Şehrin ilk yapı taşı olan ev, insanın barınma ihtiyacının bir ürünü, aynı zamanda ailenin yaşama çevresi ve insandan insana ilişkilerin ve aileler arasındaki ilişkilerin oluşması yolundaki gelişmesinde ilk aşamasıdır.⁴⁴⁴

Osmanlı da değil sıradan insanların hali vakti yerinde olan kişilerin evlerine ilişkin bilgilerimiz dahi anıtsal yapılar konusunda bilinenlere göre oldukça azdır. Yangınlar, depremler ve zaman içerisindeki olağan eskime evlerin çoğunun yok olup

⁴⁴² BOA, A.}MKT.UM. ,H.20.03.1276, 372/32.

⁴⁴³ BOA.,A.}MKT.MHM.,H.25.12.1275,759/36.

⁴⁴⁴ Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, (İstanbul: Timaş Yayınları,2013),18-49.

gitmesine neden olmuştur. Örneğin 18. yüzyıldan kalmış bir yapı bulunsa da çok fazla değişikliğe uğramıştır. İlk yapıldığı zamanki durumunu saptamak zordur.⁴⁴⁵

Osmanlı arşiv belgelerinde konuta genellikle menzil ya da düpedüz ev denirdi. Mülk terimi ise daha belirsizdi. Bunun sebebi bir evle sınırdaş olan gayrimenkullerden bölgelerde “...nin mülkü” diye zikredilmesi idi. Bir mahallede bir başka amaçla kullanıldığı açık olarak belirtilmeyen arazi parçalarının çoğunun üzerinde muhtemelen bir ev bulunduğuna göre “mülk” sözcüğünün bu bağlamda daha fazla açıklık getirmek maksadıyla kullanıldığı öngörülebilir. Bu sebeple kayıtlarda sık sık kullanılan “mülk menzil” terimi “bir kişinin mülkü olan ev” anlamına gelmektedir.⁴⁴⁶

Erzurum’da meydana gelen depremlerin vermiş olduğu zarar insanların iskan ettiği evleride etkilemiştir. Erzurum evlerinin yapılış tarzı ile meydana gelen depremler arasında doğrudan bir bağlantı mevcuttur. Erzurum vilayetinde sıklıkla deprem afeti meydana geldiğinden Erzurum’da yaşayan ahali arasında “Nasıl olsa yeni bir deprem olur.” düşüncesi vardı. Düzenli ve estetik bina yapımına önem verilmiyordu. Bu düşüncenin oluşmasında maddi imkânsızlıkların da payı büyüktür. Şehirdeki evlerin çoğunda uygun yapı malzemesi kullanılmıyordu. Evler inşa edilirken sağlam ve estetik olmasından ziyade soğuk havaya korunaklı olmasına önem veriliyordu. Bu durum 1859 senesinde meydana gelen depremde büyük oranda değişmeye başladı. Erzurum Valisi Arif Paşa’nın belirttiğine göre Erzurum’daki evler yerden bitme şeklinde, penceresiz ve sanki yerin altında inşa edilmişti. Evlerin birçoğu iki ya da üç cephesi yerin altında inşa edilmişti. Evlerin birçoğu iki ya da üç cephesi adeta toprağa gömülüydü bu yıkıcı depremde sonra inşa edilen Erzurum evleri ise zeminin üstünde daha çok iki katlı ve manzaralı inşa edilmeye başlanmıştır. Yani inşa edilen evlerin cephelerinde pencere kullanımı artmıştır. Böylece depremde yıkılan derme çatma evlerin yerine daha sağlam, düzenli ve gösterişli binalar inşa edilmiştir. Böylece Erzurum vilayetinde kentsel dönüşüm gerçekleştirilmiş oldu.⁴⁴⁷

1901 senesinde meydana gelen depremde sonra da herhangi bir hadiseye mahal vermemek ve hapishanedeki mahkumların can güvenliğini sağlamak amacıyla

⁴⁴⁵ Suraiya Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta Çağ’dan 20. Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 185.

⁴⁴⁶ Suraiya Faroqi, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2009), 83.

⁴⁴⁷ Murat Küçükkuşurlu, “Görgü anıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum Depremleri”, 108.

mahkumların bir kısmı Trabzon vilayetindeki hapishaneye nakledilmişlerdir. Nakil işleminde 80 nefer jandarma vazifelendirilmiştir. Depremden dolayı mahkumların hapishaneden kaçabilecekleri ve şehrin asayişini bozmalarını engellemek amacıyla tutukluların bir kısmı Trabzon'a nakledilmiştir. Erzurum vilayetinde bulunan hapishane deprem neticesinde harap hale gelmiştir. Bu hapishanede tutuklu olan mahkumların bir kısmı da Erzincan'da bulunan hapishaneye nakledilmiştir. Yapılan sevkten sonra Erzurum hapishanesinde ise 210 tutuklu kalmıştır.⁴⁴⁸ Mahkûmların sevki esnasında 60 nefer jandarma vazifede bulunmuştur. Hapishanelerin taşınması durumunda ilk olarak mahkûmların can güvenliğini temin etmek amaçlanmaktadır. İkinci aşamada ise depremin ardından ortaya çıkan kargaşa, kaos ve hapishane binasında olası bir tahrip olma durumundan istifade ederek mahkumların firar etmeleri önlenmek istenmiştir. Böylece hem mahkûmların can güvenliği sağlanmış hem de herhangi bir güvenlik açığı verilmemeye çalışılmıştır.⁴⁴⁹

Aynı sene depremden dolayı eğitime bir süreliğine ara verilmiş ve okullar tatil edilmiştir. Okullarda eğitime ara verilmesinin sebebi öğrencilerin can güvenliğini sağlamaktır. Çünkü deprem aralıklarla devam etmekteydi⁴⁵⁰ Öğrenciler barakalarda barınmaya başlamıştır. (11 Kasım 1901)

Erzurum'da meydana gelen deprem sonucu askeri kışlalarda hasar oluşmuştur. Yeni barakalar tesis için gerekli para temini gerçekleştirilmiştir. Erzurum'da meydana gelen bu depremde aynı zamanda hanlar da harap hale gelmiştir. Hükümetin sağladığı olanaklarla ahali çadırlarda kalmaya başlamışlardır. Erzurum vilayetinde askeriye-i şahane de harap olan binalar da iskân edilemeyeceğinden sadaret makamından baraka istenmiştir. 24 Kasım 1901 tarihli ve 639 numaralı tezkerede sadaret makamından baraka temini için talepte bulunulmuştur. Devlet de bu talebine karşılık baraka malzemeleri tedarik ederek göndermiştir. Barakaların boyutlarına bakıldığında 25 metre boyunda, 4 metre eninde olmak üzere inşa edilecek baraka malzemeleri gönderilmiştir. Yardımlar neticesinde toplamda 26 adet baraka malzemesi Erzurum vilayetine gönderilmiştir. Baraka inşaatında kullanılmak üzere devlet 25.0000 kuruş para yardımında bulunmuştur. Baraka inşaatında kullanmak üzere devlet kerestede

⁴⁴⁸ BOA., *DH.MKT.*, H.12.09.1319,2570/102.

⁴⁴⁹ Erkan Ener, "19. Yüzyılda Osmanlı Balkanlarında Depremler ve Afet Yönetimi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 67-97.

⁴⁵⁰ BOA., *DH.MKT.*, H.12.09.1319,2570/102.

göndermiştir. Yapılan masraflar yazılan tezkerede belirtilmiştir. Yapılacak yardımlar maliye nezaretine bildirilmiştir.⁴⁵¹

Adliye ve mezahib nezaretine gönderilen bir telgraf namede Erzurum'da depremde zarar gören depremzedelere adil bir şekilde yardım dağıtılmıştır. Yardım yapılma esnasında din, dil, ırk, mezhep ayrımı yapılmamıştır. (3 Aralık 1901) ⁴⁵² sadaret makamına yazılan bir telgrafnamede Erzurum vilayetinde depremde zarar gören binaların tamir ve inşasının yapıldığı, ahalinin barakalarda yaşadığı bilgisi mevcuttur. Bu sebeple depremde etkilenen ahaliden bir sene boyunca vergi alınmaması talep edilmiştir. (9 Ocak 1902)⁴⁵³

Erzurum depremi esnasında depremzedelerin ihtiyaçlarını karşılamakta yararlılık gösteren şahıslar 21 Ocak 1902 senesinde birer nişan ile vazifelerinde taltif edilmişlerdir. Erzurum vilayetinde iskân etmekte olan İbrahim Efendi 9. rütbeden ve Ali Rıza Efendiler 2. rütbeden Mecidiye Nişanı, Sıhhiye ve Karantina Müfettişi Çobis Efendiler 4. Mecidiye Nişanı, Belediye Reisi Şerif Efendi ise birer kıta terfi ettirilmiştir. Bidayeti Huzur Reisi Nail Efendi'nin ve Mülkiye Şahane memurlarından Memduh Bey vazifelerinde taltif ettirilmiştir.⁴⁵⁴

21 Ocak 1902 senesinde deprem afetinden sonra vazifelerini başarılı bir şekilde yerine getiren kamu görevlilerinden birçok memur vazifelerinde taltif edilip nişan ile ödüllendirilmişlerdir. Nafia nezaretinde vazifeli Çobaş Efendi ve polis ekiplerinin komiserlerine 4. rütbeden Mecidiye Nişanı devlet tarafından takdim edilmiştir. Nafia Mülkiye-i Şahane de vazifeli memurlardan Memduh Beyler ve yine kamu görevlisi bulunan Nail Efendi vazifelerinde taltif edilmişlerdir.⁴⁵⁵

Erzurum depremi esnasında yaptıkları hizmetler sebebiyle eşraftan Mühürdanzade Ahmet Bey Osmani Nişanı Aliyesi ile ödüllendirilmeleri, Meclis İdaresi vilayet azasından Tevfik Bey ve Çilingiryan Asvedor Efendilerin vazifelerinde taltif edilmeleri 8 Şubat 1902 tarihli yazı ile Sadaret Makamı'na takdim edilmiştir.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ BOA., *DH.MKT.*, H.12.09.1319, 2570/102.

⁴⁵² BOA, *DH.MKT.*, H.03.09.1319, 2568/124.

⁴⁵³ BOA, *DH.MKT.*, H.24.09.1319, 2573/4.

⁴⁵⁴ BOA, *DH.MKT.*, H.11.01.1319, 2578/41.

⁴⁵⁵ BOA, *DH.MKT.*, H. 29.09.1319, 2574/107.

⁴⁵⁶ BOA, *DH.MKT.*, H.19.11.1319, 2594/35.

31 Mart 1902 senesinde, Erzurum'da depremde zarar görenler için toplanan iane akçesinden posta ücreti alınıp alınmayacağı sorulması üzerine iane akçesi olarak postahanelere verilen emanetlerden ücret alınmaması kararı alınmıştır.⁴⁵⁷

Erzurum vilayetinde meydana gelen depremden sonra Erzurum hapishanesinde depremden zarar görmüştür. Erzurum hapishanesinin yeniden inşasına karar verilmiştir. Hapishanenin yeniden inşa edilmesi için meclis idaresi tarafından keşifname, harita ve hapishanenin resimlerinin gönderildiği belirtilmektedir. Erzurum vilayeti tarafından 25 Şubat 1902 tarihli yazışma ile hapishane ile ilgili bilgiler gönderilmiştir.⁴⁵⁸

Erzurum'da depremden zarar gören binaların inşaatında kullanılmak üzere tüccar ve sairenin Rusya'dan getirecekleri kerestelerin 6 ay müddetle gümrük vergisinden muaf olmasına dair karar alınmıştır. Dâhiliye nezareti vergi dairesi tarafından bu kararda belirtilmiştir. (23 Şubat 1902)⁴⁵⁹

Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne yazılan bir telgrafnamede Erzurum depreminde harap olan evini tamir ettirmek ve Erzurum'da bulunan ailesini yanına getirmek isteyen Genç Mektebi Rüşdisi Muallim Muavini Dursun Efendi'nin tatil döneminde Erzurum'a gitmesi için izin verilmiştir. Erzurum'a gitmesi için izin verilen Dursun Efendi'ye bir buçuk ay kadar izin hakkı tanınmıştır. (8 Nisan 1902) ⁴⁶⁰

1902 senesinde depremzedelere yapılan bağışın alınması ve korunması hususunda güzel hizmetleri görülen Erzurum Meclisi Başkâtibi Ali Sırrı Efendi ile mahallenin ileri gelenlerinden Hanisyen Ohannes Efendi'nin ödüllendirilmesi talebinde bulunulmuştur. ⁴⁶¹

Her gün alışla gelen vazifesine ilave olarak deprem mağdurlarını gönüllü olarak tedavi eden Erzurum Vilayeti Karantina Tabibi Doktor Çelbis'in nişanla ödüllendirilmesi Erzurum Valiliğince istenmiştir. Deprem gününde ve depremden sonra 8 ay boyunca gönüllü olarak vazifesini başarıyla gerçekleştirmiştir. Bu başarısından dolayı valilik tarafından 4. rütbeden Osmanlı Nişanı ile ödüllendirilmek istenmişlerdir.

⁴⁵⁷ BOA.,*DH.MKT.*,H.21.12.1319, 463/27.

⁴⁵⁸ BOA.,*DH.TMIK.S.*,H.05.12.1319, 36/79.

⁴⁵⁹ BOA.,*BEO.*,H.15.11.1319,1797/134755.

⁴⁶⁰ BOA.,*MF.MKT.*, H.28.11.1319, 2596/73.

⁴⁶¹ BOA.,*DH.MKT.*,H.26.03.1320,533/61.

Sıhhiye'ye ait Nazarat Celilesi'ne cevaben 30 Ocak 1904 tarihli 340 numaralı tezkerede gerekenin yapılması gerektiği arz edilmiştir.⁴⁶²

Kolera salgını karşısında Osmanlı Devletinin Erzurum vilayetinde uyguladığı afet yönetimine bakıldığında:

19. yüzyılda kolera hastalığı ile mücadele amaçlı dünya devletleri bir araya gelip iş birliği içerisinde modern karantinalar meydana getirmişlerdir. Osmanlı Devleti de bu dönemde hastalıkla mücadele anlamında birtakım yenilikler yapma yoluna girmiştir. 1838 senesi 2. Mahmut Han döneminde karantina uygulaması yürürlüğe girmiştir.

Karantinanın uygulandığı yerlere “tahaffuzhane” ismi verilmiştir. Tahaffuz haneler salgın hastalıklara karşı inşa edilen geçici veya daha uzun süreli sağlık hizmetlerinin verildiği merkez konumundadır. Tahaffuzhanelerde insanlar bir takım sağlık kontrollerinden geçmekteydi. Hastalık şüphelisi bulunanlar, sağlıklı kişilerden ayrılmakta ve hem kendi sağlığı hem de hastalığın başkalarına sirayet etmemesi için tedavi altına alınılmaktaydılar.

Kolera hastalığının görüldüğü yerler devlet tarafından koruma altına alınmıştır. Devlet tarafından hastalığın ortaya çıktığı yerlere kordon hatları tedbir amaçlı çekilmiştir.

Salgın hastalıklara karşı 2. Abdülhamit Han döneminde bir takım sosyal politikalar uygulanmıştır. Kolera salgınından dolayı yüksek rütbeli askerlerden vefat edenler olmuştur. Devlet yüksek rütbeli askerlerin ailelerine maaş bağlatmış ve çocukların eğitim masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Bu dönemde sağlık hizmetlerine önem verilip eczacı, tabip ve hemşire yetiştiren eğitim kurumları açılmıştır. Sağlık hizmetlerinde çalıştırılmak üzere eleman yetiştirilmiştir. Devletin büyük merkezlerinde modern aletlerle donatılmış hastaneler halkın hizmetine sunulmuştur. Hastanelerde tedavi gören hastaların istekleri dışında herhangi bir ilaç tedavisine tabi tutulmamıştır. Bu hususa dikkat edilmiştir. Kolera salgınına yakalanan hastalara hangi doktor tarafından hangi ilaçların verildiği kayıt altına alınmıştır. Dezenfeksiyon işlemleri yapıldığında dini aidiyetlere önem verilmiştir. Kolera hastalarına iyi muamele

⁴⁶² BOA.,*DH.MKT*, H.10.10.1321,804/19.

edilmesi iyi muamelede bulunulmazsa cezaya tabi tutulacakları bu dönemde alınan kurallar içerisinde yer almaktadır.⁴⁶³

Osmanlı Devleti afet yönetiminde kendi coğrafyası dışında koleradan dolayı vefat etmiş olan vatandaşlarıyla da ilgilenmiştir. Örneğin 26 Mayıs 1866 senesinde, Ahmet Recep adındaki kişi Erzurum vilayeti ahalisinden olup Tiflis'te kolera hastalığından vefat etmiştir. Hastalığının tedavisi Doktor Margozf tarafından gerçekleştirilmiştir. Tiflis Konsolosluğundan edinilen bilgiye göre de hastalıktan vefat ettiği doğrulanmıştır. Neden vefat ettiği devlet tarafından araştırılıp tespit edilmiştir.⁴⁶⁴

2 Eylül 1866 senesinde İran coğrafyası içerisinde bulunan Urmiye'de kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. İran ile komşu olan Osmanlı vilayetlerinde hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla tedbirler alınması gerektiği İran ile yapılan yazışmalarda da yer almaktadır. Osmanlı coğrafyası içerisinde bulunan Diyarbakır ve Bitlis gibi şehirlerde de kolera hastalığına karşı devletin belirlediği tedbirler alınmıştır.⁴⁶⁵ İran coğrafyasında bulunan Urmiye şehrinden Osmanlı coğrafyasına giden ya da gelen yolcular uğradıkları vilayetlerde karantina altına alınmışlardır. Bu yolcuların tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. Urmiye'den Erzurum vilayetine gelen yolcularda karantina altına alınmıştır. Hastalığın yayılmasını engellemek için devlet karantina uygulaması ve aldığı tedbirler ile hastalığı kontrol altına almak istemiştir.⁴⁶⁶

Kolera salgını görüldüğü dönemlerde Osmanlı coğrafyasında bulunan vilayetler ile sürekli iletişim halinde bulunulmuş ve ortak hareket etmişlerdir. Örneğin 1866 senesinde Erzurum ve Bağdat hudutlarında bulunan karantina kordonları kolera hastalığının görülmemesi ile bu kordonlar Babıali ile Bağdat arasında gerçekleştirilen telgrafname iletişimi neticesinde kaldırılmıştır.⁴⁶⁷ İran coğrafyasında ne zaman kolera hastalığı ortaya çıksa Osmanlı Devleti bu coğrafya ile komşu olan vilayetlerde karantina kordonları oluşturmuştur.⁴⁶⁸ Kolera hastalığının görülmediği tarihlerde yetkili merciler tarafından kaydedilmiştir. Buna göre hastalığını ne sıklıkla görülüp görülmediği tespit

⁴⁶³ Şevval, Feyiz, "Osmanlı Arşiv Kayıtları Işığında Kayseri'de Kolera 1893-1896", 24-26.

⁴⁶⁴ BOA, *HR.MKT.*, H.25.01.1283, 547/26.

⁴⁶⁵ BOA, *HR.MKT.*, H.25.01.1283, 555/97.

⁴⁶⁶ BOA, *HR.MKT.*, H.15.06.1283, 561/56.

⁴⁶⁷ BOA, *HR.MKT.*, H.13.07.1284, 594/80.

⁴⁶⁸ BOA, *A}MKT.MHM.*, H.05.06.1283, 365/9.

edilmiştir. Devlette buna göre bu afetin yönetimi ile ilgili uygulamalarda bulunmuştur.⁴⁶⁹ Kolera hastalığı görüldüğü dönemde Erzurum vilayetine gelen yolculara 5 gün boyunca karantina uygulanmıştır.⁴⁷⁰ Bu karantina süresi bazı tahaffuzhanelerde 10 gün uygulandığı da olmuştur. Örneğin Rusya'dan gelen yolcular eşyaları ile birlikte 10 gün boyunca Kavak Tahaffuzhanesinde ve diğer karantina mahallerinde 10 gün boyunca karantina uygulamasına tabi tutulmuştur.⁴⁷¹ Salgın döneminde devlet hastalığın görüldüğü yerlere doktor, ecza malzemeleri, ilaç, çadır gibi temel ihtiyaçları karşılamaktaydı.⁴⁷² Osmanlı Devleti'nde hudut boyunca tahaffuzhaneler teşkil edilmiş ve kordonlar oluşturulmuştur.⁴⁷³ Kolera salgını görüldüğü dönemlerde Rusya ve İran gibi devletlerle yapılan ithalat ve ihracata da devlet müsaade etmemiştir. Örneğin 28 Temmuz 1892 senesinde Rusya'da kolera salgını ortaya çıktığında salgından dolayı Kafkasya'dan hayvan ithaline devlet müsaade etmemiştir.⁴⁷⁴

Gümüşhane, Bayburt havalisinde kolera salgını görülmüştür. Erzurum vilayetiyle sınırı olması nedeniyle Erzurum'a giden ve gelen vatandaşların çok olması sebebiyle bu iki sancakta da oluşturulan kordonlar bir kat daha arttırılmıştır.(31 Ekim 1892)⁴⁷⁵ Erzincan'da kolera hastalığı görüldüğünden ve hastalığın yayılmasını engellemek için Erzincan'dan Erzurum'a vazife icabı gidecek olan askerlerin gitmesine devlet izin vermemiştir.⁴⁷⁶ Erzincan'da kolera hastalığı görüldüğünden Erzincan'dan başka bir yere yapılacak seyahatlere de devlet izin vermemiştir. (15 Kasım 1892)⁴⁷⁷ Erzincan sancağında köylerde görülen kolera hastalığı nedeniyle devlet köylere dahi doktor ve sağlık ekibi göndermiştir ve hastaların tedavisi yapılmıştır.⁴⁷⁸

Kolera salgını İran'da görülmesi üzerine Osmanlı Devleti Sıhhiye Heyeti teşkil ettirip İran'a vazifenlendirilerek göndermiştir. Bu heyet İstanbul'dan Trabzon istikametine doğru yola çıkmıştır. Bu heyet Trabzon'dan da Erzurum vilayetine varmıştır. Ugradıkları yerlerde kolera hastalığı ile ilgili tespitlerde bulunup kolera

⁴⁶⁹ BOA.,*HR.MKT.*,H.13.07.1284,594/80.

⁴⁷⁰ BOA.,*BEO.*,H.29.06.1310, 132/88.

⁴⁷¹ BOA.,*BEO.*,H.02.12.1309,30/2277.

⁴⁷² BOA.,*DH.MKT.*,H.19.12.1309,1971/28.

⁴⁷³ BOA.,*BEO.*,H.27.12.1309,37/2762.

⁴⁷⁴ BOA.,*DH.MKT.*,H.13.01.1310,193/103.

⁴⁷⁵ BOA.,*BEO.*,H.09.04.1310,99/73.

⁴⁷⁶ BOA.,*DH.MKT.*,H.24.03.1310,2020/110.

⁴⁷⁷ BOA.,*DH.MKT.*,H.26.04.1310,2021/74.

⁴⁷⁸ BOA.,*DH.MKT.*,H.17.04.1312,296/78.

hastalarının tedavi edilmesine yardımcı olmuşlardır.⁴⁷⁹ Kolera hastalığı ile mücadelede uygulanacak yöntem ve kullanılacak ecza ve tıbbi malzemeler devlet tarafından açıklanmıştır. Kolera hastaları bu doğrultuda tedavi edilmiştir.⁴⁸⁰

Meclis-i Umumıyye-i Sıhhiye tarafından kolera salgınına karşı halkı bilgilendirmek için Suriye, Musul, Hicaz, Basra, Halep, Erzurum, Van ve Sivas gibi vilayetlere kolera ile ilgili layihalar gönderilmiştir. Layihalar sayesinde Osmanlı vatandaşları bilinçlendirilmiş ve hastalığın tekrar ortaya çıkması halinde nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda bilgi sahibi olmuşlardır.⁴⁸¹

2 Mayıs 1893 senesinde, Erzurum Sıhhiye Heyeti Reisi Abdülhalim Paşa tarafından kolera hastalığının tedavisi ve def'i için lazım gelen tedbirler hakkında bir layiha gönderilmiştir. Kolera salgınına karşı bu layiha afet yönetiminde kullanılmıştır. Bu layihanın içeriğine bakıldığında: Kolera hastalığı şehirde kimi zaman görülmüş kimi zamanda görülmemiştir. Layihada geçen tedbirler uygulanırsa hastalığın daha görülmeyeceği ve şehirden def edileceği belirtilmektedir. Layihada kolera hastalığının Marsilya'da ortaya çıktığı bilgisi yer almaktadır. Layihada bildirilen tedbirler uygulanmazsa hastalık tekrardan ortaya çıkacaktır.

Hastalık şüphelisi olan hastalar doktor kontrolü altına alınmalı ve her gün sağlık kontrolünden geçirilip takip edilmelidir. Kolera hastası olan hasta sağlık tahlilinden geçirilmeli ve sağlık durumu rapor edilmelidir. Mahalleler sağlık ekipleri tarafından gezilmeli ve mahalle sakinleri sağlık kontrolünden geçirilip raporlar tutulmalıdır. Hastalığa yakalan vatandaşların mahalleri tespit edilmeli ve mahalle sakinleri de sağlık ekipleri tarafından kontrolden geçirilmelidirler. Şehir merkezini, sokakları, dükkânları, mahallelerin temiz tutulması gerekmektedir. Kasap ve manav dükkânlarının temiz tutulması gerekmektedir. Gürcü Kapı ve sokaklarda akmakta olan suların yani akan çeşmelerin ve akarsuların temiz olması, mahallelerin süpürülmesi gerekmektedir. Eğitim faaliyetlerinin yapıldığı medreselerin temiz tutulması gerekmektedir. Temizlik işlerinin kontrol edilmesi için memurlar tayin edilmiştir. Erzurum şehir meydanı, mahalleleri, medrese ve hanları geceleri gezilerek bu yerlerin sıhhatini sağlamak amacıyla da memurlar tayin edilecektir. Şehir içerisinde bulunan tuvaletlerin temiz

⁴⁷⁹ BOA, *DH.MKT.*, H.24.03.1310, 2020/110

⁴⁸⁰ BOA., *Y.MTV.*, H.13.06.1310, 73/88.

⁴⁸¹ BOA., *DH.MKT.*, H.19.02.1309, 2000/13.

tutulmasını sağlamak için de devlet tarafından tuvaletlerin temizlik durumu vazifeli memurlar tarafından teftiş edilmelidir. Cami, medrese, han gibi insanların etkileşim içerisinde bulundukları sosyal yapılar devletin vazifelendirdiği memurlar tarafından sürekli denetlenmelidir. Mahalleler düzenli süpürülmeli, mahallelerin çöpleri devletin tayin ettiği belirli yerlere dökülmelidir. Sosyal yapıların eksikleri devlet tarafından tamamlanmalıdır. Lağımın olduğu yerler temizlenmeli ve bu gibi yerler haftada bir kez kireçle kireçlenmelidir. Yani kireç dökülmelidir. Hanlar, hamamlar ve mahalleler gezilecek hasta olanlar veya kolera hastalığı şüphelisi bulunan vatandaşlar var ise doktor gönderilip muayene edilmelidir. Erzurum şehrinde kimi mahallelerin kolera hastalığına karşı mücadele etmek için vazifelendirilen memurlar vazifeli bulundukları mahalleleri belirli vakitlerde gezip teftiş edecekler ve vatandaşları kolera hastalığına karşı uyacaklardır. Koyulan tedbirlere uymayan aksi harekette bulunanlar devlet tarafından cezalandırılacaklardır. Kolera hastalığı ile mücadele için memurlar vazifeli bulundukları mahallelerde manav ve bakkallarda gıda maddelerinin sağlık koşullarına uygun olup olmadıklarını teftiş edecektir. Bu gıda ürünlerinin içinde sucuk, pastırma, peynir gibi gıda ürünleri yer almaktadır. Gıda ürünlerinin çürük veya küflü olmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Manav ve bakkal gibi esnaf dükkânlarında belirlenen sağlık şartlarına uymayan esnaf bulunur ise dükkânı mühürlenip kapatılacaktır.

Kolera hastalığı ile mücadelede vazifelendirilen memurların vazifelerinden biri de kasap dükkânı olan esnafların dükkânlarını temiz tutması konusudur. Dükkânlarında vatandaşa satılacak olan etlerin hijyen içerisinde saklanması, üzerine toz ve sinek konmaması için bezle örtmeleri gerektiği tembih edilmelidir. Etlerin temiz tutulması gerektiği memurlar tarafından esnafa bildirilmelidir. Büyük ve küçükbaş hayvanların dışkıları sokak ve mahallelerden temizlenmeli, mahallelerde bulunan çeşmelerin çevresi temiz tutulmalıdır. Hayvan dışkıları geçici olarak da mahallelerde görülse dahi su ile temizlenmelidir. Mahallelerde su bulundurulması gerektiği su ile mahallelerin temizlenmesi gerekmektedir. Vazifelendirilen memurlar tarafından mahallelerin temizliği düzenli şekilde teftiş edilmelidir. Şehirde kurban kesildiği vakit temiz bir yerde kesilmeli ve kesilen kurbanın kullanılmayan bölümleri, atıkları devletin tayin ettiği yerlere dökülmelidir. Şehirde yaşayan ahalinin evleri temiz tutulmalı, evlerinde çöp biriktirmemeli, çürük, ham, küflü ve kokmuş çöplerini evlerinde bulundurmamalı, evlerinde bulunan tuvaletleri temiz tutmaları gerekmektedir. Yine bu layiha da

lağımın ayıklanması, temizlenmesi gerektiği alınacak tedbirler arasında yer almaktadır. Ahaliden her kim olursa evlerinde hasta bulunanlar en yakın sağlık kurumuna durumunu bildirmelidir. Komşuların birbirlerinden haberdar olması gerektiği eğer mahallede hasta olan varsa tabibe müracaatta bulunması gerektiği belirtilmektedir. Hasta olup da doktora müracaat etmeyenler de bu durumlarından dolayı mesul tutulacaktır. Hastalığa yakalananların haber verilmesi gerektiği mahalle muhtarlarına da iletilmeli ve muhtarlar da kolera illetine karşı mücadele etmede uyarılmış ve mahallelerinden mesul tutulmuşlardır. Mahalle muhtarlarına, medresede müderrislik vazifesinde bulunanlara, medresede hademelik yapanlar kolera hastalığı ile mücadele etmede bilgilendirilmeli ve hasta olan birini görürlerse en yakın sağlık kurumuna müracaatta bulunup bilgi vermek zorundadırlar. Han, cami bekârların kaldığı bekâr haneler temiz tutulmalı ve bu sosyal ortamlarda hasta görülür ise tabibe müracaat edilmesi gerekmektedir. Hasta görülmüş fakat haber verilmemiş ise ceza verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Hasta olan vatandaş var ise muayene olmalıdır. İnsanların yemek yediği lokantalarda temizliğe ve hijyene çok dikkat edilmelidir. Lokantalarda bulunan tabak, çatal, kaşık gibi aletlerin temiz tutulması gerektiği, eskimiş yemek takımlarının kullanılmaması gerektiği kullanılan yemek takımlarının temiz ve cilalı parlak görüntüde olması gibi tedbirlere riayet edilmelidir. Bu tedbirlere dikkat edilmeli ve bu tedbirlere uyulması için devletin vazifelendirdiği memurlar tarafından sürekli teftiş edilmelidirler. Lağım kanalizasyonları derelere akıtılmalıdır. Bu yüzden de lağımın aktığı derelerde suyun hızını kesen ağaçlar derelerden temizlenmelidir. Derelerin de bakımlı ve temiz olması gerekmektedir. Yani kanalizasyonların döküldüğü derelerde su hızlı akmalıdır. Hastalığa yakalanan bir kişi teşhis edilince muayene edilip gereken tedbirler alınmalıdır. Kolera mikrobunun kaç derece sıcaklıkta yok olduğu tespit edilmeli ve ona göre tedbirler alınmalıdır. Kolera hastalığında kullanılan ilaçlar eczanelerde bulundurulmalı eğer bu ilaçlar eczanelerde mevcut değilse acilen tedarik edilmelidir. Erzurum şehrinde kolera hastalığı ile mücadelede kullanılmak üzere tahaffuzhaneler kurulmalı eğer bina yok ise yeniden inşa edilmelidir. İhtiyaç duyulacak miktarda tahaffuzhaneler inşa edilmelidir.⁴⁸²

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, kolera salgınları sırasında uygulanan karantina ve sağlık tedbirlerine uymayanları kamu düzenini ihlal eden kişiler olarak

⁴⁸² BOA, *DH.MKT.*, H.15.10.1310, 27/23.

değerlendirmiştir. 1884 senesinde çıkarılan Ceraim-i Sıhhiye Kanunu Osmanlı Devleti'nin sağlık ve hukuk alanındaki kanunlaştırma hareketlerinin bir kesişim noktasıdır. 19. yüzyıldaki yoğun kanunlaştırma hareketi pek çok alanda olduğu gibi tıbbi suçların olduğu alanda da görülmüştür. Sağlıkla ilgili bir alanda çeşitli sebeplerden dolayı bir ceza kanunun oluşturulması mecburiyetine neden olmuştur. Bu kapsamda sürgün, zorunlu karantina ve alıkoyma gibi cezalar uygulanmıştır. 1884 tarihli Ceraim-i Sıhhiye Kanunu ile salgın kurallarına uymayanlar hukuki yaptırımlara tabi tutulmuştur. 1884 tarihli Ceraim-i Sıhhiye Kanunu ile salgın hastalıkların yayılmasına sebep olabilecek davranışlar hukuki suç kapsamı içerisinde değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda ihlalin boyutuna göre para cezası, hapis, kürek ve ağır vakalarda müebbet kürek cezası uygulanmıştır. Özellikle sağlık mevzuatına aykırı davranışlar sonucu bulaşıcı hastalıkların yayılmasına sebebiyet verenler ağır yaptırımlara tabi tutulmuştur.⁴⁸³

Erzurum vilayetinde sel felaketinde devletin uyguladığı afet yönetimine bakıldığında:

Sel afetinin yaşandığı bölge halkı ile devlet hızlı bir şekilde irtibata geçmekteydi. Osmanlı Devleti meydana gelen sel afetinden sonra sel afetinin nerede görüldüğünü, ne kadar zarar olduğunu tespit etmekte ve tahkikatlar yapmaktaydı. Bu tahkikatları komiser ve zabıtlar tarafından yapılmaktaydı. Sel afetinden en çok etkilenen yerler yol, köprü ve duvarlardır.⁴⁸⁴ Sel felaketi sonrasında zarar gören köprü, duvar ve su yollarının tamiri devlet tarafından yapılmaktaydı.⁴⁸⁵ Tamiratın yapılması için devletten yardım talebinde bulunulmaktaydı ve devlette gerekli nakdi ve ayni yardımları yapmaktaydı.⁴⁸⁶ Sel afetinden ne kadar zarar görüldüğü bilgisi devlete rapor olarak sunulmaktaydı. Devlet de afetzedelerin her türlü ihtiyacını karşılamaktaydı. Maiyetlerini kazanamayacak olan afetzedelerde devlet gerekli yardımı yapmaktaydı.⁴⁸⁷

Sel baskınlarını önlemek ve yerleşim alanlarını sel baskınlarından muhafaza etmek için Osmanlı Devleti birtakım tedbirler almıştır. İnsanların yaşamını sürdürdükleri yerleşim birimleri sel afeti ve buna bağlı olarak bazı dönemlerde

⁴⁸³ Murat Yolun, "Salgın Hastalıklar ve Ceza Kanunu Arasındaki İlişki Üzerine: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ceraim-i Sıhhiye Kanunu (1884)." *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 24/2 (2016), 37-43.

⁴⁸⁴ BOA.,Y..PRK.UM.,H.05.01.1309,22/69.

⁴⁸⁵ BOA.,DH.MKT.,H.23.04.1310,2020/26.

⁴⁸⁶ BOA.,DH.MKT.,H.03.07.1309,191/59.

⁴⁸⁷ BOA.,DH.MKT.,H.09.07.1321,772/23.

heyelanlar meydana gelmiştir. Heyelandan korunmak için alınan tedbirlerin başında sel taşkınlarının sıkça görüldüğü küçük yerleşim birimlerinin coğrafi koşulları daha elverişli olan arazilere taşınması hususudur. Devlet tarafından alınan tedbirlerden bir diğeri de yerleşim yerlerini sel taşkınlarından korumak için şehir içerisinden geçmekte olan akarsuların ıslah edilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde bu iki uygulamaya çeşitli zamanlarda sel taşkınlarının yaşandığı bölgede yaşayan vatandaşların ve yerel yönetimlerin talepleri doğrultusunda başvurulmuştur.

Sel baskınlarının şiddetli olduğu dönemlerde can ve mal kayıpları meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde özellikle Anadolu coğrafyasında meydana gelen taşkınlarda önemli derecede can kayıplarının olduğu tespit edilmektedir. Bu sebeple sel baskınına uğrayıp yöre halkını sel felaketinde boğulmaktan kurtaran, vazifelerini başarı ile yerine getirmiş olan asker ve sivil kişiler merkezi yönetimin ya da yerel yönetimin talebi doğrultusunda devlet tarafından çeşitli ödüllerle ödüllendirilmiş ve vazifelerinde taltif edilmişlerdir. Sel baskınlarında yararlı hizmetlerde bulunmuş olan şahıslara devlet tarafından verilen ödüllere bakıldığında, Mecidiye Nişanı ve Tahlisiye Madalyaları yer almaktadır.⁴⁸⁸

Klasik dönem sonrası sel, dolu ve fırtınalar karşısında Osmanlı Devleti “tevzi sistemini” uygulamıştır. Bilhassa taşrada ortaya çıkan olağanüstü giderlerin, masrafların vatandaşlar arasında paylaştırılması ya da tahsil edilmesi usulünü ifade etmektedir. Taşra yöneticileri yönetimleri altında bulunan köylere merkezi hükümetin kendilerine uyguladığı kadar pervasız bir şekilde baskı yapmayı başaramıyorlardı. Bu sebeple yeniden paylaşırma anlamında aşamalı bir biçimde mali güç hususundaki gerçek değişimleri göz önüne alan ve köy düzeyinde yerel şartlardaki dalgalanmaları senelik olarak düzenleyebilen bir sistem olan tevzi sistemini Osmanlı Devleti uygulamıştır. Bu sistemde yeniden pay etme birimi de tevzihane ismiyle anılmaya başlanmıştır.

Tevzi listelerinin ve tevzihanelerin esinlendiği sistem hiç şüphesiz merkezi hükümetin çok uzun zamanlar Anadolu ve Rumeli vergiler paylaşırma maksadıyla teşkil edilen aylı adlı birkaç hanelik minik malik bölümlere ayıran avarız/ nüzul sistemiydi. Oransal paylaşırma aynı olmasına rağmen tevzihane, avarız/nüzulhaneden temel bir farklılığı gösteriyordu; Avarız/ Nüzulhanenin pek çok hane için kayıtla ve

⁴⁸⁸ Gönüllü, “ Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları (1857-1913)”,351-365.

kendi aralarındaki kolektif sorumlulukla bir arada tutulan istikrarlı ve sürekli bir bilim oluşturması amaçlanıyordu. Tevzihane ise ilk ortaya çıkışından beri belirli bir vergi yükünü bölgeye danışılarak birimden teşkil edilen esnek bir birim olmuştur.

Merkezi bir vergi defteri yerine bölgeye danışma bu sistemin özelliklerinden biriydi. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde vergi sisteminde mali konularda kadıların önemi artmış ve daha da önemlisi kadiya gerekli bilgileri vermek üzere ayanı vilayetin önderliğinde bölgenin ileri gelenlerinden oluşan bir kurulu gerektiren değişimler yapılıyordu. Tevzi mekanizmasının etkili işleyebilmesi için çiftlik, köy ve mahallere ait verilere ulaşabilmek için kadının başkanlığındaki yerel meclisleri zorunlu kılmıştır.

Tek bir cümle ile “tevzi sistemi” paylaşımda sürekli bir dalgalanmayı amaçlayan fakat aynı zamanda belirli bir miktar vergiyi garanti altına alan bir uygulamadır. Sağılacak ineğin öldürülmemesi ilkesi ile yürütülen bir sistemdir. Yerel kaynaklar üzerinde yerel denetim kurulması maksadıyla bir araç olarak varlığını garanti edecek esnekliği sağlamak için tasarlanmıştır.⁴⁸⁹

Osmanlı Devleti yangın afeti grldğndede bir takım yöntemler uygulamaktaydı. 19. yüzyılda Erzurum vilayetinde yangın afeti görüldüğünde uyguladığı afet yönetimine bakıldığında:

Yangın nerede, nasıl ve neden çıktığı tespit edilip tahkikatlar yapılmaktaydı. Yangının bir suikast sonucu mu yoksa kaza sonucu mu çıktığı araştırılıp rapor edilmekteydi. Yangın çıktığında ilk olarak o bölgede yaşayan mahalle halkı ilk müdahaleyi yapmaktaydı. Daha sonra yangın mahalline gelen askeriye-i şahane yangını sndrmekteydi.⁴⁹⁰ Yangında zarar gören afetzedeye devlet yardım etmekteydi. Eğer yangında zarar gören bina kamu binası ise devlet yeni bir bina inşa etmekteydi. Tadilat görecek durumda ise devlet tamir ederek tekrar kullanıma sunmaktaydı.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Erzurum vilayetinde Hükümet Konağında yangın çıkmıştır. Bu yangından sonra Erzurum Hükümet Konağı yangına karşı 16000 liraya sigortalanmıştır. Bu dönemde vilayet dahilinde bulunan hükümet konakları, hükümete ait mülki ve askeri hastane, kışla, karakol, telgraf ve posta haneler, emlak-ı amire

⁴⁸⁹ Michael Ursinus, “Doğal Afetler ve Tevzi:Sel, Dolu ve Fırtınalar Karşısında Oluşturulan, Klasik ağ Sonrası Yerel Vergi Sistemleri”, 287-296.

⁴⁹⁰ BOA, *HR.MKT.*, H.05.03.1279, 409/5.

(devlete ait taşınmaz mallar), idari haneler, makatib-i aliyye ve idadiyye ve rüştiye mektepleri, devlete ait olan fabrikalar, liman daireleri birer kıta haritaları hazırlanıp tanzim ettirilmiştir. Devlete ait olan bu binalar Osmanlı Sigorta Şirketi tarafından sigortalanmıştır. (1 Haziran 1912)⁴⁹¹

19. yüzyılda Erzurum vilayetinde kuraklık ve kıtlık afeti görüldüğünde uyguladığı afet yönetimine bakıldığında:

Tahkikat komisyonu Osmanlı Devleti'nin teftiş ve denetim amaçlı olarak gerçekleştirdiği olağan uygulamalardan biridir. Fakat bu komisyonların kuraklık ve kıtlık senelerindeki çalışmalarını denetim ve teftişten çok bilgilendirme maksadıyla yapması istendiği gözlenmektedir. Böylece hükümet tarafından kuraklık sahasında mahsulün ne durumda olduğu ve buna göre ihtiyaçlarına ne derece yeterli olduğu hususunda tahkikat komisyonları teşkil edilmiştir. Kuraklığın görüldüğü bölgede insanların ihtiyaçlarını yerel idareler tarafından yeterince tespit edilmemesi hükümeti kaygılandırmış ve hem İstanbul'dan gönderilen memurlar aracılığıyla hem de kuraklığın görüldüğü bölgedeki yerel idarenin üst düzey yetkililerini vazifelendirilmeleri suretiyle kuraklığın görüldüğü bölgenin tahkikatı yapılmıştır.⁴⁹² Erzurum'da görülen kuraklık ile ilgili devlet gerekli tahkikatları yapmıştır. Yapılan tahkikatlar sonrasında devlet zahire yardımı yapmıştır. Kıtlık dönemlerinde devlet tarafından yapılan zahire yardımlarının yanı sıra başka tedbirlerinde alındığı tespit edilmektedir. Alınan bu tedbirlere bakıldığında yoksul, düçar ve kıtlık içerisinde bulunan bir kısım bölge ahalisi için istihdam tedbirleri alınmıştır. Bu amaçla nafıa nezaretine yol inşaat ve tamir inşasında kıtlıktan mağdur olan birçok ailenin fertleri çalıştırılmış ve maiyetlerini kazanmışlardır. Silah altına alınacak sevki kararlaştırılan redif askerlerinin perişan olmaması için kuraklık ve kıtlık geçinceye kadar evlerinde kalmalarına devlet müsaade etmiştir. Afet dönemlerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde de aksamalar olmuştur. Bu mağduriyetlerini gidermek için devlet talebeleri başka bir vilayete göndermiş ve eğitimlerini gönderildikleri vilayetlerde sürdürmüşlerdir. Ziraat Bankasından kredi kullanan ve ahalinin borçları geniş zaman diliminde yayılması ve tahsil edilmesi yoluna gidilmiştir. Kuraklık, kıtlık ve pahalılıktan sebebiyle müslim ve gayrimüslim

⁴⁹¹ BOA., *ML.EEM.*, H.19.03.1328, 912/7.

⁴⁹² Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, 343-345.

vatandaşların vergi oranları düşürülmüş ve borçları ödemeleri başka bir zamana ertelenmiştir. Bu dönemlerde yağmur duasına çıkılmaktadır.⁴⁹³

Kıtlık olduğu dönemlerde bir sonraki senenin ihtiyacı olan tohumluk ihtiyacı devlet tarafından tedarik edilmiştir.⁴⁹⁴ Zahire fiyatlarının artışına engel olmak için kıtlığın olduğu yere zahire sevki gerçekleştirilmekteydi. Eğer kıtlık Erzurum vilayetinde görülmüşse merkezden izin alınarak şehir dışına zahire nakli gerçekleştirilmiştir.⁴⁹⁵ Erzurum vilayetinde yaşanan kış mevsimi, kıtlığın ortaya çıkacağını göstermekteydi. Eğer kış mevsimi şiddetli soğuk ve uzun sürerse kıtlık afetinin yaşanacağı tahmin edilmekteydi.⁴⁹⁶ Osmanlı Devleti'nde kıtlık afeti nerede yaşanıyorsa komşusu olan vilayette kıtlığın olduğu vilayete zahire yardımı yapmaktaydı.⁴⁹⁷ Kuraklık ve kıtlık hadisesi görüldüğü dönemlerde vilayet dışına zahire nakli devlet tarafından yasaklanmıştır.⁴⁹⁸ Vilayet dâhilinde zahire fiyatları alışverişte değerinin üstüne satılması devlet tarafından yasaklanmış ve zahire fiyatları sürekli devletin kontrolü altındaydı.⁴⁹⁹ Erzurum vilayetinde baş gösteren kıtlık döneminde ekmek fiyatının aşırı artmasına mani olmak için , Ziraat Bankası vasıtasıyla Erzurum Belediye Sancağına faiziyle bir miktar para yardımında bulunmuştur. Osmanlı Devleti kıtlıkzedeleri zor ve düşer halde bırakmamak için bu yardımı yapmıştır.⁵⁰⁰ Erzurum vilayetine bağlı kazalarda kıtlık hadisesi baş gösterdiğinde devlet tarafından tespit edilmiş ve gerekli yardım devlet tarafından yapılmıştır.⁵⁰¹ Devlet vatandaşlarının yanı sıra kıtlıktan etkilenen devlet memurlarının maaşlarında da iyileştirmeye gitmiş ve maaşlarına bir miktar zam yapmıştır.⁵⁰² Zahire yardımı yapıldığında eğer zahire deniz yolu üzerinden geliyorsa getirilen zahireler kürek vergisinden muaf tutulmuştur.⁵⁰³ Kıtlık afeti görüldüğü dönemlerde devlet, ayrıca vergilerin daha ileri bir tarihte ödenmesi hususunda çeşitli

⁴⁹³ Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık: Erzurum Vilayeti Örneği (1892-1893 ve 1906-1908) ”, 144-146.

⁴⁹⁴ BOA.,C.,*İKTS*,H.19.07.1256, 43/2103.

⁴⁹⁵ BOA,*HR.MKT.*,H.07.06.1276,320/52.

⁴⁹⁶ BOA,*A.İMKT.MHM*, H.01.12.1279,739/70.

⁴⁹⁷ BOA,*DH.MKT.*,H.06.08.1300,1340/101.

⁴⁹⁸ BOA,*DH.MKT.*, H.19.02.1305,1461/15.

⁴⁹⁹ BOA,*C.AS*,H.23.12.1309, 70/47.

⁵⁰⁰ BOA,*MF.MKT.*,H.02.11.1311,205/51.

⁵⁰¹ BOA,*MV.*,H.24.03.1311,76/83

⁵⁰² BOA,*BEO.*,H.02.05.1311,1310/23229.

⁵⁰³ BOA,*ML.EEM*,R.12.02.1310,187/29.

kolaylıklar sağlama yoluna başvurmuştur. Vatandaşın ödemekte olduğu vergilerde de indirime gittiği de görülmüştür.⁵⁰⁴

Coğrafi koşullardan dolayı kıtlıklar insanların tecrübe kazanmalarını sağlamış ve kıtlık zamanlarında insanların kullanmalarını sağlamaları için zahire depolarında bir miktar zahire bulundurmuşlardır.⁵⁰⁵ Zahire depolama işlevinin Erzurum vilayetinde de uygulandığı görülmektedir. Örneğin 28 Mart 1894 senesinde, Erzurum vilayeti dâhilinde kıtlık meselesi ile zuhur eden zarurette ordu gerekli yardımda bulunmuştur. Kıtlık hadisesi tehdit oluşturduğundan Ordu-yı Hümayun her türlü tedbiri almıştır. Buna göre de hareket etmiştir. Tohumluk mahsuller Ordu-yı Hümayun tarafından ambarlarda saklanmıştır. Saklanan buğday ziraatla uğraşan vatandaşlara dağıtılmak üzere ambarlarda saklanmıştır. Halkın ihtiyaçlarının karşılanması ve hayırduasının alınması amacıyla 100.000 kile buğday, Asakir-i Şahane saklanmıştır. Bu hususta 4. Ordu Müşiri Yaver Ekrem Paşa tarafından Yıldız Sarayı Hümayununa bu belge yazılmıştır.⁵⁰⁶

20 Mart 1893 senesinde, İzmir aşar malından Erzurum kıtlıkzedegânı için tertip olunan zahirenin sevki için vazifelendirilen Kaşif Ahmet, Vahit Efendi ve Hayri Efendilere verilen ücretin yetersiz bulunduğu ve bundan dolayı İzmir sancağı emvalinden alınan meblağın muamele-i mahsubunun ödenmesi gerçekleştirilmiştir. İzmit sancağı tarafından bu iki memura 1893 senesinde 3.200 kuruş harcırah tertip edilmiştir.⁵⁰⁷

İane Musabin Komisyonu Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kuraklık sahası haricinde bulunan yerlerdeki halktan toplanan yardımlar hükümet tarafından tespit edilen “Anadolu Kahtı zadeganı İhale-i Musabin Komisyonunda” toplanmış ve gerekli yerlere ulaştırılmıştır. Kuraklıktan etkilenen vatandaşlar için gönderilen yardımlar önceleri vilayetler dâhilinde bulunan “emniyet sandığı” ya da “mal sandığı” vasıtasıyla gönderilirken yardımlar organize etmek amacıyla bir İane Musabin Komisyonu tesis edilmiştir. Bu komisyon 12 Mayıs 1874 tarihinde ilk kez İstanbul’da toplanmıştır. Anadolu’da kuraklıktan etkilenen vatandaşlara gönderilmek üzere memur ve halkın yapmış olduğu yardımı toplamak için Mayıs 1874 senesinde Divan-ı Hümayun

⁵⁰⁴ BOA, *BEO*, H., 14.03.1327

⁵⁰⁵ Orhan Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtlıklar”, içinde *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınlar, 2002), 10:1348-1350.

⁵⁰⁶ BOA, *Y.PRK.ASK.*, H.23.09.1311, 97/50.

⁵⁰⁷ BOA, *ŞD*, H., 12.11.1316, 353/1.

tercümanlığı riyaseti altında Bâb-ı Ali’de bir komisyon teşkil edilmiştir. Bab-ı Ali memurlarından Divan-ı Hümayun mütercimi Sadullah Bey’in başkanlığında teşkil edilen koordinasyon komitesinde Darphane Müdürü Katolik Ermeni Mihran Bey de olmak üzere bir Bulgar bir de Rum memur bulunuyordu. İane Komisyonu çoğunlukla askeri birliklerden temin edilen görevliler tarafından faaliyetlerini sürdürmüştür. İane Komisyonun da bulunan para yardımı ihtiyaç bölgelerine transferi emniyet sandıkları vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. İane Komisyonu kuraklık sahası için ihtiyaç duyulan tıbbi yardımlar ve gıda yardımları ile göç etmek zorunda kalan vatandaşlara yapılacak olan yardım çalışmalarının finanse etmiştir. İane Komisyonunun kuraklık sahasının haricinde bulunan bölgelerde yardımda bulunmadığı ve diğer bölgelerde meydana gelen doğal afet türünde olaylara maliye nezaretinin yardımcı olduğu tespit edilmiştir. Yabancı devlet tebaalarını 28 Şubat 1874 senesinde teşkil ettikleri “Ecnebi İane Komisyonu” da faaliyetlerini sonradan İane Musabin Komisyonuna bağlı olarak sürdürmüştür.⁵⁰⁸

Kaçakçılık ve Karaborsacılık kıtlık olaylarının ortaya çıkmasına sebep olan unsurlardan biridir. Kaçakçılık ve kara borsacılığın önlenmesi aynı zamanda kıtlığın da önlenmesini sağlayan faktörlerden biridir. Devlet vatandaşların zahire sıkıntısı çekmemeleri için zahire toplama işi için çoğunlukla “Emr-i Şerif” ibraz edilmesi koşulunu getirmiştir. Bu mevzuda kadılara gönderilen hükümlerle bilhassa kaçakçılık ve karaborsacılık faaliyetlerinin görüldüğü bölgelerden zahire toplayanların bu zahireleri toplamaları için kendilerine müsaade verildiğine dair bir “Emr-i Şerifler” mutlaka ibraz etmeleri gerektiği bildirilmiştir. Bir daha kullanmamaları için de bu “Emr-i Şerifler” zahire tesliminden hemen sonra ellerinden alınıyordu. Karaborsacılığı önlemek amacıyla vatandaşın geçimini devam ettirebileceğinden fazla zahireyi depolamaması gerektiği devlet tarafından emrediliyordu.

Kıtlığın yaşandığı bölgeye devlet zahire nakli yapmıştır. Ancak yapılan zahire naklinin kıtlığın önüne geçmek için yapılan bir tedbir olmadığı da düşünülmektedir. Kıtlığın ortaya çıktığı bölgelerde zahire ihtiyacı olmayan bölgelerden zahire nakli yapılmaktadır. Bunun yanı sıra çiftçilerin ihtiyacı olan tohumluk buğday gelecek senenin buğdayından tahsil edilmek koşuluyla kendilerine verilmekteydi.

⁵⁰⁸ Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, 343-345.

Kıtlığa neden olan çekirgelerin ortadan kaldırılması da kıtlığı önlemeye yönelik bir tedbir olarak tespit edilmektedir.⁵⁰⁹ Erzurum vilayetine bağlı olan sancaklarda çekirge istilasıda görülmüştür.

Kuraklık ve kıtlıktan dolayı Erzurum vilayetinden Trabzon ve Gümüşhaneye yoğun bir göç hareketi olmuştur. Yapılan bu göç 30000 vatandaşı etkilemiştir. Osmanlı Devleti gerçekten ihtiyaç sahibi olanlara devlet yemeklik zahire vermektedir. Gümüşhane sancağına yerleşen ahaliye ise devlet şu politikayı uygulamıştır: Boş bırakılmış olan tarlalarda mısır ve arpa ekimi yapılacak ve buraya göç eden ahalinin kullanımına verilecektir. Bu sayede boş bırakılan araziler hem değerlendirilecek hem de ihtiyaç sahiplerinin geçim sıkıntısı çekmesine engel olunacaktır.

Anadolu kıtasında Sivas, Erzurum, Trabzon ve Gümüşhane gibi mahallerinde sakin ahali arpa, buğday, mısır ve patates gibi hububat ürünlerini yetiştireceklerdi. Bu hububatların üretimi, bu bölgedeki vatandaşların kıtlık çekmesini engelleyecekti. Özellikle patates üretiminin nasıl olacağı halka öğretilmiştir. Çünkü patatesin nasıl üretildiği halkın çoğunluğu tarafından bilinmemektedir. Bu nedenle devlet patates üretimini hem teşvik etmekte hem de vatandaşa öğretmektedir. Devletin belirlediği tarım arazilerine patates ekilmekte ve vatandaşta patates ekmek için müracaatta bulunmaktaydı. Müracaatını yapmak isteyenler bu müracaatlarını Orman Maadin ve Ziraat Nezaretine başvurularını yapmaktaydı.⁵¹⁰

Kıtlığın sebeplerinden biri de yağmurun yağmaması durumudur. Yağmursuzluğun (kıllat-i baran) giderilmesi amacıyla bazen yağmur duasına çıkıldığı tespit edilmektedir. Yağmur duasına yalnızca yağmursuzluk durumunda çıkılmıyordu. Yağmur mevsimi gelmeden yeterli miktarda yağmurun yağması amacıyla da yağmur duasına çıkılmaktaydı.

Yağmur duasına çıkmaya istiska'da denilmektedir. Sözlükte sulamak, su vermek, yağmur yağdırmak manasındaki "Saky" kökünden türemiştir. "İstiska" su istemek anlamına gelmesinin yanı sıra terim olarak da yağmur yağdırması için Allahu Teâla'ya özel bir şekilde dua etmeyi anlatmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde "saky" kökünün çeşitli türevleri yer almaktadır. "İstiska" iki ayette geçmektedir.

⁵⁰⁹ Kılıç, " Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar",1348-1350.

⁵¹⁰ BOA,*DH.MKT.*, H.11.09.1310,2024/87.

Bunlardan birinde Hz. Musa'nın (Aleyhisselam) kavminin kendisinden su istediği (el-Araf 7/160) diğesinde ise Hazreti Musa'nın (Aleyhisselam) kavmi için Allahu Teâla'dan su dilediği (El- Bakara 2/60) ve Allahu Teâlâ'nın emriyle asasını taşa vurması üzerine on iki pınarın fışkırdığı belirtilmektedir. Ayrıca Hz. Nuh ve Hz. Hud (Aleyhisselamın) kavimlerinden üzerlerine bol yağmur göndermesi ve güç vermesi için Allahu Teâla'dan bağışlanma dilemelerini istedikleri belirtilmektedir.(Hud 11/ 52; Nuh 71/10-12) Hazreti İbrahim Aleyhisselam'ın da çocuklarına ilahi isimlerden birini öğretip onunla istiskada bulunmalarını ve yardım dilemelerini nasihat ettiği rivayet edilmektedir.⁵¹¹

Osmanlı Devleti kıtlık zamanlarında bilhassa kıtlığın etkili olduğu bölgelerde müdahaleci bir yönteme başvurmıştır. Söz konusu bu yöntemi kıtlığa maruz kalan ahaliyi koruma güdüsünden kaynaklanmaktadır. Örneğın kıtlık zamanlarında halkın ihtiyaçlarının giderildiğı Memleket (menafi) sandıkları vardı. Memleket sandıkları ilk olarak 1863 senesinde Niş eyaletinin Pirot kasabasında kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde bu sandık tüm Osmanlı vilayetlerine yayılmıştır. Sandıkların sermayesi çiftçilerden sağlanmaktaydı. Sandıklar çiftçilere şahsi kefarette ve rehin ile ayda %1 faizde kredi vermekteydi. Bu sebeple sandıklar bir nevi kooperatif özelliğı taşıymaktaydı. 1883 senesinde yapılan düzenleme ile memleket sandıkları menafi sandıklarına d n st r lm şt r. 1888 senesinde menafi sandıkları Ziraat Bankasına d n st r lm ş ve bu tarihten sonra kıtlık afetinden mağdur olan vatandaşlara Ziraat Bankası aracılığıyla yardımlar yapılmıştır. Genel anlamda banka borç alabilecek durumda olan çiftçilerin biriken emlak ve aracı vergisi borçlarını yeniden düzenlemekte ya da kredi alan çiftçilere borçlarını seneden seneye taksitli olmak üzere ödeme kolaylığı sağlamıştır. Ziraat Bankası senet karşılığında kıtlık afetinden mağdur olan vatandaşlara zahire dağıtımını da yapmıştır. Örneğın Doğı Beyazıt sancağında Ziraat Bankası kıtlıkzedelere 1000 kile zahire yardımı yapmıştır. Kıtlık afetinin yaşandığı bölgelerde kıtlıkzedelere yardım eden kuruluşlardan biri de iane komisyonlarıdır. Kıtlığın meydana geldiğı bölgede bir ani komisyonları teşvik edilir veba komisyonlar ve bu komisyonlar aracılığıyla toplanan ianeden kıtlık afetinden mağdur olan vatandaşlara yardım edilirdi. Bu kuruluşların yanı sıra kıtlık afetinin görüldüğü bölgelerin ihtiyaçlarını karşılamak için 1887 senesinde 2. Abdülhamit döneminde padişaha doğırudan bağı olan Kaht (Kıtlık) Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun diğeri adı Komisyonu Ali'dir.

⁵¹¹ Kılıç, “ Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar”, 1348-1350.

Osmanlı Devleti kıtlığın halk üzerindeki etkisini azaltmak amacıyla kaht komisyonunu kurmuştur. Bu kuruluş bir nevi sosyal yardımlaşma kurumudur. Kaht komisyonu çeşitli yerlerde bulunan üyelerini kıtlık yaşanan yerlere gönderirdi. Kıtlık afetinin görüldüğü yerlerde incelemelerde bulunan üyeler kıtlık zedelere ne gibi yardım yapılmasına karar verirdi. Yapılan incelemelerde ne kadar şehir, kaza, köy kuraklık ve pahalılıktan etkilendiği, kulaklığa maruz kalan halkın miktarı, kuraklıktan dolayı göç eden, vefat eden insanların miktarını tespit etmekte, yardım edilecek kıtlıkzedelere zahire, elbise gibi neler verileceği gibi soruların cevapları aranmakta ve bu sorunlar çözüme kavuşturulmaktaydı. Kıtlıkzedeler doğrudan komisyona telgraf çekmekte ve durumlarını kaht komisyonuna bildirmekteydiler. Başlıca yardım, yemeklik ve tohumluk zahire dağıtımıydı. Ayrıca kıtlıkzedelere un yardımı da yapmaktaydılar. Kaht komisyonu sadece kuraklık döneminde yaşanan kıtlık afetinden değil çeşitli afet durumlarında da kıtlık afetinden etkilenen vatandaşlara yardımda bulunmaktaydı.⁵¹²

2 Şubat 1894 senesinde Erzurum vilayetinde kaht komisyonunun yeniden teşkil edildiğinde tesbit edilmektedir. Hamidiye Süvari 3. Alay Kâtibi Hilmi Efendi ile pek çok kimse tarafından çekilen telgrafnamede Erzurum'da kıtlık ve pahalılıktan dolayı halk perişan olduğu bilgisi mevcuttur. Bunun üzerine gerekli tedbirleri alacak komisyon teşkil edilmiştir. 1894 tarihli tezkerede komisyon reisliği vazifesine Saadetli Ali Kemal Paşa ve Şura-yı Devlet Azasına Zahire ve Nezareti muhasebecisi Ziya Bey Efendi'nin ve Şehremaneti Meclis Reisi vazifesine de Halil Efendi Hazretleri, Mektubi Kalemi Müdürü Muavinlerinden Saadetli Refik Bey Efendi komisyonu oluşturmuştur. Komisyon reisliğini ise Padişah üstlenmiştir. Kurulan bu komisyonlar aracılığıyla kıtlığın etkisi azaltılmak istenmiştir.⁵¹³

Erzurum vilayetinde meydana gelen depremler karşısında Osmanlı idaresinin yürüttüğü kriz yönetimi, devletin yalnızca afet anındaki müdahalelerle yetinmediğini göstermektedir. Afet sonrası toplumsal ve ekonomik düzeni yeniden kurmaya çalıştığını göstermektedir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere, deprem sonrasında merkezî yönetim doğrudan devreye girerek askerî birlikler aracılığıyla barınma sorununa çözüm üretmeye çalışmıştır. Bunun yanında, olası bir kıtlığın önüne geçebilmek amacıyla

⁵¹² Mehmet Genç, “19. Yüzyılda Kaht Komisyonu ve Kıtlıkla Mücadelesi, *Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları 1*, ed.Fehmi Yılmaz, (Güngören Belediyesi Yayınları)”, 403-408.

⁵¹³ BOA, *DH.MKT.*, H.27.07.1311, 202/69.

zahire fiyatlarının artırılması yasaklanmış, böylece hem iaşe düzeninin korunması hem de kamu düzeninin sürdürülmesi hedeflenmiştir. Hapishanelerin zarar görmesi üzerine mahkûmların Trabzon ve Erzincan gibi çevre vilayetlere nakledilmesi de olağanüstü dönemlerde güvenlik ve düzen meselesine verilen önemi göstermektedir.⁵¹⁴

Depremelerin şehir yapısı üzerindeki en önemli etkilerinden biri ise Erzurum'daki geleneksel konut anlayışında meydana gelen değişim olmuştur. Özellikle 1859 depreminden sonra toprağa gömülü, penceresiz ve tek katlı yapıların yerine daha sağlam kabul edilen, zemin üstünde inşa edilen iki katlı ve pencereci evlerin yaygınlaşması teşvik edilmiştir. Devletin yeniden inşa sürecini hızlandırmak amacıyla Rusya'dan getirilecek inşaat kerestesine gümrük muafiyeti tanınması ve afetzedeler için vergi kolaylıkları planlaması, bu sürecin yalnızca idarî değil aynı zamanda ekonomik yönünün de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca deprem sırasında ve sonrasında gayret gösteren mülkî amirlerin, güvenlik görevlilerinin ve gönüllü tabiplerin nişanlarla ödüllendirilmesi, Osmanlı yönetiminin doğal afetler karşısında bürokratik motivasyonu artırmaya önem verdiğini göstermektedir. Bu çerçevede Erzurum'daki deprem tecrübeleri, Osmanlı afet yönetiminin zamanla daha planlı, çok yönlü ve kurumsal bir yapıya doğru geliştiğini ortaya koymaktadır.⁵¹⁵

3.2. Ayni ve Nakdi Yardım

Doğrudan maddi olarak değilde mal ya da hizmet karşılığında yapılan yardımlardır. Osmanlı Devletinde afetzedelere nakit para yerine gıda, giyim, eşya, ya da benzeri mal ve hizmetleri doğrudan sağlamasına ayni yardım denilmektedir. Bilhassa kıtlık yaşanan bölgelerde yaşayan ahalinin ihtiyaçlarına göre buğday, mısır, arpa olarak yapılmaktaydı. Ancak ayni yardım genellikle buğday ve arpa olarak yapılmaktaydı.

Erzurum'da 19. yüzyılda meydana gelen deprem afetiden sonra devletin yapmış olduğu ayni yardımlara bakıldığında:

Erzurum'da meydana gelen deprem sonrasında kışla, cephane ve cami zarar görmüştür. Zarar gören binaların tamir ve inşası için Anadolu Ordusu Hümayun ile Erzurum Valiliği arasında yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Zarar gören kışla, cephane ve

⁵¹⁴ BOA., *DH.MKT.*, H.12.09.1319,2570/102.

⁵¹⁵ BOA., *DH.MKT.*, H.19.11.1319, 2594/35.

caminin tamirinin yapılacağı ifade edilmektedir.⁵¹⁶ Erzurum’da meydana gelen deprem neticesinde askeri binalar yıkılmıştır. Yıkılan binaların yeniden yapılması ya da tamir edilmesi için 31 Temmuz 1859 senesinde Seraskeriyeye tezkere yazılmıştır.⁵¹⁷ Erzurum’da meydana gelen depremde sonra zarar gören yerlerin tamiri yapılmış ve depremde sonra ihtiyaç sahibi olan ahaliye de atıye verilmiştir. (12 Eylül 1859)⁵¹⁸.

Osmanlı Devleti depremde evleri yıkılan vatandaşların evlerini yeniden yapma yada tamiri için vatandaşlara yardımda bulunmuştur. Depremde evleri yıkılan vatandaşlar evlerinin yeniden inşa edilmesi için gerekli kurumlardan yardım alma talebinde bulunmuştur. Örneğin Erzurum’da meydana gelen depremde evleri yıkılan depremde olan bir aile devletten hane talebinde bulunmuştur. Bu aile fertlerinin isimleri de arşiv kaynaklarında geçmektedir. Aile fertlerinin isimleri Hüseyin, Abdullah, Ali, Hüseyin, Zehra ve Zeliha olarak geçmektedir. Depremde sonra iskân edecek bir yerleri kalmadığı ve perişan bir halde yaşadıklarını bildirmişlerdir. Bu sebeple devletten barınacakları bir hane talebinde bulunmuşlardır. (13 Ekim 1859)⁵¹⁹

Mahmut Ağa ismindeki bir vatandaş da Erzurum’daki depremde yıkılan evinin tamir edilmesine yardımcı olunması için Erzurum valiliğinden yardım talebinde bulunmuştur. Depremde sonra evlerinin harap olduğu ve maddi durumlarının iyi olmadığını belirtmiştir. Evlerinin Derusiye Mahallesi’nde bulunduğu ailesinin açıkta kaldığı ve perişan bir halde olduğunu bildirmiştir. Durumunu o dönemde valilik vazifesinde bulunan Arif Paşa Paşa’ya da bildirmiştir. (13 Ekim 1859)⁵²⁰ Erzurum’daki depremde evi yıkılan Hacı Recep Ağa’da evinin yeniden yapılması için Erzurum Valiliğinden yardım istemiştir. Erzurum Valiliği gereken yardımın yapılacağı cevabını vermiştir. (1 Ekim 1859)⁵²¹ Erzurum Valiliğine yazılan bir yazıda ise Anadolu Ordusu Komisyonu ketebesinden Said Bey’in Erzurum’daki evinin depremde yıkıldığı belirtilmiştir. Hanesi yıkılan Said Bey’in evinin harap olduğu bu sebeple tamiri ya da yeniden inşasının yapılacağı bu hususta valilikten yardım talebinde bulunmuştur. Erzurum Valiliği ile birlikte çalışan Münip Paşa’ya da bu durum bildirilmiştir. Münip

⁵¹⁶ BOA, A.}MKT.UM...,H.10. 12.1275, 356/71.

⁵¹⁷ BOA, A.}MKT.MHM.,H.29.12.1275,161/ 14.

⁵¹⁸ BOA, A.}MKT.MHM.,H.14.02. 1276,165/28.

⁵¹⁹ BOA, MVL.,H.16.03.1276, 591/3.

⁵²⁰ BOA, A.}MKT.UM.,H.20.03.1276,372/17.

⁵²¹ BOA, A.}MKT.NZD.,H.28.11.1276, 315/29.

Paşa depremzedelere yardım toplama, dağıtma ve depremzedelere yardım etme hususunda devlet tarafından vazifelendirilmiştir.⁵²²

Osmanlı Devleti depremde sonra Erzurum vilayetindeki iklim şartlarını düşünerek afeti yönetmeye çalışmıştır. Afetzedelerde iklim şartlarını hesaba katarak valilikten yardım istemişlerdir. Erzurum'da meydana gelen deprem sonrasında birçok ev yıkılmıştır. Yıkılan evlerin yeniden inşa edilmesi ya da tahrip olanların tamir edilmesi Erzurum valisinden talep edilmiştir. Erzurum Valisi kış mevsiminin Erzurum şehrinde uzun ve şiddetli geçmesinden dolayı tamir ve inşa işlemlerinin kış mevsimi gelmeden afetzedeleri mağdur bırakmamak için gayret göstermiştir. Depremde sonra tamir edilmesi gereken hane sayısı 11 kadar olduğu belirtilmiştir. (10 Kasım 1859)⁵²³

1859 senesinde, Erzurum'da meydana gelen depremde sonra valilikçe alınan tedbirler Erzurum valiliği ile yapılan yazışmalarda da yerini almıştır. Münip Paşa mahiyetinde deprem bölgesine ve depremzedelere yardımlar gönderilmiştir. Gerekli durumlarda yardım etme hususunda civar valiliklerden de yardım talebinde bulunulmuştur. Civar valiliklerde bu talepleri yerine getirmiş ve yardımlarını esirgememişlerdir. Depremde haneleri yıkılan vatandaşların eşyaları da depremde göçük altında kalmıştır. Depremzedelerin ihtiyacı çok fazladır. Depremde sonra depremzedeler çadır ve kulübelere iskân ettirilmişlerdir. Depremde etkilenen ahalie gereken yardımlar toplanmıştır. Depremde sonra zahire fiyatlarının arttırılması devlet tarafından yasaklanmıştır. İnsanların alım gücünü etkilememesi için tedbirler alınmıştır. Tamir edilmesi gereken binalar ve haneler devlet tarafından tespit edilmiştir. Depremde sonra Erzurum ahalisinden muhtaç durumda olan birçok kişi bulunmaktadır. Bu vatandaşlar tespit edilmiştir. İhtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır.⁵²⁴

Depremde sonra depremde etkilenen depremzedeler çadırdaki ikamet etmişlerdir. Depremde sonra depremzedelerin barınmaları için devlet çadır ihtiyacını tespit etmiştir ve gerekli yerlerden çadır ihtiyaçları karşılanmıştır. Çadırdaki ikamet etme mevsimi geçmek üzere olduğundan Erzurum vilayetinde ihtiyaç sahiplerine yetecek

⁵²² BOA, A.}MKT.UM., 28.06.1276, 391/85.

⁵²³ BOA, A.}MKT.MHM., 14.04.1276, 167/56.

⁵²⁴ BOA, A.}MKT.MHM., 25.12.1275, 759/36.

kadar çadır gönderilmesini Seraskeriyeden talep etmiştir. 1300 tane çadırın gönderilmesinin yeterli olacağı bilgisi mevcuttur.(1859)⁵²⁵

Osmanlı Devleti Erzurumlu olup şehir dışında yaşayan yada deprem olduğu gün şehir dışında bulunan vatandaşları da depremten sonra Erzurum Vilayetine gitmeleri için kolaylıklar sağlamıştır. Örneğin Erzurum ahalisinden olup Der Saadette bulunan Osman Ağa deprem sebebiyle vapurla Trabzon'a gönderilmiştir. Trabzon vilayetinde de memleketi olan Erzurum vilayetine gelmiştir. (28 Haziran 1859) ⁵²⁶

Maliye nezaretine yazılan bir yazıda depremde zarar gören Erzurum Kalesi'nin harap olan bölümleri, mahalleri Anadolu İstihkâm Komisyonu tarafından muayene edilmiştir. Yapılan muayene sonrası keşif defteri oluşturulmuştur. Erzurum Meclis Komisyonu'nda bulunan Faruk Paşa'nın da kararıyla keşif defteri merkeze gönderilmiştir.(1860) ⁵²⁷ Erzurum'da meydana gelen depremten sonra nezaret koğuşları, zabitan odaları ve kalenin surları zarar görmüştür. Anadolu ahalisi, Hümayun Müşiri ve Mahalle Meclisi tarafından zarar gören bu yerler tamir edilmiştir.(14 Nisan 1861)⁵²⁸

Erzurum'da meydana gelen depremten sonra askeriye'nin kalması için barakalar inşa edilmiştir. Bu askeri barakaların bedelleri için 169672 kuruş para ödenmiştir. 1899 senesinde meydana gelen depremde askeriye'ye ait binalar tahrip olmuştur. Erzurum'da meydana gelen bu depremde ahali de perişan ve duçar hale gelmiştir. Erzurum vilayetindeki askeri kışla, karakol ve 14. Topçu Alay Komutanlığı binaları da tadilat ve yenileme işlemi görmüştür. Erzurum vilayetinde toplam 800 nefer asker depremten sonra barakalara iskân ettirilmiştir. Tadilat, tamirat ve yenileme işlemi görecek olan bu binalara yeniden su getirilmiştir. Yenileme işlemi yapıldığında gereken parayı karşılamak üzere 4. Ordu-yı Hümayun tarafından telgraf ile gereken ihtiyaçlar istenmiştir. Mekteb-i İdadi'nin olduğu yere de barakalar kurulmuştur. ⁵²⁹

Erzurum'da meydana gelen depremde yaralanan ve ölenler ile alınan tedbirlere dair Erzurum vilayetinden gelen yazı 10 Aralık 1901 senesinde Sadaret Makamına takdim edilmiştir. Depremzedeler depremten sonra çadır ve barakalara

⁵²⁵ BOA, A.}MKT.NZD., 27. 11.1275, 284/102.

⁵²⁶ BOA, A.}MKT.NZD., 27.11.1275, 284/72.

⁵²⁷ BOA, A.}MKT.MHM., H.30.11.1276, 187/75.

⁵²⁸ BOA, A.}MKT.NZD.,H.03.10.1277, 348/76.

⁵²⁹ BOA.,Y..MTV.,H.17.10.1321,254/113.

yerleştirilmiştir.⁵³⁰ Depremden sonra depremzedelerin evleri yeniden yapılmış yada tamir edilmiştir. İmar çalışmaları yapılırken inşaat malzemeleri tedarik etmede yapılacak masrafı en az seviyeye getirmek için bazı uygulamalara gidilmiştir. Örneğin 16 Aralık 1901 tarihli tezkereye göre Erzurum'da deprem neticesinde zarar gören mekânlar için tüccar ve sairenin Rusya tarafından getirecekleri kereste ve ağaç gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. ⁵³¹ 25 Aralık 1901 senesinde, Erzurum'da depremin vermiş olduğu hasarların azaltılması ve binaların sağlamlaştırılması hususunda Soğanlı Ormanı'ndan kerestelik tahtanın alımının pek pahalı olmasından dolayı Rusya'dan bu ihtiyaçların karşılanması istenmiştir. Bu sebeple inşaatla kullanılmak üzere alınacak kerestelik tahtanın Rusya'dan alınması kararlaştırılmıştır. Rusya'dan gelecek olan inşaat malzemelerinin 6 ay müddetçe gümrük vergisinden muaf tutulması merkezden talep edilmiştir.⁵³²

Erzurum vilayetinde deprem felaketinden sonra yardıma muhtaç olanların iskânlarının yapılması ve barakaların inşa edilmesi için ödeme yapılmıştır. İskân işlemi ve baraka inşası için devlet 250000 kuruş ödeme yapmıştır. 1902 senesinde paranın tahsilatı yapılmıştır.⁵³³

1859 senesinde olduğu gibi 1 Temmuz 1902 senesinde de evi depremten dolayı yıkılan depremzedelerin evlerinin yeniden yapılması yada tamir edilmesi hususunda devlet vatandaşlara yardım etmiştir. Depremzedelerde devletten yardım talebinde bulunmuşlardır. Örneğin Erzurum'da ikamet eden, depremten dolayı hanesi yıkılan Emin Fehim Paşa'nın kızı Şerife Hanım hane inşası için yer talebinde bulunmuştur. Bu hususta gereğinin yapılması talebinde bulunmuştur. ⁵³⁴

Depremden sonra Erzurum vilayetinde eğitim kurumları da depremten zarar görmüştür. Devlet zarar gören eğitim binalarının tamiri yada yeniden inşa edilmesinde gerekli yardımları yaparak zarar gören eğitim binalarını tekrardan topluma kazandırmıştır. Eğitimin devam etmesine önem vermiştir. Örneğin maarif nezareti tarafından yazılan yazıda Erzurum'da depremten dolayı mektep zarar görmüştür. Mektebin zararlarının tespit edilmesi için 3900 kuruş keşif parası gönderilmiştir.

⁵³⁰ BOA, *DH.MKT.*, H.29.08.319, 2567/78.

⁵³¹ BOA, *İ.RSM.*, H.11.11.1319, 15/7.

⁵³² BOA, *DH.MKT.*, H.15.09.1319, 2571 /59.

⁵³³ BOA, *BEO*, H.26.08.1320, 1956/146 1672

⁵³⁴ BOA, *DH.MKT.*, H.24.03.1320, 531/73.

Mektep müdürlüğünden verilen 1318 numaralı tezkerede mektebin tamir edilmesi gerektiği belirtilmiştir. (8 Eylül 1902) ⁵³⁵

1901 senesinin Aralık ayında Erzurum vilayetinde meydana gelen depremten sonra askeri binalarda tahrip olmuştur. Bu binaların tamir ve tadilatının yapımında devlet gereken desteği vermiş ve bu binalar tekrar kullanıma sunulmuştur. Örneğin Erzurum vilayetinde meydana gelen depremin ardından Erzurum Hükümet Dairesi içerisinde bulunan jandarma koğuşu ve benzer bölümler depremde hasar almıştır. Hasarın tamir çalışmaları ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Hasar gören bölümlerin tamiri için 3340 kuruş para harcanmıştır. Jandarma koğuşu ve başka bölümlerde boşaltılmıştır. Boşaltılan bölümlerin tamiri için mahalle-i mal sandukasından 1500 kuruş para alınmıştır. Alay ambarları da deprem neticesinde zarar görmüştür. Alay ambarlarının tamir ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Bu tamir ve yenileme işlemi içinde 3340 kuruş para harcanmıştır. Jandarma koğuşu ile alay ambarlarının tamiri ve yenileme işlemi için toplamda 7482 kuruş para harcanmıştır. Yapılan harcamaların karşılanması için Sadaret Makamından yardım talebinde bulunmuşlardır. ⁵³⁶

Erzurum vilayetinde meydana gelen depremin ardından Trabzon vilayetinden gelen bazı yardımlarla bazı ihtiyaçlar karşılanmıştır. 5 Şubat 1902 tarihli ve 3346 numaralı tezkere Sadaret Makamına cevaben yazılmıştır. Bu tezkerede deprem neticesinde depremde hasar gören yerler için keşif ve incelemelerde bulunulmuştur. İncelemeler neticesinde Trabzon vilayetinden 12000 kuruş para yardım amaçlı gönderilmiştir. İhtiyaç sahiplerinin iaşesi, baraka inşaatı ve saire için 1950 kuruş para gönderilmiştir. İhtiyaç daha fazla olduğundan 10000 kuruş para ödemesi yapılmıştır. Tahrip olan duvarların tamiri için 130 ve mekân tamiri içinde 850 kuruş lüzum görüldüğü, bu nedenle para yardımında bulunulmuştur. Erzurum'daki Ermeni kilisesinin tamir ve tadilatı için 300 lira ihtiyaç bulunduğu görülmüştür. Manastırın yeniden inşası için 3250 lira gönderilmesi gerektiği bahsedilmiştir. ⁵³⁷

Erzurum'daki Ermeni Kilisesi deprem sonrasında tahribe uğramıştır. Tamire muhtaç duruma gelen Erzurum vilayetindeki Ermeni kilisesinin tamiratına izin verilmiştir. Kilisenin tamiri yapılırken binanın orijinal haline dokunulmayıp tamir

⁵³⁵ BOA.,*MF.MKT.*,H.04.06.1320, 656/53.

⁵³⁶ BOA.,*DH.MKT.*, H.03.04.1321,45/45.

⁵³⁷ BOA.,*DH.MKT.*,H.22.11.1319, 2594/99.

edilecek yerlerin tamiri yapılmıştır. 1902 tarihli 328 numaralı tezkerede bu bilgiler kayıtlıdır. Erzurum vilayeti dâhilinde bu kiliseden başka Ermeni kilisesi mevcut değildir. Kiliseye bağlı nüfus 1633 kişiden oluşmaktadır. Padişahın izni ile bu kilisenin tamir ve yenilenme işlemi yapılmıştır. Kilisenin tamir ve yenilenme işleminden önce gerekli incelemeler yapılmıştır. Divan-ı Hümayun kaleminin havalesi ve Adliye nezaretinin tamir ile bir ilgili bilgisi dâhilinde tamir ve yenileme işlemine onay verilmiştir.⁵³⁸ Osmanlı Devleti yaşanan deprem afeti sonrasında vatandaşlarına adil ve eşit bir şekilde davranmıştır ve istimalet ve adalet ilkesini depremden etkilenen ahaliye uygulamıştır. Halkı ve özellikle gayri müslim vatandaşları gözetlemiştir. Onlara karşı hoşgörü politikasını uygulamıştır. Bu uygulama sayesinde gayri müslim tebaanın da gönlünü almıştır. Gayrimüslim ahalinin devlete olan güvenini sağlamlaştırmaya çalışmıştır.⁵³⁹

1902 senesinde Ahlat, Erzurum ve Malazgirt'te meydana gelen depremin verdiği hasarı ve zarar görenlerin ihtiyaçlarının karşılanması yolunda çalışmalar yapılmıştır. Depremin meydana geldiği bölgeye 397 asker ve 2 memur gönderilmiştir. İslam inancına ve Hristiyan inancına mensup olan ahali ve çocukları depremden dolayı perişan hale gelmişlerdir. Bu depremden dolayı toplam 729 kişi hayatını kaybetmiştir. 300 hane bu depremde hasar görüp yıkılmıştır. Depremden etkilenen vatandaşlara dağıtılmak üzere 10000 lira para yardımında bulunulmuştur. Para yardımı devlet tarafından yapılmıştır. Depremden etkilenen vatandaşlar barınak sıkıntısı çektiğinden devlet barakaları bu bölgeye kurdurmuştur. Jandarma ve askeriye tarafından depremzedelerin yerleştirilmesi için barakalar inşa ettirilmiştir. Ambarlar depremden dolayı yıkılmıştır. Yıkılan ambarlardan zahireler çıkarılmıştır. 4.Ordu-yı Hümayun tarafından deprem bölgesine çadır sevki yapılmıştır. Bu bilgiler çekilen telgraflarda da yerini almıştır.⁵⁴⁰

Erzurum vilayetinde meydana gelen deprem sonrasında sokakların da düzeni bozulmuştur. Bozulan sokakların tamir ve yenileme işleminde çalışan işçilerin ücretini ödeme görevi belediye sandığına verilmiştir. Padişahın sözlü veya yazılı bu konu hakkında bir emri olmadığından bu konunun ileride icabına bakılacağı yazışmalarda

⁵³⁸ BOA.,İ..AZN.,H.25.06.1320, 47/36.

⁵³⁹ Mücteba İlgürel, İstimalet , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23 (2001):262-263.

⁵⁴⁰ BOA.,Y..PRK.UM.,H.08.02.1321,64/29.

yerini almıştır. Erzurum vilayetinde meydana gelen depremde sonra birçok ahali evlerini terk etmiştir. Sokaklarda bundan dolayı boş kalmıştır. Bu depremde sonra yollar tahrip olmuştur. Depremde sonra birçok yol yapılmıştır. Buna ilaveten sokaklar yeniden inşa edilmiştir. Yaklaşık iki sene kadar sokaklar kullanılmaz halde kalıp tamir ve tadilat görmüştür.(13 Kasım 1904) ⁵⁴¹

Erzurum'da meydana gelen depremde sonra askeriye için barakalar inşa ettirilmiştir. Bu askeri barakaların bedelleri için 169672 kuruş para ödenmiştir. 1899 senesinde meydana gelen depremde askeriye için binalar tahrip olmuştur. Erzurum'da meydana gelen bu depremde ahali de perişan ve duçar hale gelmiştir. Erzurum vilayetindeki askeri kışla, karakol ve 14. Topçu Alay Komutanlığı binaları da tadilat ve yenileme işlemi göreceklidir. Erzurum vilayetinde toplam 800 nefer asker barakalara iskân ettirilecektir. Tadilat, tamirat ve yenileme işlemi görececek olan bu binalara yeniden su getirilecektir. Yenileme işlemi yapıldığında gereken parayı karşılamak üzere 4. Ordu-yu Hümayun tarafından telgraf ile gereken ihtiyaçlar istenmiştir. Mekteb-i İdadi'nin olduğu yere de barakalar kurulmuştur. ⁵⁴²

Erzurum'da meydana gelen depremde yaralanan ve ölenler ile alınan tedbirlere dair Erzurum vilayetinden gelen yazı 10 Aralık 1901 senesinde Sadaret Makamına takdim edilmiştir. Depremzedeler depremde sonra çadır ve barakalara yerleştirilmiştir. ⁵⁴³

11 Kasım 1901 senesinde, Maarif nezaretine yazılan bir telgrafnamede ise Erzurum'da deprem dolayısıyla eğitime kısa süreliğine ara verildiği ve okulların tatil edildiği belirtilmiştir. ⁵⁴⁴

25 Aralık 1901 senesinde, Erzurum'da depremin vermiş olduğu hasarların azaltılması ve binaların sağlamlaştırılması hususunda Soğanlı Ormanı'ndan kerestelik tahtanın alımının pek pahalı olmasından dolayı Rusya'dan bu ihtiyaçların karşılanması istenmiştir. Bu sebeple inşaatta kullanılmak üzere alınacak kerestelik tahtanın Rusya'dan alınması kararlaştırılmıştır. Rusya'dan gelecek olan inşaat malzemelerinin 6

⁵⁴¹ BOA.,*DH.MKT.*,H.05.09.1322, 909/59.

⁵⁴² BOA.,*Y.MTV.*,H.17.10.1321,254/113.

⁵⁴³ BOA.,*DH.MKT.*, ,H.29.08.319, 2567/78.

⁵⁴⁴ BOA.,*DH.MKT.*, H.12.09.1319, 2570/102.

ay müddetçe gümrük vergisinden muaf tutulması merkezden talep edilmiştir.⁵⁴⁵ Erzurum'da meydana gelen depremde sonra 2 ay boyunca devlet tarafından depremzedelere ücretsiz ekmek dağıtımı yapılmıştır. Depremde sükûnet bulması ile ekmek dağıtımı Meclis İdaresi ve ihale komisyonunun kararı ile 22 Ocak 1902 senesinde sona erdirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin deprem sonrasında afetzedelere ekmek dağıtması ve bu uygulamayı belirli bir süre devam ettirmesi, devletin yalnızca idarî ve güvenlik görevlerini yerine getirmediğini, aynı zamanda toplumun temel ihtiyaçlarını karşılamayı da bir sorumluluk olarak gördüğünü kanıtlamaktadır. Afet dönemlerinde gerçekleştirilen yardım faaliyetleri devletin halkın refahını gözetten bir yaklaşım benimsediğine göstermektedir. Bilhassa barınma, iâşe ve temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bu tür uygulamalar, Osmanlı yönetim anlayışında sosyal himaye ve kamu yararının önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır.⁵⁴⁶

19. yüzyılda Erzurum'da meydana gelen kolera salgınında yapılan aynı yardımlara bakıldığında:

20 Ekim 1847 senesinde Erzurum ve Muş çevresinde kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. Hastalıktan dolayı bir miktar asker vefat etmiştir. Tabipler tedavi için hastaları, kurulan çadırlara yerleştirip tedavi etmişlerdir. Alınan tedbir ve tedaviler sonrası kolera hastalığı bu yörelerde hafiflemiştir. Erzurum ve Muş vilayetlerine bağlı karyelerde tedavi amacıyla sıhhiye ekibi gönderilmiştir. Karyelerde hastaların muayene edilmeleri için çadırlar kurulmuştur. Çadırlarda kolera hastası olan vatandaşlara güzel hizmetlerde bulunulmuştur. Yapılan hizmetler devletin idari yapılarına, idarecilere ve padişaha raporlar halinde sunulmuştur.⁵⁴⁷

1864 yılı başlarında Hoy, Beyazıt ve Erzurum hattında baş gösteren kolera salgını, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında merkezileşmiş bir sağlık teşkilatı ve kriz yönetimi ağı kurma çabalarını açıkça yansıtmaktadır. Salgınla mücadele kapsamında doğrudan Erzurum'da bir karantinahane kurulması ve Tabip Muhlis Efendi'nin özel bir bütçe (150 lira harcırah) tahsis edilerek sahada tetkik yapmakla görevlendirilmesi, oldukça mühim bir detaydır. Bu durum, merkezin epidemiyolojik krizleri sadece yerel yöneticilerin inisiyatifine (veya geleneksel karantina yöntemlerine) bırakmadığını;

⁵⁴⁵ BOA, *DH.MKT.*, H.15.09.1319, 2571 /59.

⁵⁴⁶ BOA, *DH.MKT.*, H.12.10.1319, 2578/ 123.

⁵⁴⁷ BOA, *İ.DH.*, H.10.11.1263, 158/8232.

aksine, bilimsel tetkik yapacak uzman memurlar ve kurumsal tahsisatlar aracılığıyla taşrada modern devletin kontrol mekanizmalarını inşa etmeye başladığını göstermektedir.⁵⁴⁸

2 Eylül 1866 senesinde, İran coğrafyasında bulunan Urmiye’de de kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. İran’a yakın bulunan Osmanlı coğrafyasında bulunan vilayetlerde de bu hastalığın yayılmasını engellemek için tedbirler alınması gerektiği İran ile yapılan sağlık yazışmasında yer almıştır. Diyarbakır ve Bitlis’te de bu hastalığa karşı tedbirler alınması gerektiği belirtilmiştir. Kolera hastalığının yayılmasına karşı Bitlis vilayetinde karantina uygulamasına gidilmiştir. İran’a yakın bulunan yörelerde karantinalar uygulanmıştır.⁵⁴⁹

27 Haziran 1892 senesinde, Bakü’de kolera hastalığı ortaya çıktığından Rusya sahillerinin tamamından gelen yolcu ve eşyalar Kavak Tahaffuzhanesinde ve diğer karantina mahallelerinde tutulmuşlardır. Karadeniz üzerinden gelen yolcular 10 gün boyunca karantina altına alınmışlardır. Anadolu’dan gelip Karadeniz üzerinden Bakü’ye veya civarına gidecek olan yolcular da 5 gün boyunca karantina altına alınmıştır. Sivas’tan gelecek olan yolcular da 5 gün karantinaya alınmıştır Rusya, Romanya, Bulgaristan ve Rumeli’den gelen yolcular Anadolu’daki tahaffuzhanelerde karantina altına alınmışlardır. Yolcular, Karadeniz’de Trabzon ve Rize’de doktor kontrolünden geçirilmişlerdir.⁵⁵⁰

18 Temmuz 1892 senesinde, Erzurum vilayetine bağlı Pasinler kazasında kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. Bu kazada hastaların bakımı ve tedavisi için 6 nefer doktor vazifelendirip gönderilmiştir. Ancak salgın için acilen ilaç tedariki devletten talep edilmiştir. Bu kazalarda vazifelendirilen doktorlara mülkiyece 5000 kuruş maaş devlet tarafından verilmiştir. Kolera hastalığından dolayı Pasinler kazasında vefat hadiseleri görülmüştür. Kazada yaşayan hastaların tedavisinde ilaç bulunmadığından acilen ilaç ve tıbbi malzemelerin tedarik edilmesi gerektiği merkezden talep edilmiştir. Askeri Şahane’den 6 nefer doktor gönderilmesine rağmen yine de doktora ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ BOA, *HR.MKT.*, H.06. 08.1280, 467/63.

⁵⁴⁹ BOA, *HR.MKT.* H.21.04.1283, 555/97.

⁵⁵⁰ BOA, *BEO.*, H.02.12.1309, 30/2227.

⁵⁵¹ BOA, *DH.MKT.*, H.27.03.1310, 2012/11.

22 Temmuz 1892 senesinde, kolera ile ilgili tedbirlere yeterince dikkat edilmediği kolera'nın bulaştığı takdirde mesuliyetin büyük olacağı Erzurum vilayetine bildirilmiştir. Tahaffuzhanede çalışan gardiyan memurların vazifelerini iyi yapmaları gerektiği belirtilmiştir. Rusya'daki kolera hastalığı Ağrı ve Kars vilayetlerine de sirayet etmiştir. Hastalığın yayılmaması için tedbirler alınmıştır. Sıhhiye nezaretinin emri ile Bayezid sancağına da karantina çadırı kurulmuştur. Gereken tedbirler Bayezid sancağında da alınmıştır. Hudut boyunca tahaffuzhaneler teşkil edilip kordonlar oluşturulmuştur. Ağrı ve Kars vilayetlerine kolera hastalığı sirayet etmiştir. Erzurum vilayetinde de karantina uygulamalarına gidilmiştir.⁵⁵²

9 Ekim 1892 senesinde, Pasinler ve civarında kolera hastalığında artış görülmüştür. Bu durum üzerine Erzurum valiliği hastaların tedavileri için ilaç talebinde bulunmuştur. Kolera hastalığı ile mücadelede kullanılan bu ilaçlar aynı sene içerisinde gönderilmiştir.⁵⁵³

17 Ekim 1892 senesinde, Sıhhiye heyeti tarafından Erzurum ve Trabzon vilayetleri gezilmiştir. Hastalığa yakalananların tedavi edilmesi ve koleradan ölenlerin tespiti yapılmıştır. Trabzon vilayetinden Erzurum vilayetine gidene kadar uğranılan yerlerde kolera hastalığına yakalananların tespiti için sıhhiye heyeti gönderilmiş ve tespit çalışmalarında bulunulmuştur. Sıhhiye heyeti yanlarında ecza malzemeleri ve ilaçlarda bulundurmıştır. Hastalığın bulunduğu mahaller tespit edilip gereken tedbir ve önlemler alınmıştır. Tespit edilen hastaların muayeneleri devlet tarafından yapılmıştır. Hastalığa yakalanan hastalar 4 gün boyunca muayene edilmiştir. Hasta tespiti için gezinilen kasabalarda herhangi bir ölüm hadisesine rastlanılmamıştır. Erzurum vilayeti dâhilinde bulunan hastaneler ve hastanelerin koğuşları hastanelerin temiz tutulması hususunda tedbirler alınmıştır. Kontrol amaçlı gezinilen hastanelerde kolera hastalığından dolayı birkaç tane hasta bulunmasına rağmen durumlarının iyi olduğu belirtilmiştir. Kolera hastalığının defî için mücadeleler verilmiştir. Kolera hastalığına yakalananların hemen devlete müracaat etmeleri gerektiği belirtilmiştir. İkamet ettikleri yeri dahi devlet tespit etmiştir. Hastalığa yakalananlar gerekirse evlerinde muayene edilmiştir. Önceden hastalığa yakalanan bir vatandaş vefat etmiştir ve 6 kişiye daha bu

⁵⁵² BOA, *BEO.*, H. 27.12.1309, 37/2762.

⁵⁵³ BOA, *DH.MKT*, H.17.03.1318, 2008 /101.

hastalığın sirayet ettiği tespit edilmiştir. Kolera ile mücadele edilirken Askeriye-i Şahaneden de yardım alınmıştır.⁵⁵⁴

18 Kasım 1892 senesinde, Erzurum'un Pasinler kazasında kolera salgınının şiddetlenmesi üzerine acilen ihtiyaç duyulan ilaç, alet ve edevatın parasının ve eski alacaklarını tahsis etmeden teslim yanaşmayan müteahhit ile anlaşarak acilen tarafı askeriye tarafından tayin olunan doktorlara teslim edilip sevk edilmesi gerektiği belirtilmiştir. İhtiyaç duyulan ilaç, alet ve edevat için devlet 50000 kuruş ödeme yapmıştır. İlaç, alet ve edevat için bundan önce devlet 175994 kuruş para ödemesi yapmıştır. Erzurum'da sıhhiye nezaretince yazılan telgrafta hastalığın günden güne arttığı ve bir dirhem ilacın bulunmadığı belirtilmiştir. Acilen ilaç, alet, edevat ihtiyacının giderilmesi gerektiği bilgisi yer almaktadır. Pasinler'de ortaya çıkan kolera hastalığı dolayısıyla mülkiye ve askeriye tarafından görevlendirilen doktorlara verilecek maaşların ödemesi yapılmıştır. Mülkiyeden vazifelendirilen Ali Tevfik, Yusuf Bey ve Şemsettin Mustafa Efendilere 1892 senesi itibarıyla 5000 kuruş maaş devlet tarafından ödenmeye başlanmıştır. Askeriye tarafından vazifelendirilen doktorlara Hulusi İbrahim ve Yusuf Efendilere 2760 ve 16160 kuruş maaş tahsis edilmiştir.⁵⁵⁵

Osmanlı Devleti kolera afetinin yönetiminde kazalara bağlı karyelere kadar sağlık hizmetlerinde bulunmuştur. Elinden gelen tüm olanakları vatandaşların hizmetine sunmuştur. Örneğin, Erzurum vilayetinin Pasinler kazasına bağlı Veli Baba ve Ali Çehrek köylerinde kolera hastalığı ortaya çıkmıştır. Kolera vakaları için gerekli tedbirlerin alınması hususunda ihtiyaç duyulan tabip ve tıbbi malzemelerin acilen sevk edilip bu bölgenin karantina altına alınacağı bilgisi edinilmektedir. Bu köyler kordon altına alınmak istenmiş ve bu hastalıkla ilgili tıbbi malzeme bu bölgelerde olmadığından tıbbi malzeme devletten talep edilmiştir. Erzurum vilayetine 10 tane tabibin gönderilmesi gerektiği devletten talep edilmiştir. Bu bölgede bir kişinin bu hastalıktan vefat edebilecek duruma geldiği bilgisi yer almaktadır. (22 Eylül 1892) ⁵⁵⁶

Erzurum, Trabzon ve Van vilayetlerinde kolera hastalığını temizlemek için uygulanacak usul ve kullanılacak ecza ve tıbbi malzemeler Sadaret makamınca, devlet

⁵⁵⁴ BOA, *YPRK.SH*, H.08.04.1310, 3/75.

⁵⁵⁵ BOA, *DH.MKT.*, H.03.04.1310, 2014/53.

⁵⁵⁶ BOA, *DH.MKT.*, H.29.02.1310, 2004/100.

tarafından açıklanmıştır. Devletin belirlediği usul ve önerdiği ilaçlar ile kolera hastalığına yakalanan vatandaşlara müdahale edilmiştir.(24 Aralık 1892)⁵⁵⁷

16 Kasım 1892 senesinde, Erzurum, Van ve Trabzon vilayetlerinde ortaya çıkan kolera salgını için lüzumu kadar eczane hemen gönderilmesi gerektiği, Samsun kordonundan geri kalan eczanenin Erzurum'a sevk edilmesi gerekmektedir. Dâhiliye Nezaretinden kolera hastalığına karşı yapılacak olan mücadele için kullanmada akçe verilmesi talep edilmiştir. Ecza ve eşyanın sevkinin bir ay süreceği tespit edilmiştir. Kolera hastalığı Trabzon'da görülmeyince ecza malzemeleri de Erzurum vilayetine sevk edilecektir. Erzurum'da karantina uygulanacağından barakaya da ihtiyaç duyulmuştur. Kolera salgını Van vilayetinde de Erzurum vilayeti ile eş zamanlı görülmüştür. 560000 kuruş Dâhiliye Nezaretinden talep edilmiştir. Kolera hastalığı ile mücadele etmek, yapılan tıbbi malzemelerin ve ecza malzemelerin alımı için bu para istenmiştir.⁵⁵⁸

17 Kasım 1892 senesinde, İran'a gönderildikleri halde Erzurum'da ortaya çıkan kolera hastalığının izolesine çalışmak için Erzurum'da kalan sıhhiye heyetinin orada bulundukları sürece tahsisatlarını mahalli emvalden almışlardır. Sıhhiye heyeti Erzurum Tahaffuzhanesinde de vazifeler de bulunmuştur. Mir Liva Hilmi Paşa, Miralay İbrahim Şevki, Tevfik Efendi Erzurum'da bulundukları müddetçe aylık 17000 kuruş maaş almışlardır. Maliye Nezaretince aldıkları ücret kaydedilmiştir. Maaşlarını Erzurum vilayetinden almışlardır.⁵⁵⁹

Kolera hastalığı ile mücadele etmek için Osmanlı Devleti doktor ve sağlık ekibi Erzurum'a vazifelendirilip gönderilmiştir. Vazifelendirilen sağlık ekibi ilede sürekli irtibat içerisinde bulunmuşlardır. Örneğin 22 Kasım 1892 senesinde, Erzurum vilayetinde ortaya çıkan kolera hastalığının tedavisi için Erzurum vilayetine gönderilen Tabip Yüzbaşı Halil ve yol arkadaşlarının Erzincan'da alıkonuldukları hakkında telgrafname gönderilmiştir.⁵⁶⁰

7 Aralık 1892 senesinde, kolera hastalığının sirayetini önlemek için Erzurum vilayeti hapishanesi ile koğuşunun tamir ve tadilatı yapılmıştır. Kolera hastalığının yayılmasını önlemek için alınacak tedbirlerden olmak üzere Erzurum hapishanesinin

⁵⁵⁷ BOA., *BEO.*, H.04.06.1310,127/9485.

⁵⁵⁸ BOA., *DH.MKT.*, H.26.04.1310, 2021/89.

⁵⁵⁹ BOA., *DH.MKT.*, H.26.04.1310, 2021/98.

⁵⁶⁰ BOA., *DH.MKT.*, H.02.05.1310, 2023/70.

Çirkup mahali tonozla örtülmüştür ve gerekli para belediye tarafından ödenmiştir. 16600 kuruş para belediye tarafından ödenmiştir. Sıhhiye ihtiyacını gidermek için 5000 kuruş para ödenmiştir. 204 kuruş aylık maaşla hapishaneye memur istihdam edilmiştir. Temizlik işlerinde çalıştırılmak üzere 80 nefer aylık 100 kuruş maaş ile hapishanede çalıştırılmak üzere işe alınmıştır. Hapishanede çalışanlara ödenmek üzere 20350 kuruş ayrılmıştır.⁵⁶¹

22 Aralık 1892 senesinde, İran'daki kolera hastalığının tedavisi için gönderilecek Heyet-i Sıhhiye Erzurum'da istihdam edilmiştir. İran'a 4. Orduyu Hümayun tarafından tabip ve eczacılar gönderilmiştir. Miralay Mehmet İbrahim, Şevki, Şakir Beyler, Kolağası İbrahim Refik Efendiler Erzurum'da istihdam edilmiştir. Banka-i Osmaniye'den aylık 1500 kuruş maaş almaktadırlar. İran'da vazifelerini devam ettirdiklerinde de maaşlarını yine Banka-i Osmaniye'den alacakları bilgisi yer almaktadır.⁵⁶²

1902 senesinde Ahlat, Erzurum ve Malazgirt'te meydana gelen depremin verdiği hasarı ve zarar görenlerin ihtiyaçlarının karşılanması yolunda çalışmalar yapılmıştır. Deprem meydana geldiği bölgeye 397 asker ve 2 memur gönderilmiştir. İslam inancına ve Hristiyan inancına mensup olan ahali ve çocukları depremde dolayı muhtarip hale gelmişlerdir. Bu depremde dolayı toplam 729 kişi hayatını kaybetmiştir. 300 hane bu depremde hasar görüp yıkılmıştır. Depremden etkilenen vatandaşlara dağıtılmak üzere 10000 lira para yardımında bulunulmuştur. Para yardımı devlet tarafından yapılmaktadır. Depremden etkilenen vatandaşlar barınacak yer sıkıntısı çektiğinden devlet barakaları bu bölgeye kurdurmuştur. Jandarma ve askeriye tarafından depremzedelerin yerleştirilmesi için barakalar inşa ettirilmiştir. Ambarlar depremde dolayı yıkılmıştır. Yıkılan ambarlardan zahireler çıkarılmıştır. 4.Ordu-yı Hümayun tarafından deprem bölgesine çadır sevki yapılmıştır. Bu bilgiler çekilen telgraflarda da yerini almıştır. ⁵⁶³

Osmanlı Devletinin Erzurum vilayetinde yangın afetinde yaptığı aynı yardımlara bakıldığında;

⁵⁶¹ BOA, *DH.MKT.*, H.17.05.1310,2028/118.

⁵⁶² BOA., *DH.MKT.*, H.02.06.1310,2033/88.

⁵⁶³ BOA., *Y..PRK.UM.*, H.08.02.1321,64/29.

31 Mayıs 1902 senesinde, Erzurum'da Hükümet Konağı'nda çıkan yangından sonra evrak mahzeni bu yangından etkilenmiştir. Yangından sonra evrak mahzeni yeniden inşa edilmiştir. Evrak mahzeni için istenilen havalename Hazine-i Celile tarafından irsal olunmuştur. Havalenameye ait muamelenin takibi Maliye Nezareti tarafından yapılmıştır. Tortum ve sair kazalarda da evrak mahzenleri inşa edilmiştir. Erzurum vilayetinden gelen 15 Mart 1902 tarihli tahriratta inşa edilecek mahzenlerin inşaat masrafları Hazine Celilesince karşılanmıştır. 1902 tarihli ve 1 numaralı tahrirat-ı aliyyeleri Maliye Nezareti Celilesine yazılı olarak takip edilmesi lüzumu Maliye Nezareti tarafından yapılmıştır.⁵⁶⁴

19. yüzyılda Erzurum vilayetinde kuraklık ve kıtlık afeti görüldüğünde yapılan aynı yardımlara bakıldığında:

Aynı yardımlar sayesinde kıtlık yaşanan bölgede yaşayan ahalinin yemeklik ve tohumluk gereksinimleri karşılanmaya çalışılmıştır. Geçimini tarım faaliyetleri ile sürdüren , vergisini tarım faaliyetleri ile kazandığı gelir ile ödeyen halka yapılacak aynı yardımlar sayesinde halk kıtlığın vermiş olduğu zararı en kısa zamanda onarma yoluna gitmiştir. Bu sayede ziraat devam etmiş ve devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmeye çalışmışlardır.⁵⁶⁵

Kuraklık, kıtlık ve pahalılıktan dolayı Erzurum vilayeti dışına zahire ihracı yeni mahsul ortaya çıkana kadar yasaklanmıştır. 1883 senesi Erzurum vilayeti'nde hâsıl olan ihtiyaçtan dolayı bir miktar zahirenin civar kasaba ve köylerden tedarik edildiği, bir miktar buğdayında Trabzon'dan nakli uygun görülmüştür. Trabzon ve Sivas vilayetlerinden 100000 kile buğday alınmıştır. Alınan buğdaylarda ambarlara yerleştirilmiş ve nakliye masrafları hazine tarafından karşılanmıştır. Trabzon, Sivas vilayetlerinin yanı sıra Erzincan ve Bayezid sancaklarından da aynı sene içerisinde zahire alımı gerçekleştirilmiştir.

Erzurum'da bazı mahallelere gelen zahireler nüfusuna göre taksim edilmiştir. Mal sandukasınca zahire ihtiyacına 559000 kuruş ayrılmıştır. Trabzon'dan gelen

⁵⁶⁴ BOA, *DH.MKT.*, H.05.01.1320, 479/1.

⁵⁶⁵ Metin Menekşe, Bingazide Meydana Gelen Kuraklık ve Etkileri: Kıtlık ve Göç (1892-1893), *SUTAD*, 49(2020):457.

zahireye 30.000 kuruş nakliye ücreti ödendiği banka poliçesinde kayıt olarak yer almaktadır. Trabzon vilayetinden 50000 kile zahire tedarik edilmiştir. (1892)⁵⁶⁶

Osmanlı yönetiminin uyguladığı politikalar, devletin yardım faaliyetlerini yalnızca geçici bir hayır işi değildir. Afet sonrasında ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanması için buğday, arpa ve mısır gibi temel gıda maddelerinin doğrudan devlet tarafından dağıtılması, merkezî idarenin halkın günlük hayatını sürdürebilmesini sağlamaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Yardımların çoğu zaman nakit yerine doğrudan mal şeklinde yapılması da, söz konusu durumlarda ihtiyaçların daha hızlı ve kontrollü biçimde giderilmesini amaçlayan bir yöntemdi.

Bu süreçte sivil idare ile askerî makamlar arasında dikkat çekici bir iş birliği görülmektedir. Özellikle Erzurum Valiliği ile Anadolu Ordusu arasında yürütülen yoğun yazışmalar, yıkılan kışlaların, cephaneliklerin ve askerî yapıların kısa sürede onarılmasına verilen önemi göstermektedir. Çünkü devlet için afetin yarattığı fiziksel yıkım kadar, taşrada güvenlik boşluğu oluşması ihtimali de ciddi bir meseleydi. Bu nedenle askerî binaların yeniden kullanılabilir hâle getirilmesi, kamu düzenini koruma çabasıdır.

Osmanlı idaresinin olağanüstü dönemlerinde maliyetleri azaltmaya yönelik çözümler üretmeye çalıştığı da görülmektedir. Nitekim yapıların yeniden inşasında kullanılacak kereste ve diğer ahşap malzemelerin Rusya'dan getirilebilmesi için altı aylık gümrük muafiyeti tanınması, devletin yeniden imar sürecini hızlandırmaya çalıştığını göstermektedir. Bunun yanında afetlerden zarar gören yapıların onarımında yalnızca resmî binalara değil, dinî yapılara da önem verilmiştir. Erzurum'daki hasarlı bir Ermeni kilisesinin, padişahın izni ve ilgili kurumların bilgisi dâhilinde, özgün yapısı korunarak tamir edilmesine izin verilmesi, Osmanlı yönetiminin afet sonrasında toplumsal dengeyi ve şehirlerin çok kültürlü yapısını korumaya dikkat ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

19. yüzyılda Erzurum vilayetinde deprem afeti sonrasında devletin yapmış olduğu nakdi yardımlara bakıldığında:

⁵⁶⁶ BOA, *DH.MKT.*, H.11.9.1310, 2024/87.

1859 senesinde meydana gelen depremde zarar gören Erzurum halkı için iane toplanmıştır. Erzurum Valisi Erzurum halkının depremden sonraki durumunu merkeze bildirmiş ve yardım edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Erzurum halkına yardım toplama vazifesi Münip Paşa'ya verilmiştir. Münip Paşa topladığı ianeleri Erzurum vilayetine göndermekle vazifelendirilmiştir. Erzurum'da depremden sonra zarar gören evlerin tamiri ve yeni yapılacak hanelerin masraflarını gidermek için bu yardımlar toplanmıştır. Yapılacak nakdi yardımların toplanması merkezden izin alınarak ve padişahın teşvikleri sayesinde yapılmıştır.⁵⁶⁷

Trabzon ve Erzurum valileri ile Canik Mutasarrıfı tarafından toplanılan paranın acele bir şekilde Erzurum'daki depremzedelerin ihtiyaçlarını karşılamak ve depremzedelere dağıtılması için gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. 200 kese akçe Trabzon vilayetinden ve çevresinden tertip edilmiştir.(1859)⁵⁶⁸

Erzurum vilayetinde meydana gelen depremden dolayı ihtiyaç olan para, çadır ve eşyanın temin edilmesi hususuna bakıldığında, Anadolu Ordusu Hümayun, Erzurum Valisi ve Devletli Paşalar tarafından Seraskeriye'ye ve Babıali'ye Erzurum'un depremden sonraki durumu hakkında yapılan yazışmalar ile bilgi verilmiştir. İhtiyaçların karşılanması ve Erzurum halkının eksiklerini gidermek için Hazine-i Celile tarafından 3000 kese akçe nakden verilmiştir. Erzurum'da depremden sonra şehrin ve halkın ihtiyaçlarını gidermek için Münip Paşa memur tayin edilmiştir. Merkezi yönetim Erzurum Valisi aracılığıyla depremzedelerin iskân ettirilmesi için çadır yardımında bulunmuş ve ahali çadırlara yerleştirilmiştir. Maliye Nezareti tarafından ihtiyaç sahiplerine verilmek üzere para yardımında bulunulmuştur. (27 Haziran 1859) ⁵⁶⁹

Erzurum vilayetinde meydana gelen depremden sonra cami, mescit, hamam ve sairenin tamirleri meclis marifetiyle tamiri gerçekleştirilmiştir. Tamiri yapılmadan önce tamir edilecek yerler devlet tarafından zarar tespiti yapılmıştır. Maliye Nezareti tarafından 100000 kuruş tamir edilecek yerlere para tahsisi yapılmıştır. Vakıf hazinelerinde tamir ihtiyaçlarını karşılamak üzere 56680 kuruş tahsis edilmiştir. Devlet tarafından 20000 kuruş vakıf hazinelerine de fazladan para tahsisinde bulunulmuştur.

⁵⁶⁷ BOA, A.}MKT.UM..., H.08.05.1275, 337/87.

⁵⁶⁸ BOA, A.}MKT.UM., H.26.11.1275, 355/39.

⁵⁶⁹ BOA, A.}MKT.NZD., H.26.11.1275,284/52

7099 kuruş ile 5022 kuruş cami, hamam, mescit ve sairenin tamiri için kullanılmıştır. (2 Ağustos 1859) ⁵⁷⁰

Depremden dolayı Erzurum'a yardım etmek isteyen Trabzon, Kastamonu, Canik ve Harput eyaletlerinden yardım toplanmıştır. (30 Eylül 1859) ⁵⁷¹.

Erzurum'da meydana gelen deprem için toplanacak paranın tedarikine dair Trabzon ve Erzurum valiliği ile Canik Mutasarrıfına yazılan 30 Haziran 1859 senesine ait yazışmaların bu konuda memur olan Münip Paşa'ya teslim edildiği belirtilmiştir. Hazine-i Celileden depremde zarar gören ahalinin ihtiyaçlarını gidermek ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere 3000 kese akçe verilmiştir. ⁵⁷²

Erzurum'da meydana gelen depremde zarar gören ahaliye Trabzon vilayeti ahalisince 2 Temmuz 1859 senesinde yardım toplanmıştır. Toplanan yardım paraları Hazine-i Celileye gönderilmiştir. Hazine tarafından toplanan yardım paraları depremzedelere dağıtılmıştır. 10 Ağustos 1859 senesinde Trabzon vilayeti ve çevresi ile Canik Sancağı ahalisi Erzurum'da meydana gelen depremde zarar gören ahaliye para toplayıp göndermiştir. ⁵⁷³

Depremden dolayı Erzurum'a yardım etmek isteyen Trabzon, Kastamonu, Canik ve Harput eyaletlerinden yardım toplanmasına dair verilen bilgiye bakıldığında ahaliden birer kuruş veya 25'er kuruş para toplanmıştır. Padişahın da irade-i seniyyesi ile bu eyaletlerden toplanan para Erzurum vilayetindeki depremzedelerin ihtiyaçlarını karşılamada kullanılmıştır. Bu durum Erzurum Valisi Arif Paşa'ya da bildirilmiştir. Yardım toplanılacak yerlerde yaşayan ahali de bu durumdan çok memnun olmuştur. Tüm desteklerini depremzedelere esirgememişlerdir. (30 Eylül 1859) ⁵⁷⁴

Depremden dolayı depremzedelere yardım amacıyla Kastamonu vilayetince iane yardımı toplanmıştır. 100000 haneden ibaret olan Kastamonu vilayetinden toplam 100000 kuruş yardım parası toplanmıştır. Toplanan yardım paraları Erzurum

⁵⁷⁰ BOA, *İ.MVL.*, H.14.02.1276, 422/18488.

⁵⁷¹ BOA, *A.}MKT.MHM.*, H.03. 03.1276., 167/47.

⁵⁷² BOA, *A.}MKT.NZD.*, H.26.11.1275, 284/52.

⁵⁷³ BOA, *A.}MKT.UM.*, H.20.02.1276, 367/79 .

⁵⁷⁴ BOA, *A.}MKT.MHM.*, H.03. 03.1276, 167/47.

vilayetine gönderilmiş ve durum Erzurum Valisi Arif Paşa'ya da bildirilmiştir. (3 Ekim 1859)⁵⁷⁵

Erzurum'da meydana gelen deprem nedeniyle Harput, Maden, Siverek sancaklarında yaşamakta olan zengin vatandaşlar tarafından 19 Ekim 1859 senesinde depremzedelerin ihtiyaçlarının giderilip dağıtılması amacıyla 100000 kuruş yardım parası toplamıştır. Bu bilgiler Harput Meclisi tarafından yazılan yazılarda da mevcuttur. Depremzedelere toplanılan yardımlardan dolayı padişah memnuniyetini belirtmiştir.⁵⁷⁶

1859 senesinde, Erzurum Kaymakamı Münip Paşa'ya yazılan bir yazıda ise Erzurum'da meydana gelen depremde zarar görenlere Harput, Trabzon ve Sivas ahali tarafından toplanan iane ihtiyaç sahiplerine dağıtılması gerektiği Erzurum Valisi Arif Paşa'ya bildirilmiştir. Bu vilayetlerden alınan yardımların dağıtılması işleminde de Erzurum Valiliğinin gerekeni yapacağı ifade edilmiştir.⁵⁷⁷

1859 senesinde, Erzurum'da meydana gelen depremde zarar gören depremzedelere Trabzon, Van ve Hakkâri vilayetlerinden yardım toplanıp Erzurum vilayetine gönderilmiştir. Yardımların yapılmasından dolayı depremzedelerin memnun kaldığı belirtilmiştir. Bu üç vilayette de ahali kendi rızasıyla depremzedelere yardım toplamıştır. Bu durum yardım gönderen vatandaşları da depremzedeleri de memnun etmiştir.⁵⁷⁸

Maliye Nezaretine yazılan bir yazıda Erzurum'da meydana gelen depremde zarar gören vatandaşlara padişah tarafından 3000 kese akçe verilmiştir. Komşu eyaletlerden toplanılan nakdi yardımlar dağıtılmak üzere 23 Ekim 1860 senesinde Münip Paşa'ya gönderilmiştir.⁵⁷⁹

Erzurum vilayetinden 3 Aralık 1901 tarihinde, Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilen bir telgraf namede Erzurum'da depremde zarar gören depremzedelere adil bir şekilde yardım dağıtıldığı belirtilmiştir.

9 Ocak 1902 senesinde, Erzurum depremi sonrasında Der Saadet'te deprem bölgesi için yardım toplanılmıştır. Toplanan yardım miktarı 12000 lira kadardır.

⁵⁷⁵BOA, A.}MKT.MHM, H.07.03.1276, 167/12.

⁵⁷⁶BOA, A.}MKT.MHM., H.22.03.1276, 168/13.

⁵⁷⁷BOA, A.}MKT.MHM, H.09.04.1276, 169/47.

⁵⁷⁸BOA, A.}MKT.MHM., H.11.04.1276, 169/98.

⁵⁷⁹BOA, A.}MKT.MHM., H.07.04.1277, 198/42.

Toplanan bu yardım paraları ile yıkılan haneler yeniden inşa edilecektir. Tahrip olan hanelerinde tamir edileceği bilgisi mevcuttur.⁵⁸⁰

Erzurum depremi sonrasında Der Saadet'te yardım paraları toplanmıştır. Toplanan paralar Erzurum vilayetine gönderilmiştir. Erzurum vilayetinde toplanılan yardım paraları ile ne gibi faaliyetlerde bulunulacağı telgraf ile merkezi yönetime bildirilmiştir. (21 Ocak 1902)⁵⁸¹

Erzurum vilayetinde meydana gelen depremin ardından Trabzon vilayetinden gelen bazı yardımlarla bazı ihtiyaçlar karşılanmıştır. 5 Şubat 1902 tarihli ve 3346 numaralı tezkere Sadaret Makamına cevaben yazılmıştır. Bu tezkerede deprem neticesinde depremde hasar gören yerler için keşif ve incelemelerde bulunulmuştur. İncelemeler neticesinde Trabzon vilayetinden 12000 kuruş para yardım amaçlı gönderilmiştir. İhtiyaç sahiplerinin iaşesi, baraka inşaatı ve saire için 1950 kuruş para gönderilmiştir. İhtiyaç daha fazla olduğundan 10000 kuruş para ödemesi yapılmıştır. Tahrip olan duvarların tamiri için 130 ve mekân tamiri içinde 850 kuruş lüzum görüldüğü, bu nedenle para yardımında bulunulmuştur. Erzurum'daki Ermeni kilisesinin tamir ve tadilatı için 300 liraya ihtiyaç duyulmuştur. Manastırın yeniden inşası için 3250 lira gönderilmesi gerektiği bahsedilmiştir.⁵⁸²

Nakdi yardımlar sel afeti sonrasında da afetzedelere devlet tarafından yapılmıştır. Örneğin Erzurum vilayetinde ortaya çıkan sel birçok vatandaşı mağdur duruma getirmiştir. Padişah sel mağdurlarına ihsan edilmek üzere 500 lira para göndermiştir. Vilayetçe ihtiyaç sahiplerine dağıtılması istenmiştir. 15 Haziran 1911 senesinde bu dağıtım gerçekleştirilmiştir.⁵⁸³

Erzurum vilayetinde yangın afeti görüldüğünde nakdi yardımlar devlet tarafından yapılmıştır. Yapılan nakdi yardımlara bakıldığında:

16 Ekim 1893 senesinde, Erzurum vilayeti İspir kazasına tabi Selacor karyesinde yangın çıkmıştır. Yangında herhangi bir can kaybı olmamıştır. Yangından 40 hane, bir cami-i şerif ve bir medrese etkilenmiştir. Medrese eşyaları da yangından etkilenmiştir. Yangında zarar görenlere para yardımı devlet tarafından yapılmıştır. Ziyana uğrayanlara

⁵⁸⁰ BOA, *DH.MKT.*, H.29.09.1319, 2574/107.

⁵⁸¹ BOA, *DH.MKT.*, H.29.09.1319, 2574/107.

⁵⁸² BOA, *DH.MKT.*, H.22.11.1319, 2594/99.

⁵⁸³ BOA, *İ.MBH.*, H.11.06.1328, 2/59.

290500 kuruş toplamda maddi destek sağlanmıştır. Karyede yangından etkilenenler perişan hale gelmişlerdir. Karyede yangından sonra tahkikat yapılp durum Meclis İdaresine bildirilmiştir.⁵⁸⁴

Karesi sancağına bağlı Malatya karyesinde yangın afeti sonrası zarar gören vatandaşlara 1864 senesinde merkez tarafından 100000 kuruş yardım parası gönderilmiştir. Erzurum'un Kuruçay kazasının Erhami ve Korangürcü karyelerinde depremde zarar gören vatandaşlara 5000 kuruş yardım parası gönderilmiştir. Erhami ve Korangürcü karyelerinde yaşayan ahalinin depremde ahırları ve haneleri yıkılmıştır.⁵⁸⁵

Erzurum vilayetinde kıtlık afeti başgösterdiğinde yapılan nakdi yardımlara bakıldığında:

26 Haziran 1879 senesinde, Erzurum Konsolosluğunun Dersaadet İngiltere Sefaretine gönderdiği bir yazıda şu bilgiler geçmektedir: 120000 liralık sığır alınıp kıtlığa düşen yerlere gönderildiği kayıtlarda geçmektedir. Buna ilaveten 20000 lira banka vasıtasıyla fakir ahaliye dağıtılmak üzere gönderilmiştir.⁵⁸⁶

1892 senesinde Erzurum vilayetinden Trabzon vilayeti ve Gümüşhane sancağına 7000 vatandaş göç ettiği esnada devlet Erzurum vilayetindeki kıtlığın etkisini azaltmak için zahire yardımı yapmıştır ve Erzurum vilayetinde görülen kıtlık afetinde ahalinin zahire ihtiyacı giderilmiştir. Erzurum'da bazı mahallelere gelen zahireler nüfusa göre taksim edilmiştir. Mal sandukasınca zahire ihtiyacına 559000 kuruş ayrılmıştır. Trabzon'dan gelen zahireye 30000 kuruş nakliye ücreti ödendiği banka poliçesinde kayıt olarak yer almıştır. Trabzon vilayetinden 50000 kile zahire tedarik edilmiştir. Alınan zahirelerin bedelleri devlet tarafından karşılanmıştır. (1892)⁵⁸⁷

5 Ağustos 1892 senesinde, Erzurum'da hüküm süren kıtlıktan dolayı ahalinin zahiresini temin edemediği, bu nedenle Ziraat Bankası aracılığıyla halka 200000 kuruş yardımda bulunulmuştur.⁵⁸⁸

⁵⁸⁴ BOA, *DH.MKT*, H.05.04.1311, 150/37.

⁵⁸⁵ BOA, *DH.MKT.*, H.22.05.1310, 2030/ 45.

⁵⁸⁶ BOA., *HR.TO.*, M.26.07.1879, 250/2.

⁵⁸⁷ BOA, *DH.MKT.*, H.11.9.1310, 2024/87.

⁵⁸⁸ BOA, *DH.MKT.*, H.04.03.1310, 2008/43.

Sismik ve meteorolojik afetlerin ardından Osmanlı idaresinin tatbik ettiği nakdî yardım stratejileri, imparatorluğun mali seferberlik gücünü ve bürokratik esnekliğini son derece sarıh bir biçimde gözler önüne sermektedir. Bilhassa 1859 depremi akabinde bizzat padişahın teşvikiyle filizlenen iane organizasyonlarının, salt merkezin tek taraflı bir müdahalesi olmaktan çıkıp Trabzon valiliği ve Canik Mutasarrıflığı gibi komşu idari birimlerin de iştirakiyle bölgesel bir finansal dayanışma ağına dönüşmesi, felaket dönemlerinde idari sınırları aşan entegre bir rasyonalitenin benimsendiğine işaret etmektedir.⁵⁸⁹ Sahadaki mülki amirler ile Anadolu Ordusu-yı Hümayun komuta kademesinin Bâb-ı Âli ve Seraskerlik makamlarıyla yürüttüğü kesintisiz haberleşme trafiği, nakit akışının ve lojistik tedarikin rastgele değil, sıkı bir askerî-sivil koordinasyon zemininde kurgulandığını kanıtlarken; ilerleyen yıllardaki kıtlık buhranlarında klasik hazine tahsisatlarının ötesine geçilmesi meselenin boyutunu daha da derinleştirmektedir. Nitekim 1879 ve 1892 yıllarında baş gösteren açlık ve kitlesel göç dalgalarına karşı, bankalar vasıtasıyla on binlerce liralık olağanüstü fonların dolaşıma sokulması, devasa bütçeler ayrılarak canlı hayvan tedarikine girilmesi⁵⁹⁰ ve “mal sandukası” gibi yerel finansal aygıtların aktif biçimde kullanılması; devletin demografik çöküşü engellemek maksadıyla geleneksel hayırseverlik mekanizmalarını, modern kapitalist enstrümanların ve diplomatik misyonların da sürece dâhil olduğu çok katmanlı bir mali kalkan ekseninde yeniden dizayn ettiğini tartışmasız bir gerçeklik olarak ortaya koymaktadır.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ BOA, *A.}MKT.MHM.*, H.11.04.1276, 169/98.

⁵⁹⁰ BOA, *DH.MKT.*, H.04.03.1310, 2008/43.

⁵⁹¹ BOA, *DH.MKT.*, H.22.11.1319, 2594/99.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFET YÖNETİMİNDE DEVLETİN BAZI YARDIMLARI

4.1. Zahire Yardımı

Erzurum sancağı dâhilindeki bazı mahalleri etkisi altına alan kuraklığın halk üzerindeki etkisini azaltmak üzere bölgeye zahire yardımı yapılmıştır. Erzincan miri ambarlarında bulunan zahire 4. Ordu-yı Hümayun Müşiri celilelerinin emri ile Erzincan'daki kıtlıktan etkilenen ahaliye dağıtılmıştır. 1883 senesinde Erzincan Sancağının her tarafı yaşanan kıtlık afetinden etkilenmiştir. Kemah, Kuruçay ve Refahiye kıtlıktan etkilenen kazalardır. Bu kazalar kuraklıktan etkilendikleri için devletten zahire yardımı yapılması hususunda yardım istemişlerdir. Bu kazaların kaymakamları aracılığıyla heyeti mahalliyyeden oluşan bir komisyon teşkil edilmiş ve muhtaç ahaliye zahire yardımı yapılmıştır. Kıtlığın görüldüğü Kuruçay kazasında aynı dönemde ahali de hastalıklar da görülmeye başlanmıştır. Kıtlık hadisesi bu dönemde Dersim vilayetinde de görülmüştür. Dersim vilayetine 5000 kile zahire sevk edilmiştir. Bu zahireden Çemişgezek Kazasına da sevk edilip ahaliye dağıtılmıştır. 3000 kile zahire Kuruçay ahalisine, 2000 kilo zahire de Kemah kazasına sevk edilmiştir. Kuruçay, Kemah, Refahiye, Şiran kazaları ile Dersim ve Mamuretü'l-Aziz vilayetlerine zahire sevki gerçekleştirilmiştir. Bu vilayet ve kazalara sürekli zahire yardımı yapılmıştır.(9 Mayıs 1883)⁵⁹²

5 Kasım 1892 senesinde, Erzurum vilayetinde Mahsul, zahire kıtlığı nedeniyle yeni mahsul elde edilene kadar vilayet dışına zahire çıkartılmasına müsaade edilmemesi adına telgrafname ile Sadaret Makamına bildirilmiştir.⁵⁹³

⁵⁹² BOA., *DH.MKT.*, H.06.08.1300, 1340/101.

⁵⁹³ BOA., *DH.MKT.*, H.15.04.1310, 2018/18.

Sadaret Makamına yazılan bir kayıttan ise Erzurum vilayetince mahsul kıtlığı sebebiyle yeni mahsul elde edilene kadar Erzurum dışına zahire çıkartılmasına izin verilmemiştir. (24 Kasım 1892) ⁵⁹⁴

13 Ocak 1894 senesinde, kıtlık görülen Erzurum vilayetinde zahire yardımı gönderilmesine kadar mürettebatı askeriye 1000 kile zahire muhtaç ahaliye dağıtılmıştır. 17 Ocak 1894 tarihli, 475 numaralı tezkere-i aliye ile Sadaret Makamının izni ile muhtaç ahaliye zahire dağıtılmıştır. ⁵⁹⁵

Erzurum vilayetine bağlı nahiyeler ile Gümüşhane'ye bağlı bazı nahiye ahalisinde kıtlık sebebiyle Lazistan ve Trabzon sancağına bağlı nahiyelere gelenlerin yemeklik zahire ve diğer ihtiyaçları karşılandığı yazılan tezkerede belirtilmiştir. Lazistan ve Trabzon sancaklarına 30000 nüfus kıtlıktan dolayı göç etmiştir. Kışın şiddetinden dolayı Erzurum'u terk etmişlerdir. Trabzon ve Lazistan'da barınma ihtiyaçlarını karşılamak istemişlerdir. Kıtlıktan dolayı bu bölgeye yerleşenlerin içerisinde hayatını kaybedenlerde olmuştur. Bu bölgeye kıtlıktan dolayı gelenlere ziraat ile uğraşmaları için tohumluk ve yemeklik zahireler verilmiştir. Dağıtılan zahireleri ticaret ile satabilme izni verilmiştir. Gerçekten ihtiyaç sahibi olanlara yemeklik zahireler verilmiştir. Gümüşhane sancağı dâhilinde bulunanlara boş, kullanılmayan tarlalar verilerek ekip biçme yetkisi verilmiştir. Mısır, arpa gibi tahılların ekimi gibi ziraat etkinliklerinin yapılması teşvik edilmiştir. Trabzon sancağına yerleşenlere ise para yardımı yapılmış ve zahire ihtiyaçları gönderilmiştir. Ayrıca boşta bulunan tarım arazilerinde ise mısır ve arpa ziraati yapılmasına izin verilmiştir. Anadolu kıtasından Sivas, Trabzon, Erzurum ve Gümüşhane'de ikamet eden yani göç etmemiş olan vatandaşlara da arpa, buğday ve mısır ekiminin yapılması önerilmiştir. Patates ekimi sakin halka öğretilceği, ziraat ile uğraşanlara patates ekiminin nasıl yapılacağı öğretilmiştir. Patates ekimi Osmanlı Devletinin kıtlık ile mücadeledeki tarımsal stratejisi olarak görülmektedir. Patates ekimi yapılarak halkın kıtlıktan etkilenmesi azaltılmaya çalışılmış, boş olan tarım arazileri değerlendirilmiş ve kıtlıktan etkilenen ahali tarım ürünlerinin yetiştirilmesinde bilgi sahibi olmuştur. Patates ekimi Orman, Maadin ve Ziraat Nezaretine tebliği kararlaştırılmıştır. Erzurum'da kıtlık dönemlerinde boş arazilerin değerlendirilerek patates ekiminin teşvik edilmesi ve halka üretim

⁵⁹⁴ BOA, *DH.MKT.*, H.15.04.1310, 2018/18.

⁵⁹⁵ BOA, *İ.HUS.*, H.11.07.1311, 20/34

yöntemlerinin öğretilmesi, Osmanlı Devleti'nin yalnızca anlık iaşe sorunlarını çözmeyi değil, aynı zamanda uzun vadede gıda güvenliğini sağlamayı amaçladığını göstermektedir. Devlet, bu uygulama ile üretimi artırmayı, kıtlığın yol açabileceği açlık ve göç hareketlerini azaltmayı, ekonomik düzeni korumayı ve toplumun temel ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemiştir. Ayrıca halka yeni tarım yöntemlerinin öğretilmesi, devletin üretim kapasitesini artırmaya ve tarımsal sürdürülebilirliği desteklemeye yönelik bir yaklaşım benimsediğini de ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin özellikle 19. yüzyılda halkın refahını ve toplumsal düzeni korumaya yönelik müdahaleci politikalar geliştirdiğinin göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilir. (29 Ocak 1894)⁵⁹⁶

25 Kasım 1908 senesinde zahire kıtlığı sebebiyle Erzurum, Trabzon ve bu iki vilayete bağlı bulunan kazalara Mart ayının başından Haziran ayının sonuna kadar Memalik-i Osmaniye'ye Rusya, Romanya, Marsilya gibi ecnebi beldelelerden getirilecek buğday, arpa, un ve mısır gibi zahire ürünleri gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Deniz yoluyla getirilecek olan zahire kürek vergisinden de muaf tutulmuştur. Gümrük vergisinden muaf tutulan zahireler hububat kıtlığı yaşanan iki vilayette yaşayan ahaliye dağıtılmak üzere gönderilmiştir.⁵⁹⁷

4.2. Tohum Yardımı

16 Eylül 1840 senesinde, Erzurum'da kıtlık ve kuraklıktan dolayı Erzurum ve çevresindeki ahali duçar hale düşüp fakirlik çekmiştir. Bu nedenle bir sonraki senenin ihtiyacı olan tohumluk ihtiyacı giderilmek istenmiştir. Hem de halkın zahire ihtiyacı karşılanmak istenmiştir. Hafız Mehmet mühürlü tahriratta da bu bilgiler geçmektedir. Zahire naklinin gerçekleştirilmesinde Trabzon Valisi Osman Paşa'nın izni ve desteği alınmıştır. Kıtlık sebebiyle buğday ve arpa satın alınarak bu zahirenin nakliyatında Trabzon vilayeti ve Gümüşhane sancaklarının da destek vermeleri istenmiştir. Erzurum'a zahire naklinde ilk olarak 1000 kile zahire gönderilmiş sonra 20000 kile zahire ve son olarak 60000 kile zahire nakil edilmiştir. Erzurum'da kış mevsiminin şiddetli geçmesi tohumluk ihtiyacını da etkilemiştir. Nakliye sırasında tohumluk buğday ve arpa da alınarak Erzurum'a nakil ile gönderilmiştir. Erzurum ahalisinin zahireyi satın alacak maddi geliri yoktur. Fakat devlet zahire alımını gerçekleştirmek için kolaylıklar

⁵⁹⁶ BOA, *MV.*, H.21.07.1311, 78/57.

⁵⁹⁷ BOA, *BEO*, H.27.02.1327,3515/263/597.

sağlamıştır. Bayburt ve kazalarında kuraklıktan dolayı tohum bulunmadığı ve bu nedenle arpa ekimi yapılamamıştır.⁵⁹⁸

26 Ağustos 1892 senesinde hububat kıtlığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde pahalılıkta baş göstermiştir. Ziraatle uğraşan ahali tohumluk zahireyi dahi bulamamıştır. Bu nedenle devlet tarafından ziraatle uğraşan ahalinin tohumluk ihtiyacı devlet tarafından karşılanmıştır.⁵⁹⁹

26 Eylül 1892 senesinde, Erzurum vilayetince hâsıl olan ihtiyaçtan dolayı bir miktar zahirenin civar kasaba ve köylerden istenilmiş ve bir miktar hıntanın da (buğdayın) Trabzon'dan nakliyesi uygun görülmüştür. Erzurum vilayetince hasıl olan ihtiyaçtan dolayı Sivas ve Trabzon'da ambara konulmamış olan 100000 kile buğday ve tahıl Erzurum'a nakil edilmiştir. Erzincan ve Bayezid sancaklarında zahire tedarik edilecektir. Mal sandıklarından 559000 kuruş verilerek tohumluk tahıl alınmış bankadan poliçesi alınarak da cehdi hümayunca tespiti yapılmıştır. Hıntanın kilosu 30-35 kuruş mal olduğu ve bu hıntanın Trabzon'dan alındığı belirtilmiştir. Tedariği ve sevki için devlet 50000 kuruş vermiştir.⁶⁰⁰

Konya, Edirne, Kastamonu ve Van vilayetleri ile Bayezid sancağında kuraklıktan dolayı insanların ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kaldıkları, fakir çiftçilerin tehvini ihtiyaçları zımnında yemeklik ve tohumluk karşılığı olarak 100000 lira devlet tarafından yardım yapılmıştır. Sınırdan geçirilerek getirilen hububat gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁶⁰¹

4.3. Yol Islahı

İnsanlık tarihinin başlangıcına kadar geri götürebilecek yol, zaman içerisinde bilhassa ticari ve askeri amaçlara hizmet etmek maksadıyla kullanılmaya başlandı. Yol yapımında zamanla ticaret ve askeri kaygılar ortaya çıkmış ve toplumlar güvenliklerini ve refahlarını temin etme düşüncesi etkili olmuştur. Yol aynı zamanda eski devirlerden

⁵⁹⁸ BOA, *C.İKTS.*, H.19.07.1256, 43/2103.

⁵⁹⁹ BOA, *MF.MKT.*, H.02.11.1311, 205/51.

⁶⁰⁰ BOA, *DH.MKT.*, H.04.03.1310, 2024/87.

⁶⁰¹ BOA, *BEO.*, H.14.03.1327, 3529/26/4630.

beri özellikle merkezi devletler tarafından hakimiyeti altında bulunan insanlara daha sistemli bir şekilde hükmetmede etkili bir araç olarak kullanılmaktaydı.⁶⁰²

Osmanlı Devletinde Tanzimat öncesinde ulaşım politikası mevcutta yolların muhafaza edilmesinden ve çoğunlukla askeri amaçlar ile yapılan tamirat işlerinden ibaretti. Yollar ulaşımına uygun olmadığından özellikle kış mevsiminde birçok bölgenin birbiriyle ve hükümet merkeziyle bağlantısı kesiliyordu. Bu durum yönetimi ekonomiyi ve sosyal hayatı olumsuz yönde etkiliyordu. Bu arada Osmanlı idarecileri 19. yüzyılın başlarında Avrupa'ya gönderdikleri elçilerden aldıkları raporlardan ulaşım alanındaki gelişmeleri öğrenmeye ve bu konuya ilgi duymaya başlamışlardı. Bu yöndeki ilk teşebbüs 2. Mahmut Han tarafından 1834 senesinde posta yolu olarak yaptırılan Üsküdar İzmit yolunun yapımı idi. Tanzimatın ilanı ile birlikte yenileşme çalışmaları yeni oluşturulan meclisler ve danışma kurulları aracılığıyla yapılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz bunların en önemlilerinden biri de imar meclisleriydi. İmar meclisinin ele aldığı konular arasında ulaşımı ilgilendiren sorunlar ilk başlarda gelmekteydi.

Tanzimat fermanından sonra Osmanlı Devleti'nde kara yolu yapımına dair ilk yasal düzenleme olan 1861 tarihli Memaliki Mahsure-i Şahane Yolların Tanzim ve Tesviyesi hakkında nizamname başlığı taşıyan düzenleme uygulamaya konulmuştur. Buna göre karayollarının yapımında halka çalışma yükümlülüğü konulmuş ve bu surette maddi zorluklar aşılmaya çalışılmıştır. Söz konusu nizamnameye göre bir bölge ahalisinin 18 yaşından 60 yaşına kadar olup çalışmaya engel sakatlığı veya hastalığı bulunmayan tüm erkekler yük ve araba hayvanları da dahil olmak üzere yol inşaatında çalışmaya zorunlu tutulmuşlardır. 1890 senesinde yapılan düzenleme ile bu çalışma yükümlülüğü 20 yaşından itibaren başlaması kararlaştırılmıştır. Şehirler ve büyük kaza ahalisinden yol inşaatında çalışmaya vakti olmayanlar yapacakları hizmet karşılığı olmak üzere bir bedel ödeyerek muaf olabilecekler veya yerlerine işçi çalıştıra bilecekti. Yolların yükümlü amele inşaatı uzun süre uygulanmıştır. Fakat 1890 senesinde bu usulden vazgeçilmiş ve nakli bedel usulüne geçilmiştir. Yol yapımında çalışmaktan

⁶⁰² Alperen Yalçın Bazna, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Yol Çalışmaları Örneğinde İnebolu Yolu Yapımı Faaliyetleri (1862-1876)”, *Vekanivüs Uluslar Arası Araştırmaları Dergisi*, 8/1(2023), 234.

muaf tutulan vatandaşlarda vardır. Bunlar devlet memurları, mektep hocaları, imamlar, papaz ve hahamlar ile yollarda çalışan işçilerin defterlerini düzenleyen memurlardır.⁶⁰³

1909-1911 seneleri arasında Erzurum vilayetinde valilik vazifesinde bulunan Celal Bey'in vilayetin mali durumu hakkında verdiği raporda Erzurum vilayetinde yolların fıkdanından dolayı ithalat ve ihracat işlemlerinin yeterli seviyede gerçekleştiremediği “yol” suzluğun kıtlıkların en önemli nedeni olduğunu ifade etmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı ordusunun Ruslar karşısında hareket kabiliyetini sınırlayan en önemli faktörlerden biride yolların asker, yük ve mühimmat nakliyesinde elverişli olmaması ve nakliye araçlarının yetersizliğidir.⁶⁰⁴

Erzurum vilayeti, Anadolu coğrafyasını boydan boya geçerek Kars'a kadar ulaşan ticaret yolu üzerinde önemli bir güzergahda bulunmaktadır.⁶⁰⁵ Yaşanılan doğal afetler nedeniyle yol ıslahı çalışmalarının yapılmasına da ihtiyaç duymuştur. 1857 senesinde ortaya çıkan hububat kıtlığı sebebiyle Trabzon, Harput, Sivas, Ankara, ve Amasya'dan Erzurum vilayetine zahire sevki gerçekleştirilmiştir. Zahire naklinin daha kolay gerçekleştirilmesi için zahire sevki gerçekleştirilmeden önce yol ıslahı çalışmaları devlet tarafından yapılmıştır.

3 Ocak 1909 senesinde, Erzurum vilayetinde kıtlık olması nedeniyle ahalinin Nafia Nezareti'nce yol inşaatında çalıştırılarak maiyetleri temin edilmiştir. Yol, İnşaat ve tamiratına 30000-40000 liralık bir meblağ Nafia Nezaretince irsal edilmiştir. Mevsimlik olarak yapılan bu yol inşaatı ve tamiratında çalıştırılan kişilere bu paradan verilmiştir.⁶⁰⁶

Erzurum'da sel felaketinin ortaya çıkmasından sonra harap olan köprü, duvar ve su yollarının tamir edilip yenilenmesi için gereğinin yapılması talep edilmiştir. 1892 senesinde köprü, duvar ve su yollarının tamir ve yenileme çalışmaları için 1494 kuruş

⁶⁰³ Emrah Çetin, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Zorunlu Çalışma Uygulamalarına Dair Bir Örnek: Karayolu Yapımında Çalışma Yükümlülüğü (1861-1908)”, *International Journal of Science Culture and Sport*, 3(2015), 657-664.

⁶⁰⁴ Yakup Karataş, “Sultan Abdulhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik İdari ve Demografik Yapı) (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 42.

⁶⁰⁵ Atakan Akdağ, “Şura-yı Devlet Belgelerinde Erzurum (1893-1897)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 17-18.

⁶⁰⁶ BOA, *DH.MKT*, H.10.12.1326, 2700/54.

para yardımı devlet tarafından Maliye Nezareti aracılığıyla yapılmış ve deftere kayıt edilmiştir.⁶⁰⁷

Trabzon-Erzurum arasındaki yolda bulunan ve sel felaketinden dolayı yıkılan duvarın yeniden inşası hususunda gereken muamelatın yapıldığı 31 Mayıs 1903 senesine ait telgrafnamede belirtilmiştir. Nafia Nezareti'nin verdiği rapora göre yıkılan duvarın yeniden inşa edilip yol üzerinde bir geçidin yapılacağı beyan edilmiştir. Trabzon vilayeti'nden gelen 1903 tarihli ve 54 numaralı yazıda sel tehlikesine dair rapor devlete arz edilmiştir.⁶⁰⁸

Osmanlı idaresinin yürüttüğü uygulamalar, devletin yalnızca kısa süreli yardım dağıtımıyla yetinmediğini göstermektedir. Özellikle Erzincan, Dersim ve civar kazalarda etkisini ağır biçimde hissettiren kıtlık dönemlerinde, 4. Ordu'nun girişiyle mirî ambarların açılması ve oluşturulan yerel komisyonlar aracılığıyla zahirenin doğrudan ihtiyaç sahiplerine dağıtılması, devletin krizin daha büyük toplumsal sonuçlar doğurmasını engellemeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Bu müdahaleler sayesinde hem açlık tehlikesinin hem de salgın hastalık riskinin kontrol altında tutulması amaçlanmıştır.⁶⁰⁹

Sel felaketlerinden sonra yürütülen imar faaliyetleri de Osmanlı yönetiminin meseleye daha geniş bir çerçeveden baktığını göstermektedir. Özellikle köprülerin, su yollarının ve Trabzon-Erzurum hattı gibi önemli ticaret güzergâhlarının onarımı için Nafia ve Maliye Nezaretleri tarafından önemli miktarda kaynak ayrılmıştır. Çünkü bu yollar yalnızca ulaşım için değil, bölgenin ekonomik hayatının devamı açısından da büyük önem taşımaktaydı. Devletin bu altyapıyı kısa sürede işler hâle getirmeye çalışması, ticaretin ve günlük hayatın yeniden canlandırılmasına yönelik bir adımdı.⁶¹⁰

Bunun yanında dikkat çeken bir diğer husus, afet sonrası başlatılan inşa ve tamirat işlerinde bölge halkının da çalıştırılmasıdır. Böylece hem yıkılan yapılar onarılmaya çalışılmış hem de geçim sıkıntısı yaşayan insanlara gelir imkânı sağlanmıştır. Bu durum, Osmanlı yönetiminin afetlere yalnızca güvenlik ve iâşe

⁶⁰⁷ BOA., *DH.MKT.*, H.03.07.1309,191/59.

⁶⁰⁸ BOA., *DH.MKT.*, H.04.03.1321,716/67.

⁶⁰⁹ BOA., *DH.MKT.*, H.06.08.1300, 1340/101.

⁶¹⁰ BOA., *DH.MKT.*, H.03.07.1309,191/59.

mesesi olarak yaklaşmadığını, aynı zamanda yerel ekonomiyi yeniden hareketlendirmeye yönelik çözümler geliştirdiğini göstermektedir.⁶¹¹

⁶¹¹ BOA., *DH.MKT.*,H.04.03.1321,716/67.

SONUÇ

Erzurum eyaleti, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki modern devletleşme sürecinde, doğu sınırlarının güvenliği, uluslararası ticari yolların kesişim noktası olması ve köklü idari yapısıyla stratejik bir öneme sahiptir. Ancak bu stratejik coğrafya, jeolojik ve meteorolojik özellikleri nedeniyle yüzyıl boyunca deprem, kolera salgını, sel, yangın, çekirge istilas ve kuraklığa bağlı kıtlık (kaht ü gala) gibi çok çeşitli ve yıkıcı doğal afetlere sahne olmuştur. Yürütülen bu çalışma ışığında, Erzurum vilayetinde meydana gelen doğal afetlerin yalnızca anlık doğa olayları olmadığı; bölgenin demografik, iktisadi, sosyal ve mimari yapısında kalıcı izler bırakan, devletin idari kapasitesini doğrudan sınavan geniş çaplı krizler olduğu tespit edilmiştir.

Erzurum'un deprem kuşağı üzerinde bulunması, jeolojik afetlerin (depremlerin) bölgede çok yüksek sıklıkla görülmesine zemin hazırlamıştır. Arşiv kayıtları; 1804, 1843, 1852, 1857, 1859, 1866, 1875 ve sonrasında bölgede art arda şiddetli sarsıntılar yaşanmış olduğunu kanıtlamaktadır. Meteorolojik afetler bağlamında ise ani kar erimeleri ve şiddetli yağışlar Fırat ve Karasu gibi nehir havzalarında taşkınlara (feyzan/tuğyan) neden olurken, iklimsel dalgalanmalar uzun süreli kuraklık ve kıtlık afetlerini beraberinde getirmiştir. Bu afetler arasında Erzurum eyaletinde en büyük yıkıcı etkiyi, yarattığı muazzam fiziki tahribatla depremler ve ticari yollar üzerinden İran ile Rusya'dan sızarak yüksek can kaybına yol açan kolera salgınları yaratmıştır.

Depremlerin Erzurum'un mimari dokusu üzerindeki tesirleri son derece radikal sonuçlar doğurmuştur. 1859 depremi öncesinde Erzurum evleri genellikle toprağa yarı gömülü, penceresiz ve sağlamlıktan ziyade sadece şiddetli soğuklardan korunma güdüsüyle inşa edilmiş zayıf yapılarıydı. Sadece 15 saniye süren ve şehrin yarısını harabeye çeviren 1859 depremi sonrasında ise mimari anlayışta adeta bir kentsel dönüşüm yaşanmıştır. Yıkılan derme çatma yapıların yerine zemin üzerinde, iki katlı, pencereli ve afetlere karşı çok daha dayanıklı binalar inşa edilmeye başlanmıştır. Bunun yanı sıra afetler; Çifte Minareli Medrese, Ulu Cami, askeri kışlalar, hükümet konakları ve telgrafhaneler gibi anıtsal ve stratejik yapılara büyük hasar vermiş, devlet ve vakıflar bu binaların yeniden inşası için ciddi bütçeler ayırmak zorunda kalmıştır.

Doğal afetlerin Erzurum eyaletinin demografik yapısı ve sosyal dokusu üzerindeki yıkımı oldukça derindir. Afetler, bilhassa pandemi halini alan kolera

hastalığı ve kuraklığa bağlı açlık, kitlesel ölümlere neden olarak bölgenin nüfusunu doğrudan azaltmıştır. Ölüm tehlikesinden kurtulmak isteyen ahali; Trabzon, Sivas, Yozgat, Ankara gibi çevre vilayetlere ve sahil kesimlerine doğru yoğun iç göç hareketleri başlatmıştır. Bu göçler sonucunda Erzurum'da tarımsal iş gücü kaybı yaşanırken, muhacirlerin göç ettiği bölgelerde de demografik, sosyal ve ekonomik baskılar oluşmuştur. Toplumun afeti algılayışı ise genellikle dönemin sosyolojik yapısı gereği ilahi bir uyarı veya ceza (musibet) ekseninde şekillenmiştir. Afet anlarındaki korku ve panik hali zaman zaman sosyal huzursuzluklara zemin hazırlamıştır.

Ekonomik açıdan bakıldığında, doğal afetler Erzurum vilayetinin büyük oranda ziraata ve ticarete dayalı ekonomisine ağır darbeler indirmiştir. Kuraklık, bahar aylarındaki şiddetli sel baskınları ve çekirge istilaları ekili arazileri tahrip etmiş, tohumluk ile yemeklik zahire stoklarını eriterek bölgeyi “kaht ü gala” (kıtlık ve pahalılık) sarmalina sokmuştur.

Ayrıca uluslararası ticaret yolları üzerinde bulunan Erzurum'da, kolera salgınları nedeniyle sınır boylarında uygulanan katı karantina (tahaffuzhane) ve kordon tedbirleri, ithalat ve ihracatı durma noktasına getirmiştir. Üretim ile tüketim dengesinin bozulması karaborsacılığa ve fahiş fiyat artışlarına neden olmuştur. Devlet, ekonomisi çöken ahaliyi rahatlatmak için vergi muafiyetleri uygulamış, Ziraat Bankası aracılığıyla krediler sağlamış ve ücretsiz tohumluk/zahire dağıtımını yapmıştır. Ancak tüm bu kriz yönetimi adımları, savaşlar ve iç karışıklıklarla boğuşan Osmanlı maliyesine beklenmedik bütçe yükü getirmiştir.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapıdan modern ve merkeziyetçi bir bürokrasiye geçiş sancılarını yaşadığı bir dönemdir. Erzurum vilayetinde peş peşe yaşanan doğal afetler, bu modernleşme ve merkezileşme sürecinin adeta bir test sahası işlevi görmüştür. Yüzyılın başlarında devletin afetlere karşı gösterdiği refleks daha çok geleneksel vakıf sistemi, yerel eşrafın inisiyatifi ve kadıların organizasyonu üzerinden yürürken; Tanzimat ile birlikte devlet, kriz yönetimi konusunda çok daha proaktif ve sistematik bir yaklaşım benimsemek zorunda kalmıştır.

Özellikle haberleşme teknolojisindeki devrim niteliğindeki gelişmeler, afet yönetimini doğrudan dönüştürmüştür. Telgraf hatlarının Erzurum ve çevresine ulaşmasıyla birlikte merkez (Bâbâlı) ile taşra arasındaki iletişim hızı artmış, afetlerin

boyutu, acil ihtiyaçlar ve hasar tespit raporları İstanbul’a çok daha hızlı ve Őeffaf bir biçimde iletmeye başlanmıştır. Bu durum, devletin müdahale hızını artırmış ve “İane Komisyonları” gibi modern yardım toplama ve dağıtma mekanizmalarının kurulmasını sağlamıştır.

Kolera gibi ölümcül salgın hastalıklar karşısında devletin takındığı tutum da bu kurumsal modernleşmenin en belirgin kanıtlarından biridir. Geleneksel kaderci yaklaşımın ötesine geçilerek, uluslararası tıp standartlarına uygun karantina (kordon) tedbirleri alınmış, sınır bölgelerinde “tahaffuzhaneler” inşa edilmiş ve bölgeye uzman tabipler ile modern tıbbi malzemeler sevk edilmiştir. Afetzedelerin iaşe (beslenme) ve ibate (barınma) ihtiyaçlarının karşılanması, yetim kalan çocukların himaye altına alınması ve vergi aflarının sistematik bir şekilde uygulanması, Osmanlı Devleti’nin “sosyal devlet” ve “modern kamu yönetimi” anlayışına doğru evrildiğinin Erzurum lğindeki en net göstergeleridir.

Erzurum vilayetinin 19. yüzyıldaki doğal afetler tarihi, günümüz afet politikaları ve kriz yönetimi stratejileri için son derece hayati dersler barındırmaktadır. Arşiv vesikaları ve dönemin kayıtları ışığında ortaya çıkan bu tabloda çıkarılması gereken temel sonuçlar ve tavsiyeler şunlardır:

Meknsal Planlama ve Mimari Dirençlilik: 1859 depremi sonrasında Erzurum’da derme çatma, toprağa gömülü evlerden sismik sarsıntılara daha dayanıklı, zemin üstü aħřap/kargir yapılara geçilmesi, afetlerden alınan en somut derslerden biri olmuştur. Günümüzde de Doğu Anadolu fay hattı üzerinde yer alan bu coğrafyada, tarihsel verilerin işaret ettiği fay kırılma periyotları dikkate alınmalı ve kentsel dönüşüm/yapılaşma politikaları, yüzyılı aşan bu tarihsel tecrübe zemininde şekillendirilmelidir.

Afetlerin Sosyo-Ekonomik Zincirleme Etkisi: Tarihsel süreç göstermektedir ki hiçbir doğal afet sadece fiziki yıkımdan ibaret değildir. Tarım arazilerinin tahribatı, ticari yolların kapanması ve ardından gelen g dalgaları, afetin etkisini yıllarca süren bir ekonomik ve demografik krize dönüştürmektedir. Modern afet yönetimi, yalnızca enkaz kaldırma veya anlık barınma odaklı olmamalı; afetin akabinde ortaya çıkacak karaborsa, enflasyon, gıda tedarik zinciri kırılmaları ve iş gücü kaybı gibi “ikincil afetlere” karşı önceden hazırlanmış makroekonomik kalkanlar içermelidir.

Bürokratik Koordinasyon ve Kriz İletişimi: 19. yüzyılda yerel yöneticiler ile merkez arasındaki koordinasyonsuzluğun veya bazı din adamlarının/yerel aktörlerin halkı galeyana getirmesinin yarattığı kargaşa, kriz anlarında doğru bilginin ve otoritenin ne denli önemli olduğunu kanıtlamıştır. Bu bağlamda, günümüz afet yönetiminde kurumlar arası eşgüdümün sağlanması, dezenformasyonun önlenmesi ve kitle psikolojisini yönetecek profesyonel bir kriz iletişim ağının kurulması elzemdir.

Bölgesel Lojistik ve Müdahale Kapasitesi: Erzurum'un zorlu kış şartları ve engebeli coğrafyası, 19. yüzyılda yardım konvoylarının gecikmesine ve can kayıplarının artmasına neden olmuştur. Bu coğrafi gerçeklik değişmediğine göre; Doğu Anadolu'da yaşanabilecek muhtemel afetler için merkezi müdahaleyi beklemeksizin, kendi kendine yetebilecek, önceden stoklanmış bölgesel lojistik ve arama-kurtarma merkezlerinin (hub) daimi olarak hazır tutulması stratejik bir zorunluluktur.

Sonuç olarak; 19. yüzyıl Erzurum vilayetinde yaşanan doğal afetler, yalnızca imparatorluğun doğu sınırındaki bir taşra kentinin talihsizlikleri olarak okunamaz. Bu krizler, Osmanlı Devleti'nin modernleşme vizyonunu, bürokratik kapasitesini ve toplumsal dayanıklılığını ölçen tarihsel bir laboratuvar vazifesi görmüştür. Geçmişte yaşanan bu derin acılar ve devlet-toplum ilişkisindeki dönüşümler, afet gerçeğiyle yaşamaya mecbur olan günümüz toplumları için yalnızca bir tarihsel okuma değil; aynı zamanda geleceği inşa ederken başvurulması gereken rehber niteliğinde birer emsal teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ak, Mehmet. “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4/17(2021), 254-268.
- Akdağ, Atakan. “Şura-yı Devlet Belgelerinde Erzurum (1893-1897) ”.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Aktaş, Esat. “Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914) ”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Ayar, Mesut. *Osmanlı Devleti’nde Kolera İstanbul Örneği 1892-1895*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.
- Ayar, Mesut, Tarık Özçelik. *19. Asır Ortalarına Kadar Osmanlı’da Veba Salgınlarının Tarihçesi*, Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Ayar, Mesut. *19. Asırda Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgınları Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele* . İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Aydın, Erdem. *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*. Ankara: Naturel Yayınları, 2002.
- Aydın, Erdem. “19. Yüzyılda Osmanlı’da Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (2004), 185-207.
- Aktaş, Esat. “Çorum Sancağında Salgın Hastalıklar (1894-1914) ”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 21/2(2021):107-123.
- Aktaş, Esat. “Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914) ”. Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.
- Andreasyon, Hrand. “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, *Tarih Dergisi*, 27(2011), 59-84.
- Aras, Gülcan. “Hintli Hacılar Arasında Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler ”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Ataullah, Şani-zade Mehmet. *Şan-i zade Tarihi 1*, Haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2008.
- Ayalon, Yaron. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*. Çev. Zeynep Rona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2020.
- Ayar, Mesut. “*Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*”. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.
- Ayar, Talip. “Arşiv Belgelerine Göre Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)”, *A.İ.B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/2 (2014), 305-327.
- Ayar, Mesut, Tarık Özçelik. *19. Asır Ortalarına Kadar Osmanlı’da Veba Salgınlarının Tarihçesi*, Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Aydın, Dündar. *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*,Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları 1988.

- Aydın, Mesut. “1808-1839 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Bal, Kibar. “Tanzimattan 2. Meşrutiyete Osmanlı'da Depremler (1839-1908)”, *Uluslar Arası Sosyal Bilimler Dergisi*. 72(2018),526-546.
- Basiret Numara 1204, 27 Safer 1291/15 Nisan 1874.
- Bazna, Alperen Yalçın. “Tanzimat Dönemi Osmanlı Yol Çalışmaları Örneğinde İnebolu Yolu Yapımı Faaliyetleri (1862-1876) ”, *Vekanivüs Uluslar Arası Araştırmaları Dergisi*. 8/1(2023),232-291.
- Bilirli, Tahir. “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Bir Salgın ve Alınan Önlemler: Çanakkale Çatalçam Köyü” , *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 9/2 (2020), 1967.
- Birol, Nurettin. *19 Yüzyılda Erzincan, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı'na Kadar (1839-1914)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2020.
- Birol, Nurettin. “19. Yüzyıl Sonlarında Refahiye ve Çevresinde Asayiş Problemleri”, içinde Refahiye Araştırmaları Sempozyumu, 14 - 15 Mart 2019 Refahiye-Erzincan Tam Metin Bildiriler Kitabı, ed.İsmail Hakkı Ünal.335-355. 2019.
- Oğuz, Ahmet. “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Yozgat'ta Açlık, Kıtık ve Zahire Ticareti”, içinde 1. Uluslararası Bozok Sempozyumu, 05.07.2016 Bildiri Kitabı, ed. Kadir Özköse. 530-537. Yozgat Bozok Üniversitesi Yayınları, 2016 .
- Birvural, Ali. “1872 Antakya Depreminin İktisadi Etkileri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*. 67(2023), 338-345.
- Bulut, Hüseyin. *Milli Mücadelede Erzincan*, Erzincan: Erzincan Belediyesi Yayınları 1997.
- Cansever, Turgut. *Osmanlı Şehri*, İstanbul: Timaş Yayınları,2013.
- Ceylan Abdullah, Turgut Ertan, vd.. “Türkiye’de Son Yıllarda Gözlenen Kuraklık Hadiselerinin Değerlendirilmesi”, *Su Vakfı Dergisi*, 2/1(2009): 1-11.
- Coşgun, Salih. “Yukarı Fırat Bölgesinde Yaşanan Kıtık Hadiseleri (19. Ve 20 Yüzyıl) ”. Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Çakmak, Biray. “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi 1894 Büyük Uşak Yangını”. *Hacettepe Üniversitesi Tükiyat Araştırmaları Dergisi* 15/15(2011): 63-90.
- Çeken Mehmet Batuhan, Kılıç Halim. “Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi:1841 İzmir Yangını”, *Afet ve Risk Dergisi*, 5/1 (2022): 22-30.
- Çetin, Emrah. “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Zorunlu Çalışma Uygulamalarına Dair Bir Örnek: Karayolu Yapımında Çalışma Yükümlülüğü (1861-1908) ”,*International Journal of Science Culture and Sport*, 3(2015):654-665.
- Çetin, Mehmet. “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/1(2021): 504-522.
- Demir Alparslan, Aktaş Esat. “Gümüşhane Sancağında Doğal Afetler (1888-1910)”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 24(2008):21-54.

- Duru Antik. “Osmanlı – Erzurum – Gravür Baskı: Osmanlı 19. Yüzyıl Gravür Baskı, London William Mackenzie, Edinburgh Glasgow”. Erişim 20 Haziran 2026. <https://www.duruantik.com/urun/10379341/osmanli-erzurum-gravur-baski-osmanli-19-yuzyil-gravur-baski-london-william>.
- Ener, Erkan. “19. Yüzyılda Osmanlı Balkanlarında Depremler ve Afet Yönetimi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Erler, Mehmet Yavuz. *Osmanlı Devletinde Kuraklık ve Kıtık Olayları(1800-1880)*, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık , 2012.
- Erler, Mehmet Yavuz. “19. Yüzyılda Doğal Afetler ve Kuraklığa Bağlı Konya Göçleri”, içinde *Konya Kitabı 2*, editör Alaattin Aköz, 11-33. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Erler, Mehmet Yavuz. “Karadeniz’de Avrupa-i Bir Kent: Samsun (1865-1875)”, içinde *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, C.1* editör Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Veysel Usta, 541-569.Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınevi, 2007.
- Erler, Mehmet Yavuz. “Meşrutiyet İdaresi Altında Erzurum Sel Baskını-1910”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*,11(2007):33-45.
- Erler, Mehmet Yavuz, Figen Taşkın. “Osmanlı’da Salgın Hastalıkların Sosyo-Ekonomik Etkileri”, içinde *Salgın Hastalıkların Sosyal Hayata Etkisi ve Kültürümüzde Koronavirüs Vakası*, ed. Bekir Şişman, 185-205. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2021.
- Farooqi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar*, çeviren Hamit Çalışkan ,İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Fontmagne, Durant De. *Kıbrıs Harbi Sonrasında İstanbul*, çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- Feyzioğlu, Yücel. *Tarih Boyunca Dünyaya Sarsan Doğal Afetler*.İstanbul: Pencere Yayınları İstanbul, 2000.
- Genç, Mehmet. “19. Yüzyılda K aht Komisyonu ve Kıtıkla Mücadelesi”, içinde *Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları 1*, ed.Fehmi Yılmaz. 403-408. Güngören Belediyesi Yayınları, 2023.
- Genç, Fatma Neval. “Türkiye’de Doğal Afetler ve Doğal Afetlerde Risk Yönetimi”. *Stratejik Araştırmalar Dergisi* 9. (Yıl 5), 202-226.
- Gönüllü, Ali Rıza. “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Meydana Gelen Sel Baskınları(1857-1913)”, *Sakarya Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*.28(2010): 351-373.
- Gül, Abdulkadir. *Osmanlı Devleti Bürokrasisinde Erzincanlı Memurlar*. Erzurum: Salkım Söğüt Yayınları, 2011.
- Gül, Abdulkadir. “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık: Erzurum Vilayeti Örneği (1892-1893 ve 1906-1908) ”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2/9 (2009) :144-158.
- Gül, Abdulkadir. “ Son Dönem Osmanlı Taşrasında Yaşanan İç Göçlere Dair Bazı Değerlendirmeler (Eğin Kazası Örneği) ”,*Turkish Studies Dergisi*.10/13(2015):93-112.
- Gül, Abdulkadir, Adem Başbüyük. *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı’dan Cumhuriyete Erzincan Kazası)*, Konya:Salkım Söğüt Yayınevi, 2011.

- Gül, Abdulkadir. “19. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek, Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 16/41(2009):239-270.
- Himmetoğlu, Mehmet Fazıl. “Eski Çağda Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa’da Salgınların Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Etkileri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, içinde *Dünyada ve Türkiye’de Büyük Felaketler* edit. Ali Güler, 51-80. İstanbul: Halk Kitabevi 2020. İkdam, Sayı 1484.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. “Atatürk Kitaplığı”. Erişim 20 Haziran 2026. <https://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr>
- İnbaşı, Mehmet, İbrahim Ethem Çakır, Selçuk Demir, *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avarız Defteri 1(Erzurum. Tortum,İspir, Hınıs,Pasin)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İpek, Nedim. “ Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Gümüşhane’de Göç”, *History International Journal of History*, 11/2.(2019), 681-700.
- Kara, Abdullah. “93 Harbi sonrasında Anadolu'nun Demografik Yapısına Etki Eden Göçler, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1(2024), 89-102.
- Karaboğa, Durmuş Volkan. “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarıma Etki Eden Faktörler ve Bu Faktörlerin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASS*, 5/6 (2012) ,313-327.
- Karataş, Yakup.“Sultan Abdulhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik İdari ve Demografik Yapı”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2010.
- Karataş, Yakup; Kul, Eyüp. “19. Yüzyılın Sonlarında Beyazid Sancağı’ndaki Aşiretler ve İşgal Politikası”, *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 48(2012): 343 364.
- Karlıkaya, Esin. “*Osmanlı Devleti'nin Sağlığa ve Tıbbı Verdiği Ehemmiyet*”, Osmanlı’da Salgınla Mücadele. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Koyuncu, Kübra. “Avrupa Devletleri ve Sömürgelerinde Meydana Gelen Kolera Salgınının Osmanlı Basını ve Arşiv Belgelerine Yansıması (1884-1885) ”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Koyuncu, Murat; Koyuncu, Serhat. “Osmanlı’da Afet Yönetimi”, *Çağdaş Tıp Dergisi*. 4/6(2016), 378-381.
- Kumaş, Nursal. “Bursa’da Kolera Salgını ve Ardından Karantina Önlemleri (1890-1895) ”, *Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 21/2 (2011), 213-241.
- Kuzucu, Kemalettin. “İtfaiye”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1:676-678. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Küçük, Cevdet. “Erzurum” içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,1:321-329. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1999.
- Küçükuşurlu, Murat. “Görgü anıklarına Göre 19. Yüzyıl Erzurum Depremleri”, *Turcology Research Dergisi*. 79,(2024):100-110.
- Maral, Emrah. “1893-1894 Yılları Arasında Sinop’ta Kolera Salgını ve Osmanlı Devletinde Koleraya Karşı Alınan Tedbirler”, *Near East Historical Review*.11/1(2021), 27-42.

- Miroğlu, İsmet. “Bayburt” içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5: 225-228. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Miroğlu, İsmet. “Erzincan” içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11:318-321. İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Moulin, Anne Marie. “Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı , 1887-1908”. içinde *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed. Paul Dumont, François Georgeon , çev. Ali Berktaş. 169-193. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları ,1996.
- Lütfi Efendi. Ahmet. *Vekanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, haz: Münir Aktepe c.12. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989.
- Oğuz, Ahmet. “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Yozgat’ta Açlık, Kıtık ve Zahire Ticareti”, içinde 1. Uluslararası Bozok Sempozyumu, 05.07.2016 Bildiri Kitabı, , ed. Kadir Özköse. 530-537. Yozgat Bozok Üniversitesi Yayınları, 2016 .
- Özdemir, Hikmet. *Salgın Hastalıklarda Ölüm 1914-1918*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Özger, Yunus. “19. Yüzyıl Sonlarında Meydana Gelen Kuraklık ve Kıtık Hadisesi ile Bunun Sosyal Ekonomik Sonuçları”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*. 5/19 (2008): 95-101.
- Özgür Hüseyin, Azaklı Sedat. “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1/3(2001), 154-171.
- Öztunç, Hüseyin Baha. “20. Yüzyılın Başında Biga’da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma”, *Belleten*. 82/293(2018), 295-324.
- Sarıyıldız, Gülден. “Karantina”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24:464. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Sarıyıldız, Gülден. “Osmanlı Sıhhiye Rüşum Tarifesi ve Muhtelif Sıhhiye Rüşum Tarifesi Komisyonları: Kapitülasyona Giden Bir Süreç”, içinde *Profesör Doktor Ali İhsan Gencer Anısına Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo- Kültürel Yansımalar*, editör Ali İhsan Gencer 273-318. İstanbul: Derin Yayınları, 2015.
- Satılmış, Selahattin. “Aydın Vilayetinde Doğal Afetler”. Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Subaşı, Turgut. “Urfa Sancağında 1890 Kolera Salgını” , *Vekanüvis Dergisi*. 6 (2021): 248-255.
- Şahin, Ayşegül Altınova. “19. Yüzyıl Erzincan Depremleri Tarihsel Arka Plan ve Sonraki Süreç”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*.48 (2025):41-48.
- Şahin, Seda. “*Sivas Vilayetinde Kolera Salgını (1893-1896)* ”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, 2019.
- Şevval, Raziye, Feyiz Fulya. “Osmanlı Arşiv Kayıtları Işığında Kayseri’de Kolera 1893-1896”, *İçtimay Hayat Sosyal Bilimler Dergisi*. 5/1 (2021),24-31.
- Şimşirgil, Ahmet. *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995.
- Tanış, Cihan Cihat. “Osmanlı Arşiv Belgelerinde 1903 Malazgirt Depremi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 6(1) (2018): 61- 66.

- Taşkıran, Özlem Makbule. “19. yüzyıldan 20. yüzyılın İlk yıllarında Osmanlı Makedonyasında Depremler”, *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8/16 (2021):27.
- Tatar, Özcan; Baytimur Süha Oğuz, “1789-1808 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’nde Depremler ve Meteorolojik Afetler ”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10/2506 (2020): 505-518.
- Tekin, Saadet. “19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyılın başlarında Batı Anadolu’da Yaşanan Kuraklık Olayları”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*. 33(2015), 329-341.
- Tercümanı Hakikat, Sayı 334.
- Tozlu, Selahattin. “ Erzurum Tarihinde Depremler”, içinde *Tarih Boyunca Anadoluda Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, ed.Levent Akgünlü. 98-104. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2001.
- Tozlu, Selahattin. “Erzurum Depremleri (1850-1900) ”, *Akdeniz Araştırmalar Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(1996):119-126.
- Tozlu, Selahattin. *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum: Akademik Araştırmalar Yayınevi, 1998.
- Tuncel, Metin. “Anadolu’da Doğal Afetler Sonucunda Yer Değiştiren Şehirler”. içinde *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Seneleri 22 23 Bildiriler*,291-308. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2000.
- Unat, Ekrem Kadri. “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*. 1(1995): 58-59.
- Unat, Ekrem Kadri. “Osmanlı İmparatorluğunun Son 40 Yılında Türkiye’nin Tüberküloz Tarihçesi Üzerine”. *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*. 10/4(1979): 270-278.
- Ursinus, Michael. “Doğal Afetler ve Tevzi: Sel, Dolu ve Fırtınalar Karşısında Oluşturulan, Klasik Çağ Sonrası Yerel Vergi Sistemleri”, İçinde *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, editör. Elizabeth Zachariadou, 287-296. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Uyanık, Ahmet. “Sultan II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Devleti’nde Sağlık Alanında Yapılan Çalışmalar (1876-1909)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Uyanık Necmi, Sarı Muhammed. “Cumhuriyet Döneminde Yaşanan Kuraklık Felaketleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/5 (2011): 141-176.
- Ürekli, Fatma. Osmanlı Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 8/16 (2010): 101-130.
- Vefik, Ahmet. *Lehçe-i Osmani*, Dersaadet 1306, 394-395.
- Ülgener, Sabri. *Darlık Buhranları İslam İktisat Siyaseti*. Ankara: Mayaş Yayınları, 1984.
- Yakar, Hüseyin. “Kur’an’da Firavun ve Kavminin Başına Geldiği Belirtilen Musibetlerin Tefsir Kaynakları, Tevrat ve Bilimsel Veriler Üzerinden Değerlendirilmesi”, *Tekirdağ İlahiyat Dergisi*.5 /2 (2019): 943- 974.

- Yaşayanlar, İsmail. “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi” içinde *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, editör Burcu Kurt, İter Turan, 89-112. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2017.
- Yavuz, Erdem. *Türk İktisat Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017.
- Yavuz, Erdem. *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2018.
- Yapıcı, Hakkı. “Tarih Boyunca Erzurum’da Meydana Gelen Zelzeleler”, *Mavi Atlas Dergisi*. 5(2015): 11-20.
- Yeğim, Abdullah vd., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*. İstanbul: Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları, 1990.
- Yılmaz, Abdullah. *Afet Yönetimi*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2003.
- Yılmaz, Özgür. “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6/1(2017): 23-55.
- Yolun, Murat. “Salgın Hastalıklar ve Ceza Kanunu Arasındaki İlişki Üzerine: Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ceraim-i Sıhhiye Kanunu (1884).” *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*. 24/2 (2016), 37-43.
- Yüksel Çelik, Tulumbacı, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41:369-371
- Yücel, Gülseren. “*Malatya Sancağında Kolera Salgını (1892-1896)*”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019.

ARŞİV BELGELERİ

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, A}MKT., H. 02.11.1264, 152/5.
- BOA., A.}MKT.,H.12.11.1291, 869/2390
- BOA., A.}MKT.NZD., H. 03.11.1269, 85/56.
- BOA,A.} AMKT.UM., H.20.07.1273, 274 /37.
- BOA, A. }MKT.UM.,H.08.01.1272, 209/34.
- BOA, A. }MKT.UM., H.01.01.1275, 358/33
- BOA, A. }MKT.MHM., H.05.06.1283, 365/9.
- BOA, A.}MKT.MHM , H. 09.04.1276 169/47.
- BOA, A.}MKT.MHM ., H.14.04.1276,167/56.
- BOA, A.}MKT.MHM, H.11.06 1313, 639/7.
- BOA, A.}MKT.MHM., H. 22.03.1276, 168/13.
- BOA, A.}MKT.MHM., H. 02.01.1276, 161/54.
- BOA, A.}MKT.MHM., H. 05.12.1276, 186/40.
- BOA, A.}MKT.MHM., H. 07.03.1276, 167/10.
- BOA, A.}MKT.MHM., H. 07.04.1277, 198/42.
- BOA, A.}MKT.MHM., H. 11.04.1276, 169/98.

BOA, A.}MKT.MHM., H. 14.02. 1276,165/28.
 BOA, A.}MKT.MHM., H. 19. 05.1283, 363/70.
 BOA, A.}MKT.MHM., H. 21.06.1283, 366/29.
 BOA, A.}MKT.MHM., H. 22.02.1276, 366/86.
 BOA, A.}MKT.MHM., H. 25.12.1275, 759/36.
 BOA, A.}MKT.MHM., H. 29.12.1275,161/ 14.
 BOA, A.}MKT.MHM., H. 30.11.1276, 187/75.
 BOA, A.}MKT.MHM., H. 03. 03.1276.,167/47.
 BOA, A.}MKT.MVL., H. 18.02.1277, 119/74
 BOA, A.}MKT.NZD., H.12.11.1275,283/58.
 BOA, A.}MKT.NZD., H.22.03.1276, 293/12.
 BOA, A.}MKT.NZD., H.26.11.1275,284/52.
 BOA, A.}MKT.NZD., H.27. 11.1275, 284/102.
 BOA, A.}MKT.NZD., H.27.11.1275, 284/72.
 BOA, A.}MKT.NZD., H.28.11.1276, 315/29.
 BOA, A.}MKT.NZD.,H.03.10.1277, 348/76.
 BOA, A.}MKT.UM. H.20.03.1276, 372/32..
 BOA, A.}MKT.UM. H.20.03.1276,372/17.
 BOA, A.}MKT.UM., H.26.11.1275, 355/39.
 BOA, A.}MKT.UM.. H.26.11. 1275, 355/43.
 BOA, A.}MKT.UM., H.20.02.1276, 367/79 .
 BOA.,A.MKT.,UM,H.02.04.1291, 1376/62.
 BOA, A.}MKT.UM., H.28.06 1276, 391/85.
 BOA, A.}MKT.UM.,H. 05.11 1275 352/47
 BOA, A.}MKT.UM..., H.10. 12.1275, 356/71.
 BOA, A.}MKT.UM..., H.08.05.1275, 337/87.
 BOA, A.}MKT.UM...,H.12.11.1275, 352/47.
 BOA, A.}MKT.NZD.,H.20.07.1278, 47/28.
 BOA, A.}DVN.MHM., H.08.10.1264, 6/31.
 BOA, BEO, H.22.11.1311, 409/30650.
 BOA, BEO, H.26.07.1311, 353/26455.
 BOA, BEO, H.27.02.1327,3515/263597.
 BOA, BEO., H. 25.01.1310, 53/3960.
 BOA, BEO., H. 27.12.1309, 37/2762.
 BOA, BEO., H.02.05.1311, 310 /23229.
 BOA, BEO., H.02.12.1309, 30/2227.
 BOA, BEO., H.05.05.1310, 112/8328.
 BOA, BEO., H.09.04.1310, 99/73.
 BOA, BEO., H.10.10.1311, 386/28878.
 BOA, BEO., H.15.03. 1310, 2005/98.

BOA, BEO., H.19.09.1311, 377/28239.
 BOA, BEO., H.25.01.1310, 62/4590.
 BOA,BEO.,H.02.07.1312,543/40682.
 BOA,BEO.,H.12.11.1311,409/30650.
 BOA.,BEO, H.26.08.1320,1956/146 1672
 BOA.,BEO.,H.09.10.1314,917/68772.
 BOA.,BEO.,H.15.11.1319,1797/134755.
 BOA.,BEO.,H.27.04.1310,107/8008.
 BOA.,BEO.,H.14.03.1327,3529/264630.
 BOA., BEO., H.04.06.1310,127/9485.
 BOA., BEO., H.13.06.1310,133/9966.
 BOA., BEO., H.18.06.1310,135/10114.
 BOA., BEO., H.29.06.1310,132/88.
 BOA., BEO.,R.14.08.1310, 803/37659.
 BOA, C...ML.,H. 01.06.1205, 657/26884.
 BOA, C..AS., H. 23.12. 1309, 70/47.
 BOA, C..AS.,H. 09.07.1207, 786/33.328.
 BOA, C..İKTS., H. 19.07.1256, 43/2103.
 BOA, C..ML., H.01.06.1205, 657/26884.
 BOA.,DH.EUM.AYŞ., H.27.11.1337, 912/7.
 BOA, DH. MKT., H. 19.02.1305, 1461/15.
 BOA, DH. SFR., R.15.07.1315, 240/124.
 BOA, DH.MKT , H.05.04.1311 ,150/37.
 BOA., DH.MKT, R.01.09.1309, 167/34.
 BOA, DH.MKT, .H.04.05.1310, 2024/314.
 BOA, DH.MKT, H.19.11.1319, 2594/35.
 BOA, DH.MKT, H.10.12.1326, 2700/54.
 BOA, DH.MKT, H.17.03.1318, 2008 /101.
 BOA, DH.MKT, H.22.01.1310, 1988/2.
 BOA, DH.MKT.,H.29.08.319, 2567/78.
 BOA, DH.MKT.,H.03.09.1319, 2568/124.
 BOA, DH.MKT.,H.11.01.1319, 2578/41.
 BOA, DH.MKT.,H.12.10.1319, 2578/ 123.
 BOA, DH.MKT., H.15.09.1319, 2571 /59.
 BOA, DH.MKT.,H.22.05.1310, 2030/ 45.
 BOA, DH.MKT.,H.24.09.1319, 2573/4.
 BOA, DH.MKT.,H.28.11.1319, 2596/73.
 BOA, DH.MKT.,H.29.09.1319, 2574/107.
 BOA, DH.MKT.,H.29.09.1319,2574/107.
 BOA, DH.MKT., H.02.05.1310, 2023/70.

BOA, DH.MKT., H.03.04.1310, 2014/53.
BOA, DH.MKT., H.03.12.1309, 1967/76.
BOA, DH.MKT., H.04.03.1310, 2008/43.
BOA, DH.MKT., H.04.03.1310, 2024/87.
BOA, DH.MKT., H.05.01.1320, 479/1.
BOA, DH.MKT., H.05.09.1319, 2569/57.
BOA, DH.MKT., H.05.11.1226, 2671/44.
BOA, DH.MKT., H.06.04.1310, 2015/125.
BOA, DH.MKT., H.09.10.1316, 2018/18.
BOA, DH.MKT., H.10.12.1326, 2700/54.
BOA, DH.MKT., H.11.9.1310, 2024/87.
BOA, DH.MKT., H.12.07.1317, 155/27.
BOA, DH.MKT., H.15.04.1310, 2018/18.
BOA, DH.MKT., H.16.11.1311, 239/20.
BOA, DH.MKT., H.17.05.1310,2028/118.
BOA, DH.MKT., H.19.02.1309, 2000/13.
BOA, DH.MKT., H.19.12.1309, 1971/28.
BOA, DH.MKT., H.22.03.1310 ,2010/65.
BOA, DH.MKT., H.24.03.1310, 2011/10.
BOA, DH.MKT., H.24.03.1310, 2020/110.
BOA, DH.MKT., H.26.04.1310, 2021/89.
BOA, DH.MKT., H.26.04.1310, 2021/94.
BOA, DH.MKT., H.26.04.1310, 2021/98.
BOA, DH.MKT., H.27.03.1310, 2012/11.
BOA, DH.MKT., H.27.07.1311, 202/69.
BOA, DH.MKT., H.29.02.1310, 2004/100.
BOA, DH.MKT.,H.23.04.1308,1789/7.
BOA, DH.MKT., H.4.01.1310, 1980/18.
BOA, DH.MKT., M. 02.08.1919,2877/65.
BOA, DH.MKT.,H.15.10.1310,27/23.
BOA, DH.MKT.,H.26.04.1310,2021/74.
BOA, DH.MKT.,H.16.05.1310,2028/60.
BOA, DH.MKT.,H.22.06.1310,2041/80.
BOA, DH.MKT.,H.16.05.1310,2028/60.
BOA, DH.MKT.,H.17.04.1312,296/78.
BOA.,DH.MKT, H.10.10.1321,804/19.
BOA.,DH.MKT., H.03.04.1321,45/45.
BOA.,DH.MKT., H.12.09.1319, 2570/102.
BOA.,DH.MKT., H.23.07.1316, 2145/56.
BOA.,DH.MKT., H. 22.11.1319, 2594/99..

BOA.,DH.MKT.,H. 12.07.1310,2047/57.
 BOA.,DH.MKT.,H.05.09.1322, 909/59.
 BOA.,DH.MKT.,H.09.07.1321,772/23.
 BOA.,DH.MKT.,H.2.11.1309, 1934/36.
 BOA.,DH.MKT.,H.21.12.1319, 463/27.
 BOA.,DH.MKT.,H.22.07.1327 ,2895/ 42.
 BOA.,DH.MKT.,H.23.04.1310, 2020/26.
 BOA.,DH.MKT.,H.24.03.1320, 531/73.
 BOA.,DH.MKT.,H.26.03.1320,533/61.
 BOA.,DH.MKT.,H.27.10.1310, 37/44.
 BOA., DH.MKT. ,H.13.01.1310, 1983/103.
 BOA., DH.MKT. ,H.17.04.1312,296/78.
 BOA., DH.MKT. ,H.23.10.1316,2174/99.
 BOA., DH.MKT. ,H.06.08.1300,1340/101.
 BOA., DH.MKT. ,H.16.05.1327,2832/30.
 BOA., DH.MKT. ,H.27.03.1310,2012/15.
 BOA., DH.MKT. ,H.23.04.1308,1789/7.
 BOA., DH.MKT. ,H.26.04.1310,2021/74.
 BOA., DH.MKT. ,H.23.10.1316,2174/99.
 BOA., DH.MKT., H.02.04.1320, 577/15.
 BOA., DH.MKT., H.02.06.1310,2033/88.
 BOA., DH.MKT., H.19.06.1310,2040/37
 BOA., DH.MKT., H.22.06.1310, 2041/80.
 BOA., DH.MKT.,H.03.07.1309,191/59.
 BOA., DH.MKT.,H.04.03.1321,716/67.
 BOA., DH.ŞFR., R.18.05.1323,385/34.
 BOA., DH.TMIK.,H.09.05.1321, 150/17.
 BOA., DH.TMIK.,H.15.08.1321,157/34.
 BOA.,DH.TMIK.S.,H.05.12.1319, 36/79.
 BOA, DH.ŞFR, R.03.12.1319, 322/61.
 BOA, DH.ŞFR, R.14.06.1320,331/125.
 BOA, DH.ŞFR., R.19.09.1311,185/37.
 BOA, DH.ŞFR, R.30.04.1318, 288/142.
 BOA, DH.ŞFR., R.16.09.1311,185/23.
 BOA, DH.ŞFR., H.12.10.1317, 277/116.
 BOA, DH.ŞFR., R.18.05.1328, 384/34.
 BOA, DH.ŞFR., R.22.09.1311,185/57.
 BOA, DH.TMK.M, H.17. 06.322,180/04.
 BOA, H.R.SYS.,M.02.08.1919.,2877/65.
 BOA, HR.İM., H.21.05.1924, 240-125.

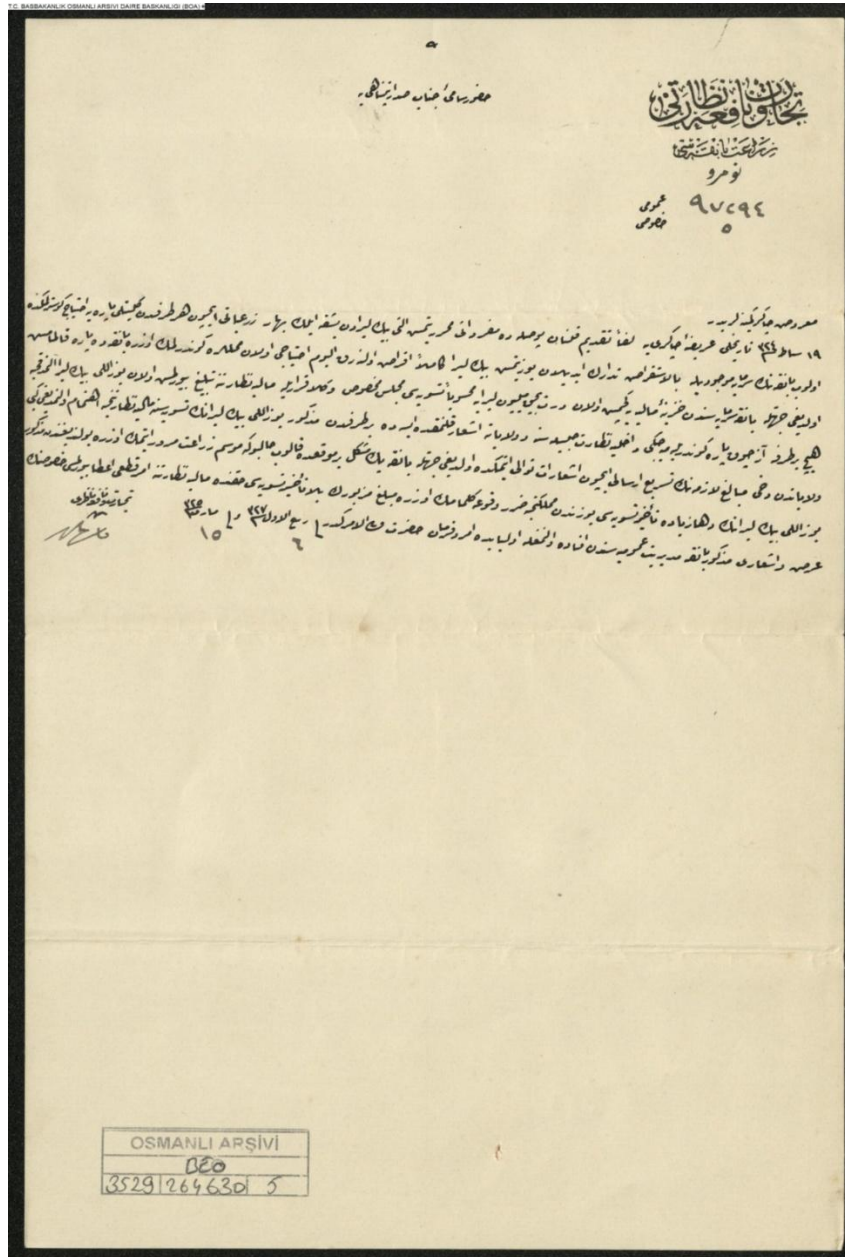
BOA, HR.MKT., H.04.01.1276, 161/14.
 BOA, HR.MKT., H.05.03.1279, 409/5.
 BOA, HR.MKT., H.13.07.1284, 594/80.
 BOA, HR.MKT. H.21.04.1283, 555/97.
 BOA, HR.MKT., H.05.02.1289, 739-70.
 BOA, HR.MKT., H.05.03.1279, 409/5.
 BOA, HR.MKT., H.06. 08.1280, 467/63..
 BOA, HR.MKT., H.07.06. 1276, 320/52.
 BOA, HR.MKT., H.15.06.1283, 561/56.
 BOA, HR.MKT., H.25.01.1283, 547/26.
 BOA, HR.SFR.I., H.01.01.1310, 86/84.
 BOA., HR.TH., M.31.01.1892, 126/80.
 BOA., HR.TO., M.26.07.1879, 250/2.
 BOA, Î. DH.,H.03.06 1.258, 63/3108.
 BOA.,ÎDH.,H.10.05.1275, 420/27780.
 BOA, Î. HUS, H.26.03. 1311, 20 /75.
 BOA, Î.DH., H.26.09.1273 , 378/24957.
 BOA. Î.DH., H.22.03.1270, 286/1804.
 BOA., Î.DH.,H.10.05.1275, 420/27781.
 BOA, Î.DH., H.28.11.1276,457/30327.
 BOA.,ÎDH., H.25.04.1270, 312/20072.
 BOA, Î.DH.. H.01.12.1275, 436/28841.
 BOA, Î.DH, H.10.11.1263, 158/8232.
 BOA., Î.DH.,H.10.05.1275, 420/27781.
 BOA, Î.HUS. , H.25.08 .1315,21/87.
 BOA, Î.HUS., H.17.02.1310, 3/96.
 BOA, Î.HUS., H.24.04.1310,5/56.
 BOA, Î.HUS., H.11.07.1311, 20/34.
 BOA., Î.MMS.,H.21.05.1275, 13/537.
 BOA, Î.MNS., H.15.11.1275, 355/39.
 BOA, Î.MVL., H.14.02 1276, 422/18488.
 BOA.,ÎŞD.,10 .04.1275, 24/1043.
 BOA, MF.İBT., H.16.08.1312, 43/21.
 BOA, MF.MKT , H.02.03.1312, 222/27.
 BOA, MF.MKT., H.02.11.1311, 205/51.
 BOA, MF.MKT., H.28.11.1319, 2596/73.
 BOA., MF. İBT., H.18.06.1328,277/49.
 BOA.,MF.MKT.,H.04.06.1320, 656/53.
 BOA, ML.EEM, R.12.02.1310,187/29.
 BOA.,ML.EEM., R.03.08.1310, 196/96.

BOA.,MV, H.11.06.1328, 141/54.
 BOA.,MV.,H.08.06.1328,141/52.
 BOA.,MV, H.11.08.1308,63/69.
 BOA, MV., H.24.03.1311, 76/83.
 BOA, MV., H.21.07.1311, 78/57.
 BOA., MVL., R.08.08.1279, 632/88.
 BOA, MVL,H. 17.06.1273, 306/33.
 BOA, MVL.,H.16.03.1276, 591/3.
 BOA, MVL.,H.04.03.1265, 30/35.
 BOA, SFR,H.,H.21.10.1313, 219/92.
 BOA, ȘD., H.18.02.1311,2605/08.
 BOA, ȘD, H.12.11.1316, 353/1.
 BOA, Î.DH., H.09.05.1286, 597/4162.
 BOA., Î.DH.,H.11.09.1287, 624/43410.
 BOA.,Î...HUS., H.09.08.1319, 91/61.
 BOA.,Î...HUS., H.24.04.1310,5/56.
 BOA., Î.ML., H.15.05.1313, 15/70.
 BOA.,Î..AZN.,H.25.06.1320, 47/36.
 BOA.,Î..MBH., H.11.06.1328, 2/59.
 BOA.,Î..RSM.,H.11.11.1319,15/7.
 BOA., Y..A...HUS.,H.06.07.1310,169/17.
 BOA, Y..A...HUS, H.02. 02.1312, 305/25.
 BOA, Y..A...HUS., H.27. 07.1311, 289/77.
 BOA, Y.A...HUS, H.12.08.1311, 290/80.
 BOA.,Y.MTV. R.26.02.1304, 32/61.
 BOA, Y..MTV., H.12.11.1316,188/121.
 BOA, Y..MTV.,H.08.05.1310,71/45.
 BOA.,Y..MTV.,H.17.10.1321,254/113.
 BOA.,Y..MTV.,H.17.10.1321,254/113.
 BOA., Y..MTV.,H.13.06.1310,73/88.
 BOA, Y.MTV., H.15.04.1310, 70/78.
 BOA.,Y.MTV. R.26.02.1304, 32/61.
 BOA, Y...PRK.ASK.,H.28.05.1313,108 /52.
 BOA, Y.PRK.ASK., H.15.12.1305, 49/4.
 BOA., Y.PRK.ASK., H.06.10.1306,55/52.
 BOA., Y.PRK.ASK.,H.04.10.1306, 55/47.
 BOA., Y.PRK.ASK.,H.23.02.1312,99/84.
 BOA, Y..PRK.ASK., H.23.09.1311, 97/50.
 BOA.,Y..PRK.ASK.,H.15.12.1305,49/42.
 BOA.,Y..PRK.ASK.,H.15.12.1305,49/42.

BOA.,Y..PRK.ASK.,H.04.10.1306,55/47.
BOA.,Y..PRK.ASK.,H.20.10.1305,47/28.
BOA, Y..PRK.BSK.,H.22.04.1311,33/49.
BOA.,Y..PRK.AZJ, H.29.12.1300, 8/87.
BOA, Y..PRK.HR., H.28.07.1311, 18/48.
BOA, Y..PRK.PT., H.18.12. 1314, 12/168.
BOA, Y..PRK.SH., H.08.04,1310, 3/72.
BOA, YPRK.SH, H.08.04.1310, 3/75.
BOA.,Y..PRK.UM.,H.15.01.1309,22/69.
BOA,Y.PRK.UM., H.14.03.1308,19/25.
BOA, Y..PRK.UM.,H.23.02.1312,30/40.
BOA, Y...PRK.UM., H.26.07.1319, 56/130.
BOA.,Y..PRK.UM.,H.08.02.1321,64/29.
BOA.,Y..PRK.UM.,H.06.10.1302,67/91.
BOA.,Y..PRK.UM.,H.06.10.1321,67/91.
BOA.,Y..PRK.ZB, H.24.04.1310,10/82.

EKLER

EK-1. Konya, Edirne, Kastamonu ve Van vilayetleri ile Bayezid sancağında kuraklıktan ve esbabı saire’den dolayı insanların ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kaldıkları, fakir çiftçilerin tehvini ihtiyaçları zımında yemeklik ve tohumluk karşılığı olarak 100.000 liranın sarfı ve hububatın gümrük resminden muvakkaten istisnası.

BEO.003529.264630.005

Ek. 1. (Devamı) Belgesinin tercümesi

Huzuru Samiyye-i Sadaretpenahiyyeye

Maruzu çaker kimesneleridir. 19 Şubat 1324 tarihi arızeyi çakeriye ifa takdim pusulada sefridatı muharrir yetmiş altı bin liradan başka ilkbahar ziraatı için her taraftan gelmiş para ihtiyaç gösterilmekte olup sermaru mevcudiye bila istiğramı tedarik edilen yüz yetmiş bin lira kamilen ikrası olunarak el yevm ihtiyaç olan mahallere gönderilmek üzere bankada para kalmamış olduğu cehtle banka sermayesinde hazineyi maliyeye geçmiş olan dört milyon liraya mahsuben tevsiyesi meclisi mahsus vükela kararıyla Maliye Nezaretine tebliğ buyurulması olan yüz elli bin alınmadıkça hiçbir taraf az çok pare gönderileceği Dahliye Nezaretine celilesine ve vilayeti işar kılınmadıkça isede bir taraftan mezkur yüz elli bin liranın tevsiyesi Maliye Nezaretine ihtimam olduğu gibi vilayette dahi meblağ lazım tesribi irsalı için işaret tevali etmekte olduğu cehtle bankasının meşgul bir merkuade kalub halbuki mevsim ziraat merur etmek üzere bulunduğundan mezkur yüz elli bin liranın daha ziyade neihiri tesviyesi yüzünden memleketçe zarar vukua hakkında Maliye Nezaretine emir kıt'a bulurulması hususunun arzı ve işarı mezkur banka umumiyesinden ifade olunmakla ol babda emir ve ferman Hazreti men lehü-l emrindir.

4 Rebiülevvel 1327

15 Mart 1320

Ticaret ve Nafia Nazırı

Ek-2. Erzurum Vilayeti’nde Depremde Yıkılan Erzurum Hapishanesinin Yeniden İnşası

[illegible]

داغیہ نظامیہ

حرکت ارغند، رخنه دار، دلاور، ارغوم، حیفا، سند، مجدداً، اناسنه، ماد، غیب
اعص، بویلی، عقد، محبس، اداه، دلاور، مضطرب، لبغ، متقدم، ۱۲
تاریخ، ۷۷، نور، حریف، عارف، مفادین، تریخ، تریخ، معده، بویلی، مسک
ان، آتک، بداج، آلف، من، عود، دلف، ارم، ۷۷، ارغوم، دایلی
نظم

شده و قضا شده و در محرم ۱۲۰۷ هجری قمری تا بیستم طوطی به قضا رسید و تا بیستم خرداد ماه
جید بن شکوفه عبدالمجید بن ابراهیم قریباً و اقامه و کلاه کشیده و بعد از آن شکوفه عبدالمجید و بعد از آن
اراده اسامی چند بر بیدار و در بعضی وقتها است و قضا شده و در اردیبهشت ماه و در نیمه اول قضا شده

فريق مصلحه فيسبب الله طبعه اذنى لمره فكله ١٥٠٠ مصلحه

در دریا (مهری)

[illegible]

۱. فیض علی صاحب مدد - تذکرہ بانگیشہ ص ۱۰۱

DH. TMK. S

39/1

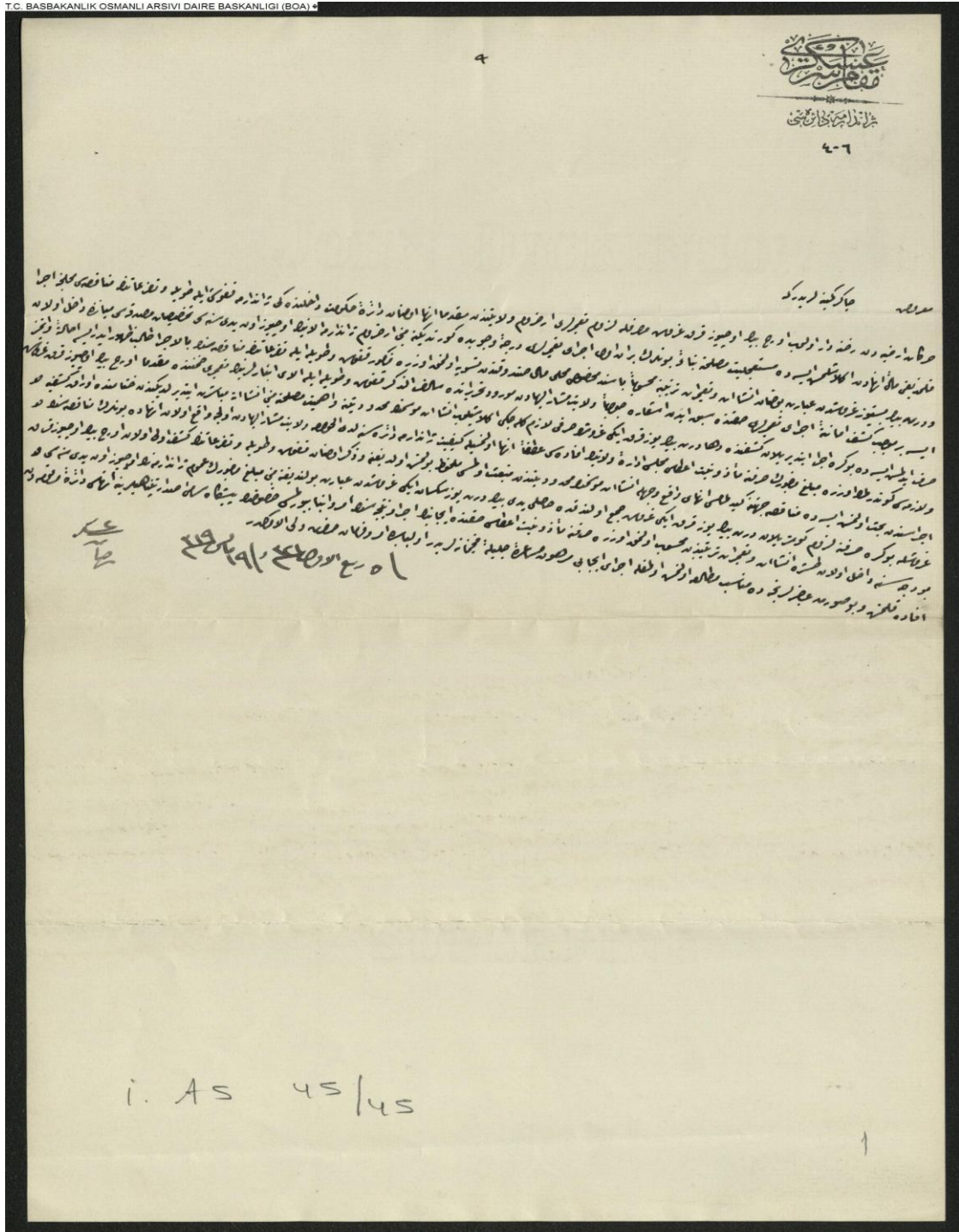
4

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) C.

BEO.001956.146672.001

Ek-4. Depremden Zarar Gören Erzurum Dairesi Dahilindeki Jandarma Koğuşu
ve Sairenin Tamiri

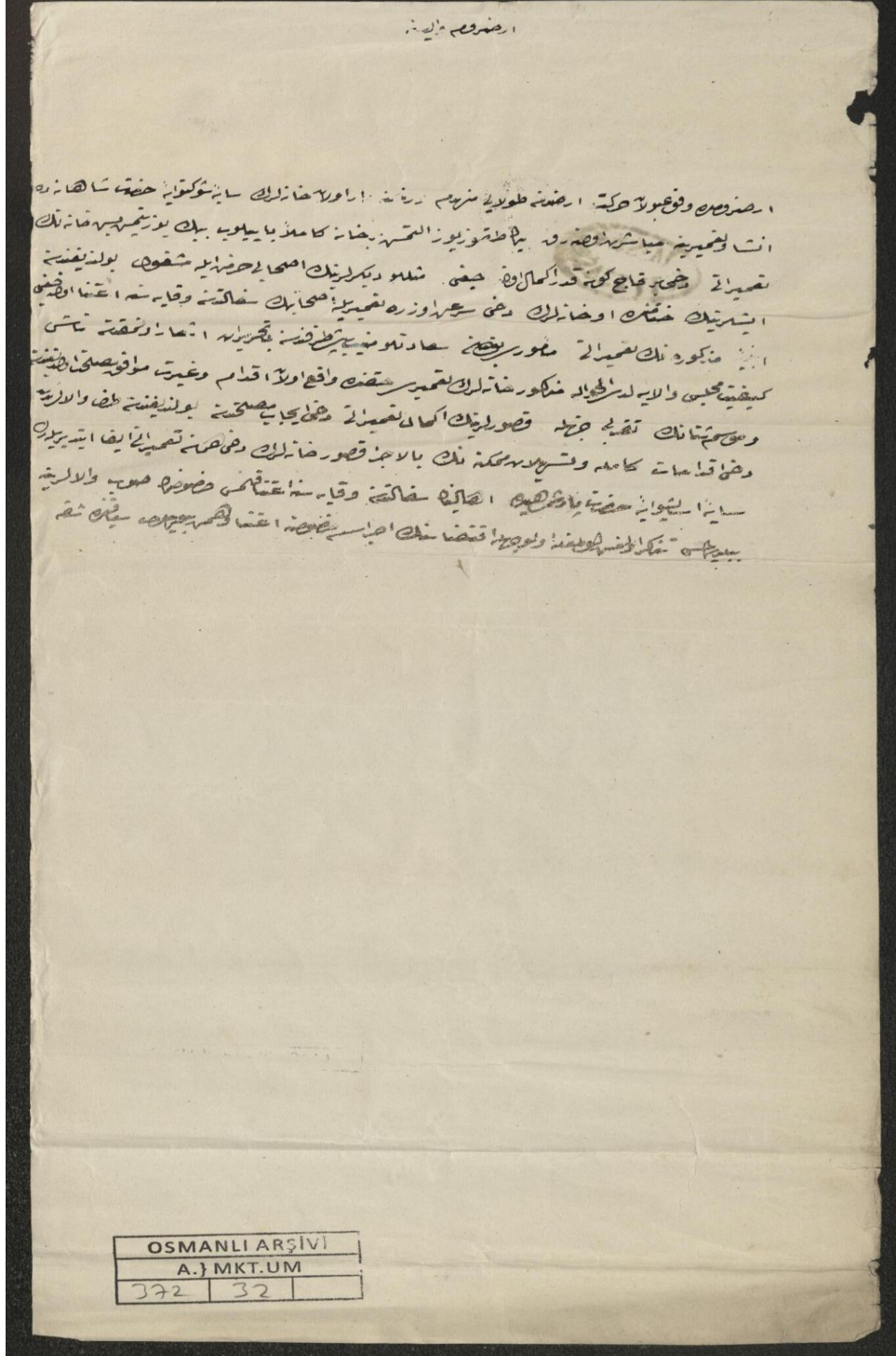
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

İ.AS.00045.00045.001

**Ek-5. Erzurum'da Depremde Yıkılan Evlerin Yeniden Yapıldığı Gibi Tamirâtı
Yapılması gerekenlerinde Biran Önce Bitirilerek Halkın Zarurettten Kurtarılması**

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

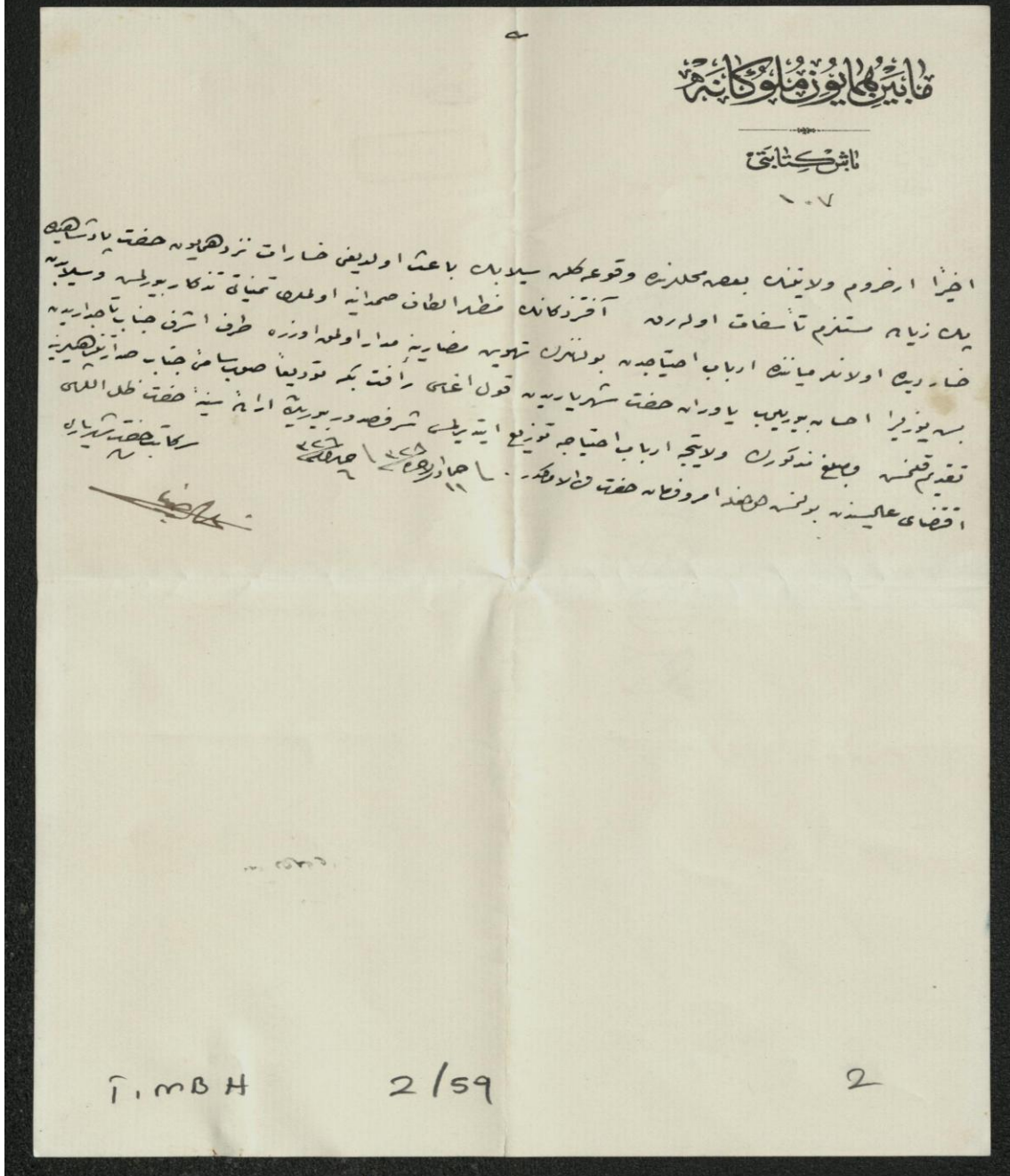
A.} MKT.UM.00372.00032.001

**Ek-6. Erzurum Hasankalede Sel Felaketinden Dolayı Evleri Yıkılan Ahaliye
Hazine-i Maliye Masarısı Gayri Melhuzadan Para Verilmesi**

[illegible]

Ek-7. Padişahın Erzurum Sel Mağdurlarına İhsan Ettiği Beşyüz Liranın Vilayetçe
İhtiyaç Sahiplerine Dağıtılması

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

I.MBH.00002.00059.002

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA) ◆

دخدا تفتت جيكه
ولكي كچه عتبر از ان غنا و بام عتد قدر دلم اهل غناي شدي بقدره اردو
ناجه نجي سلاب نلويده وجود وزي باجه و امللا و شياليد فروغاه و حيواني
يا جهوت تفتت عتد اولين و سوي قوتكي و تهنو يعقيله او در خانه نفعي سلا
حنينه ايوب بلكه مظهر افغني حننيد اليكي اغنك انفسه از حق فكره وفات
ايتمه و زوجه عتد نك حرجا قوتالسه ايوك وزي ساره اهلوك دحي درو
تحقق بولان ناهيه ميرتلك استاني عطا محلي و مقنوه بيدريد سلاب زلف
نامه سزاحدي قوتد بيدير مقنوه اجا و دجيم خاندك ايندي جمل و مقنوه باريون
مورق و طاه ۱۴ مورق ۱۴
ولكي و كچه مير

قیمہ

DH.TMIK.M.00150.00017.001

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA) ◀

قصه ۱۴

DH.TMIK.M.00150.00017.001

[illegible]

Ek-11. Erzurum'da Zuhur Eden Yangınların Söndürülmesinde Başarılı Ve Gayreti Oldukları İçin Belediye Baş Müfettişi Kenan Bey İtfaiye Çavuşu Yusuf Ağanın Tahlisiye Madalyasıyla Taltifleri

[illegible]

**Ek -12. Erzurum İdadisi Tarafından Talep Edilen Yangın Tulumbasının
Gönderildiği, Belediyeden Satın Alınan İkinci Tulumbanın Başka Bir Mahalle
Gönderilmek Üzere Muhafaza Edilmesi**

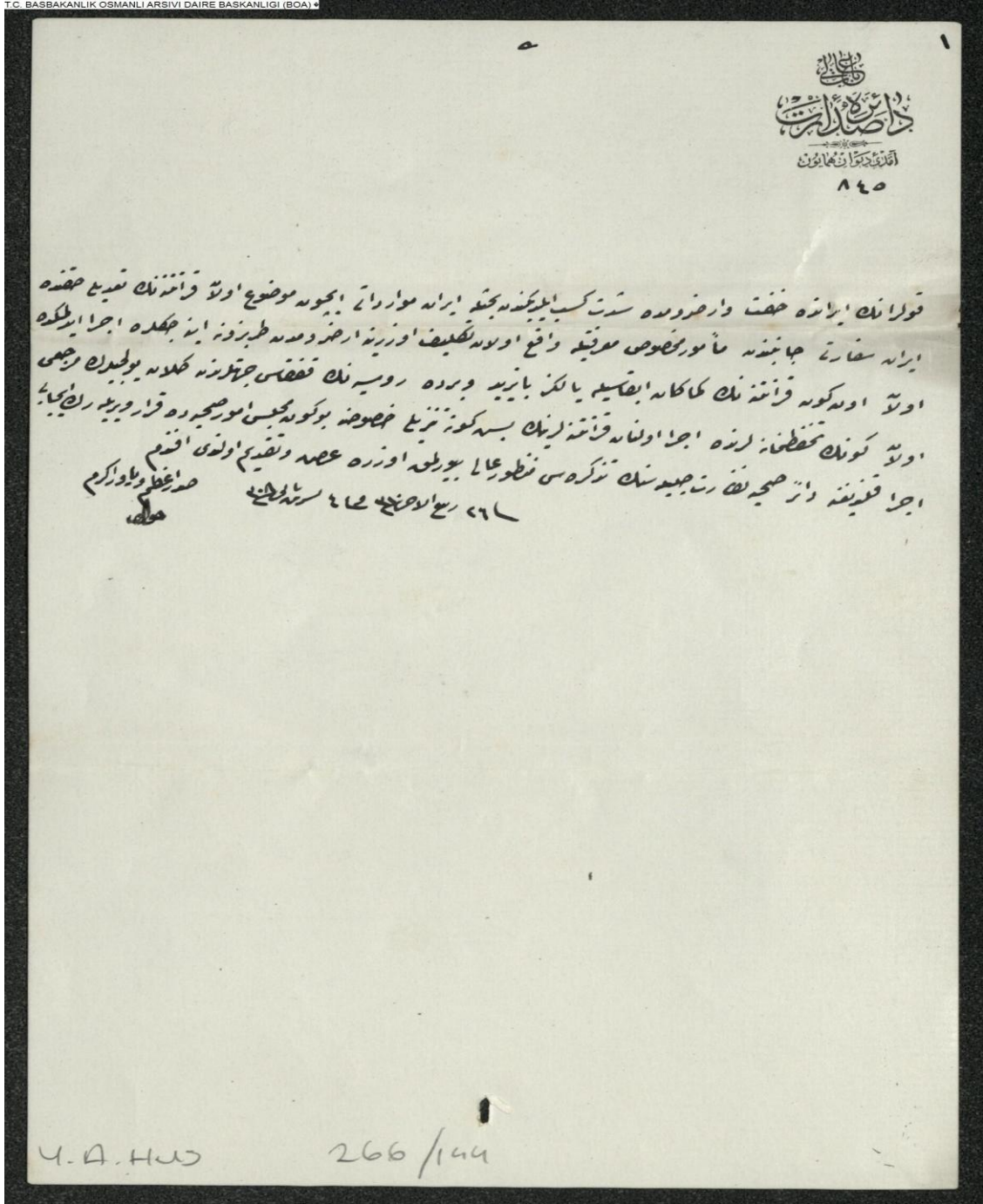
[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ek 16. Kolera Dolayısıyla İran, Erzurum ve Rusyadan gelecekler için Konan
Karantina Müddetlerinde Değişiklik Yapıldığı

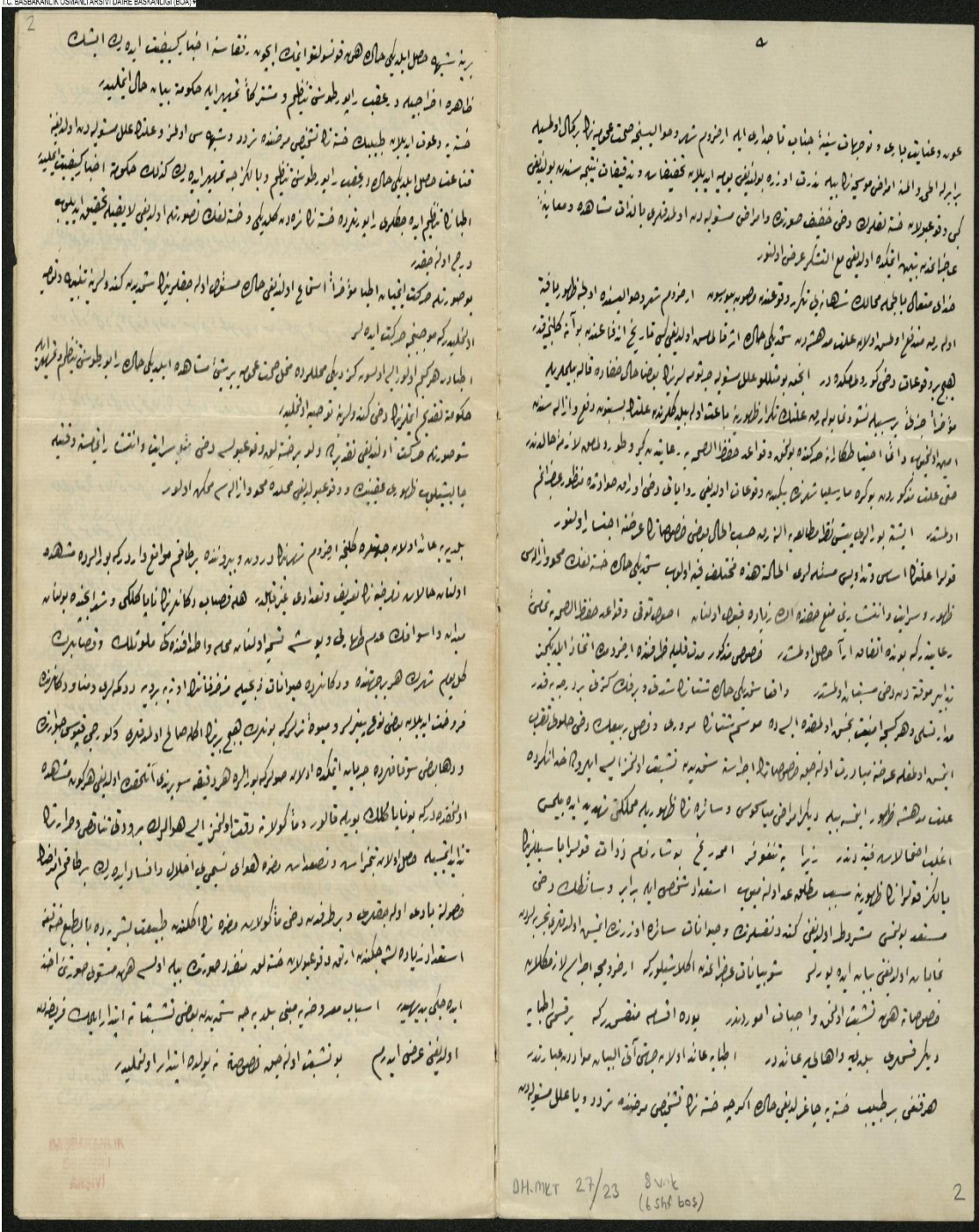
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Y.A.HUS.00266.00144.001

Ek -17. Kolera Hastalığının Tedavisi ve Def'i için Lazım Gelen Tedbirler
Hakkında Erzurum Heyeti Sıhhiye Reisi Abdulhalim Paşa Tarafından Gönderilen
Layihaya Uygun Olarak Gerekli Tedbirin Alınması

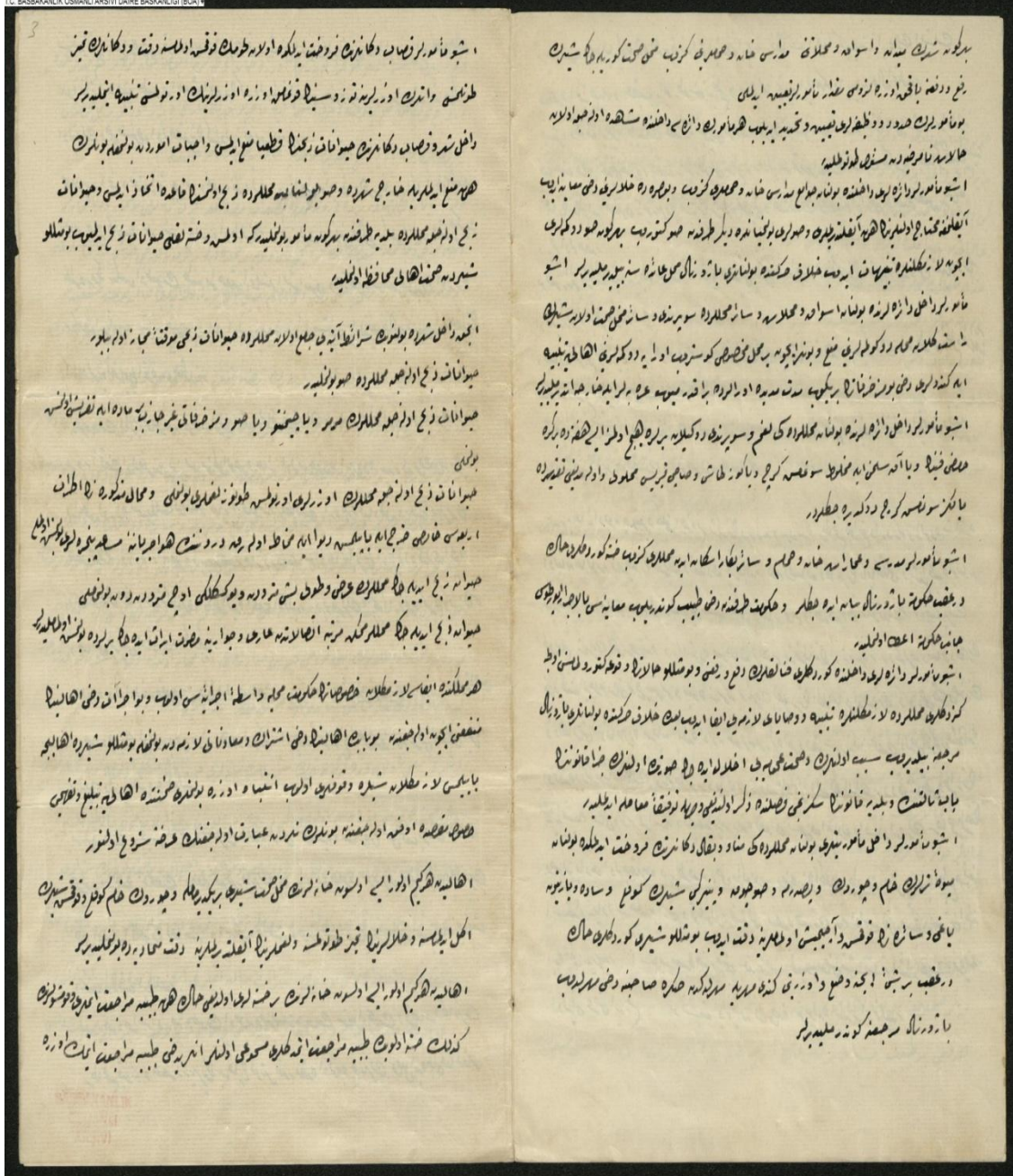
TC BASKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKINLIĞI BOA

DH.MKT.00027.00023.002

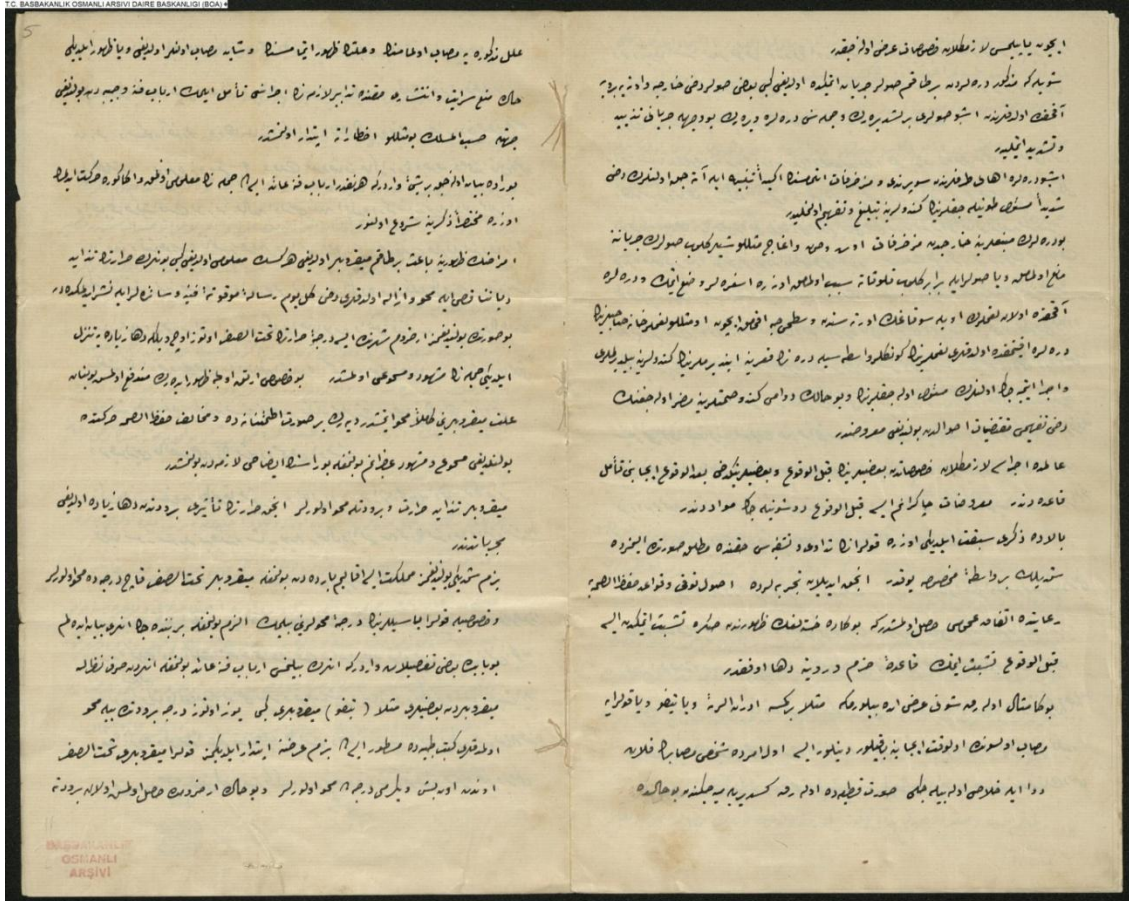
**Ek -18. Kolera Hastalığının Tedavisi ve Def'i için Lazım Gelen Tedbirler
Hakkında Erzurum Heyeti Sıhhiye Reisi Abdulhalim Paşa Tarafından Gönderilen
Layihaya Uygun Olarak Gerekli Tedbirin Alınması**

TC BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

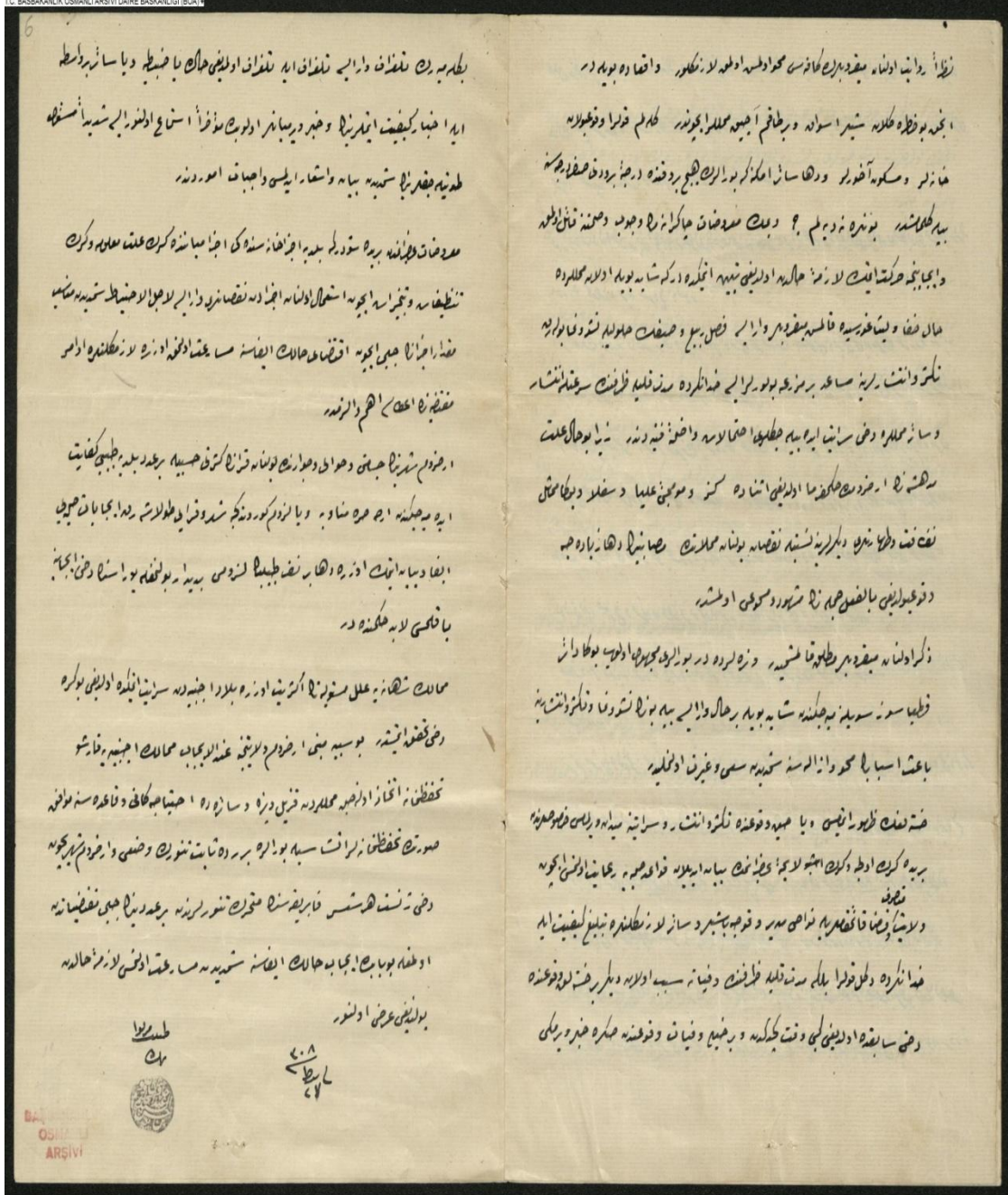
DH.MKT.00027.00023.002

**Ek -19. Kolera Hastalığının Tedavisi ve Def'i için Lazım Gelen Tedbirler
Hakkında Erzurum Heyeti Sıhhiye Reisi Abdulhalim Paşa Tarafından Gönderilen
Layihaya Uygun Olarak Gerekli Tedbirin Alınması**

**Ek -20. Kolera Hastalığının Tedavisi ve Def'i için Lazım Gelen Tedbirler
Hakkında Erzurum Heyeti Sıhhiye Reisi Abdulhalim Paşa Tarafından Gönderilen
Layihaya Uygun Olarak Gerekli Tedbirin Alınması**

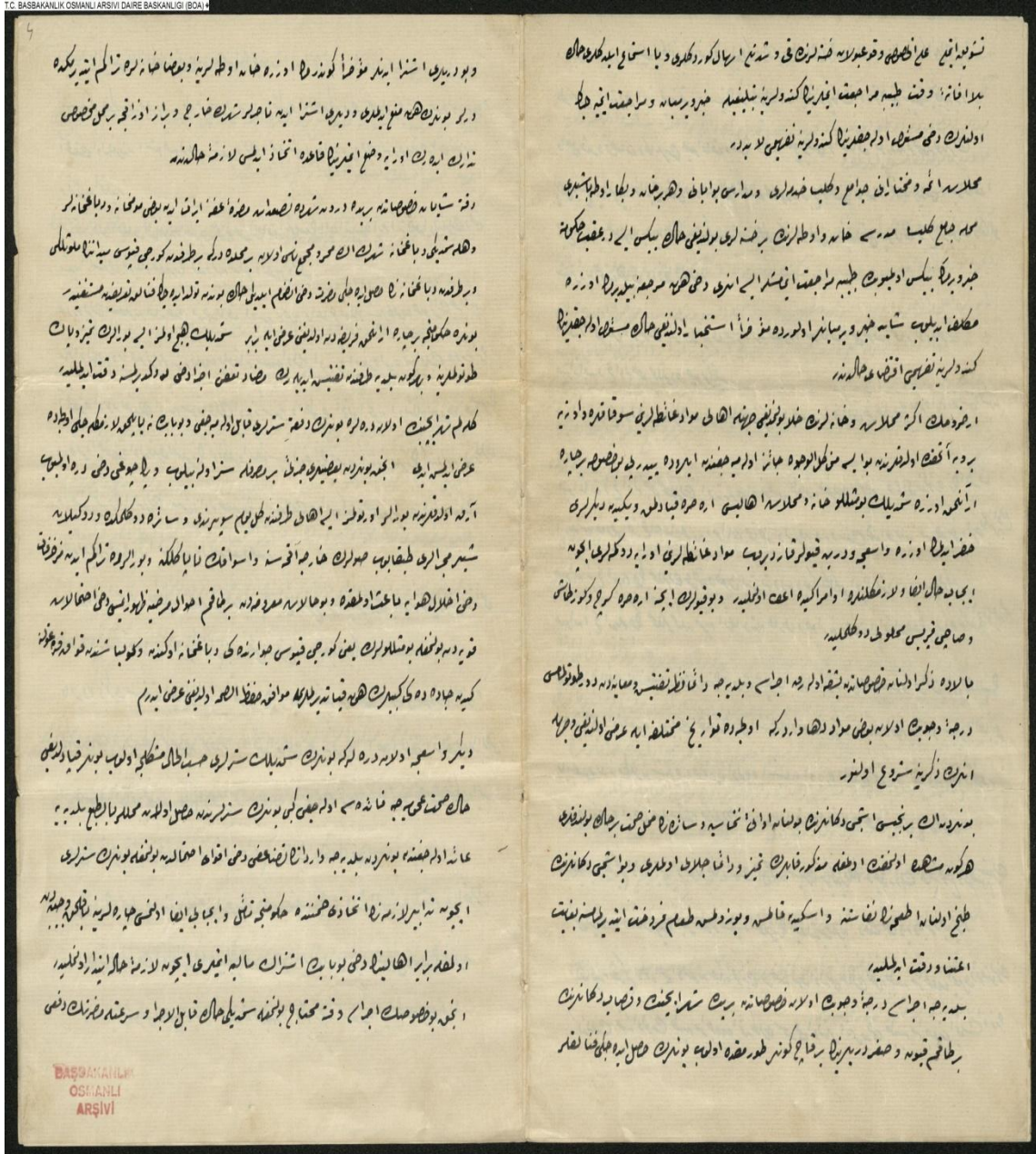
TC BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

DH.MKT.00027.00023.002

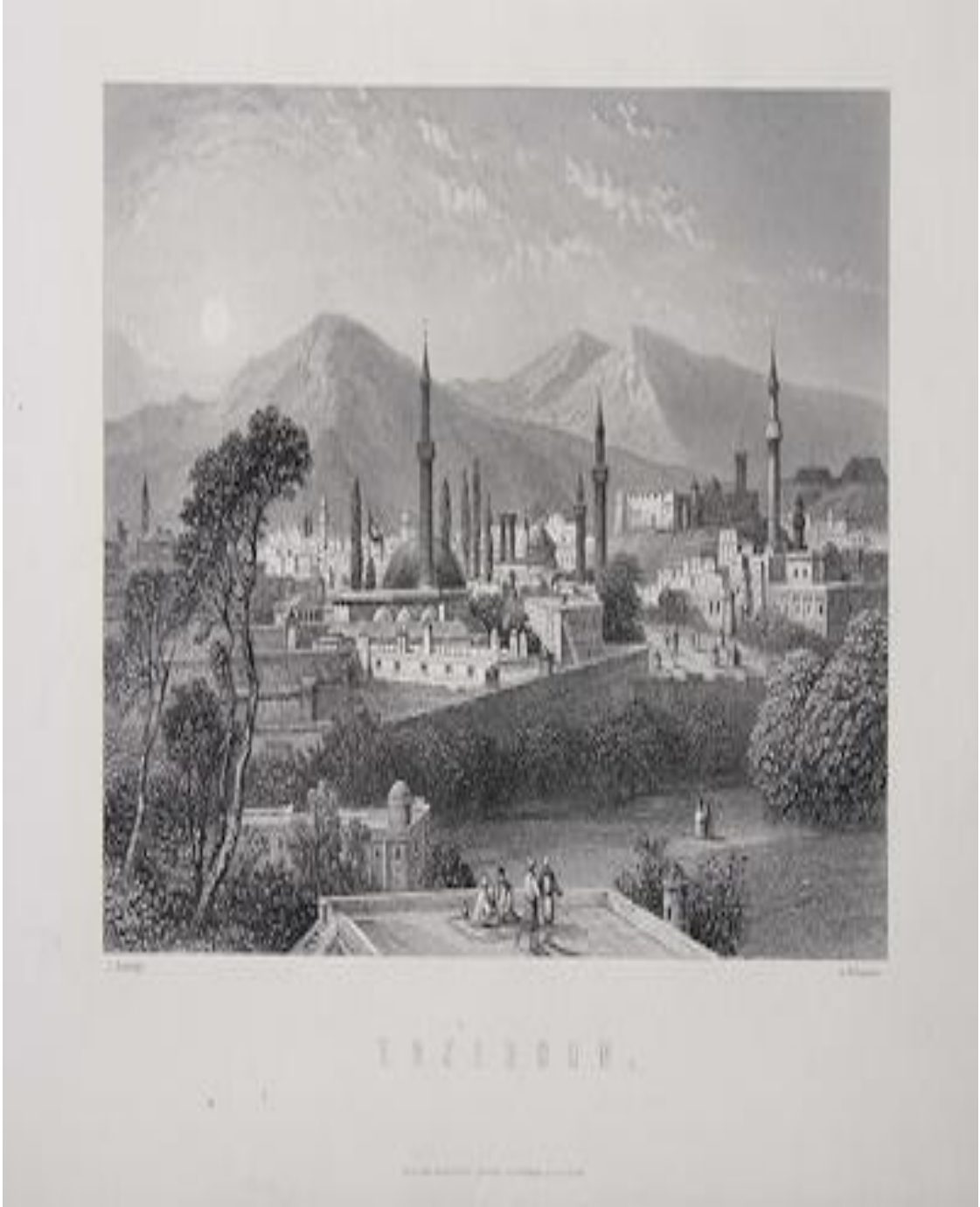
**Ek -21. Kolera Hastalığının Tedavisi ve Def'i için Lazım Gelen Tedbirler
Hakkında Erzurum Heyeti Sıhhiye Reisi Abdulhalim Paşa Tarafından Gönderilen
Layihaya Uygun Olarak Gerekli Tedbirin Alınması**

T.C. BASKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BDA)

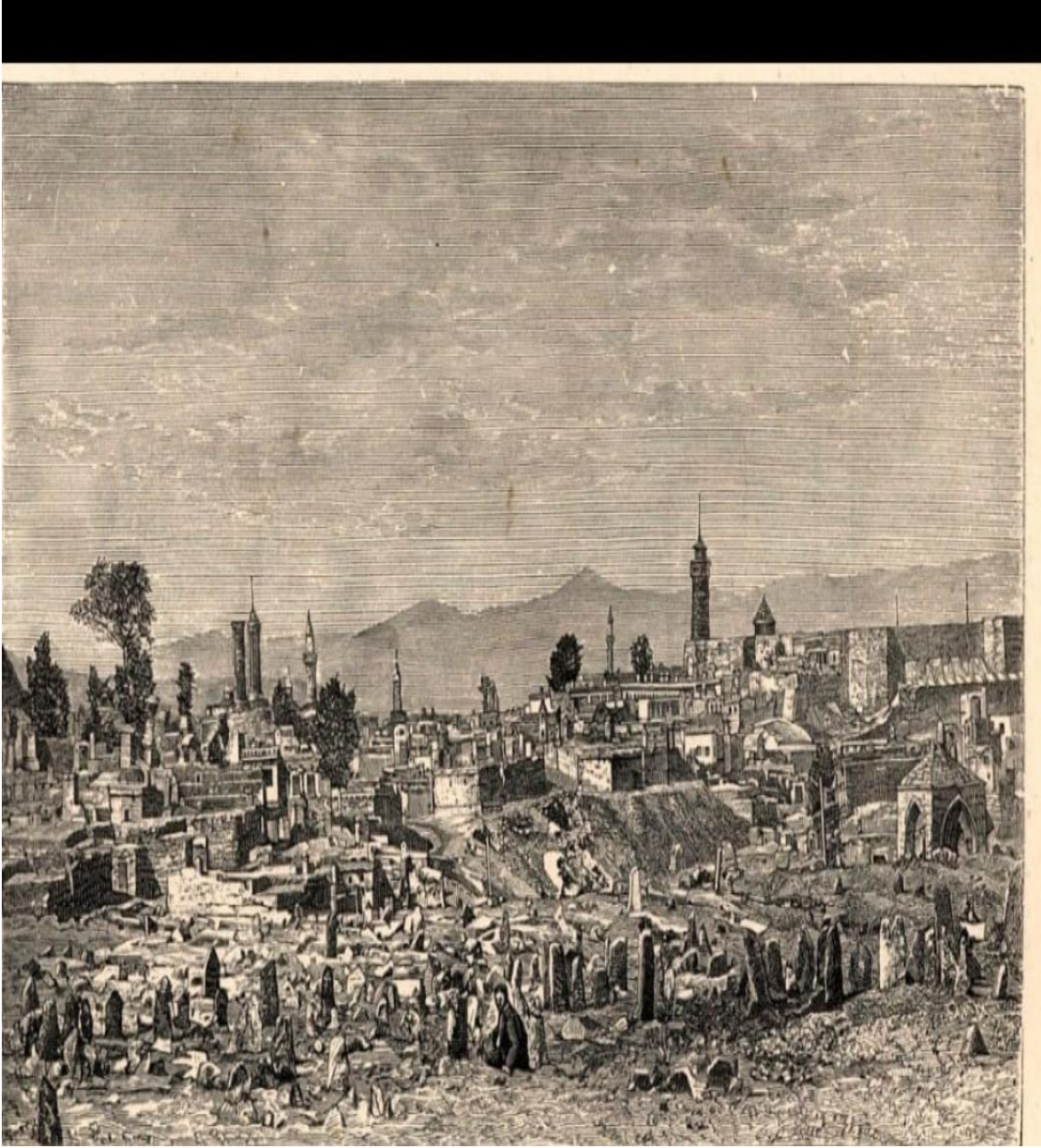
DH.MKT.00027.00023.002

Ek -22. 19. yüzyılda İngiliz seyahatnamelerinde ve yayınlarında (örn. Illustrated London News) basılan William Mackenzie ve John Ramage imzalı çelik baskı gravür, Erzurum şehrinin o dönemdeki tarihi silüetini yansıtmaktadır. ⁶¹²

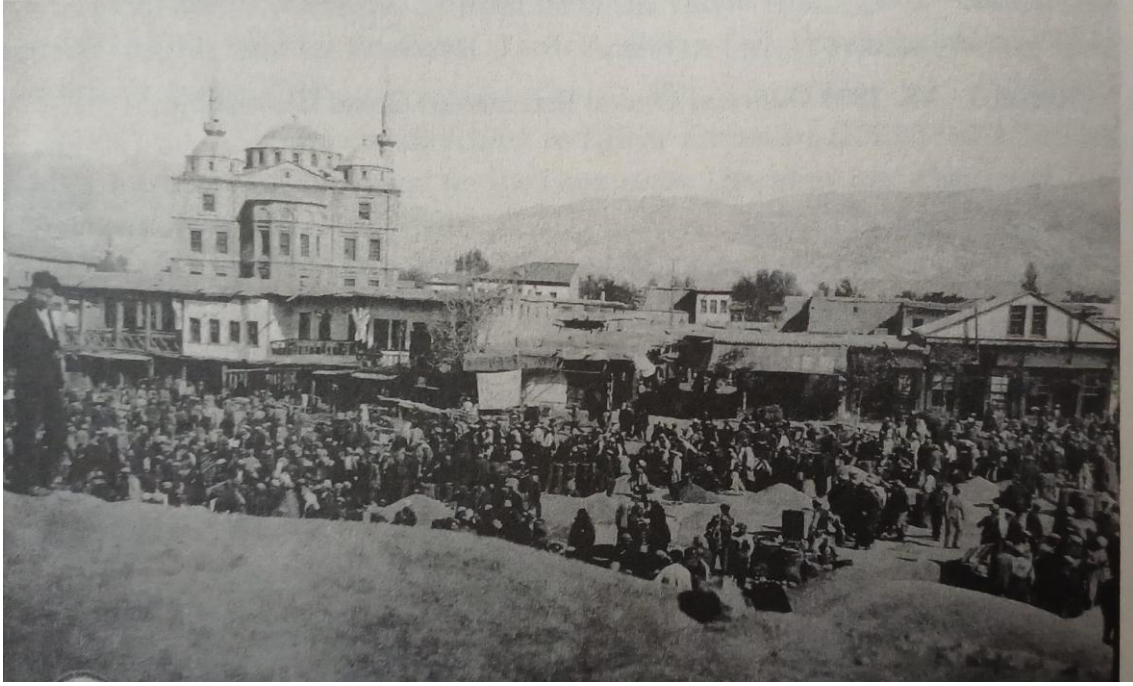
⁶¹² Duru Antik, “Osmanlı – Erzurum – Gravür Baskı: Osmanlı 19. Yüzyıl Gravür Baskı, London William Mackenzie, Edinburgh Glasgow”, <https://www.duruantik.com/urun/10379341/osmanli-erzurum-gravur-baski-osmanli-19-yuzyil-gravur-baski-london-william>, Erişim Tarihi: 20.06.2026.

Ek -23. 1859 Depremi sonrasında Depremin Erzurum Vilayetine Vermiş Olduğu Zararı Gösteren Gravür Örnek⁶¹³

⁶¹³ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kıtaplığı, “Atatürk Kıtaplığı”, <https://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 20.06.2026.

Ek -24. Erzincan, İzzet Paşa Camii ve Buğday Meydanı

Ek -25. Erzincan Vali Konağı, Hamidiye Çeşmesi ve Ziraat Bankası⁶¹⁴

⁶¹⁴ Fotoğrafların Alındığı Yer, Nureddin Birol , 19. Yüzyılda Erzincan Tanzimattan Birinci Dünya Savaşına Kadar (1839-1914), Arı Sanat Yayınevi, Erzincan 2020.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Yunus Emre POLAT	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Karadeniz Teknik Üniversitesi (KTÜ)
Fakülte	Fen Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	